

MANAF SÜLEYMANOV

EŞİTDİKLƏRİM, OXUDUQLARIM, GÖRDÜKLƏRİM

- 10430 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

XƏZƏR

2009

Süleymanov M.F. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, «Xəzər» nəşriyyatı, 2009.– 344 s.

Azərbaycan yazıçısı M. Süleymanovun «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» kitabı Bakının qədim keçmişindən, inqilab dövründə «neft səltənətində» baş verən hadisələrdən, Bakının keşməkeşli günlərindən bəhs edir.

S 4700000000
2009 – 18

© «Xəzər» nəşriyyatı, 2009

BİR NEÇƏ SÖZ

Elə yazıçılar var ki, bütün ömürləri boyu ancaq bir mövzuya müraciət edirlər. Manaf Süleymanovun da qələminə ən çox yatan mövzu fəhlə həyatıdır, qurub-yaradan əmək adamlarının ömür-günüdür.

Bu mövzu qocaman yazıçının bütün yaradıcılığının mayasını təşkil edir. O, ədəbiyyata əllinci illərdə neft kəşfiyyatçılarının həyatından bəhs edən «Yerin sirri» romanı ilə gəldi. Bir az sonra dəniz neftçilərinin qəhrəmanlıq mübarizəsindən, fədakarlığından bəhs edən «Dalğalar qoynunda», «Fırtına», Daşkəsən filizçilərinin həyatını işıqlandıran «Zirvələr» romanlarının müəllifi kimi tanındı. «Yerin sirri» romanı alman, çex, slovak, rumın, rus və dünyanın bir çox başqa dillərinə tərcümə olundu. Manaf Süleymanovun oxucuların ixtiyarına verilən bu növbəti kitabı da Bakının qədim keçmişindən, inqilab dövründə «neft səltənətində» baş verən hadisələrdən, neft böhranından, XIX əsrin sonu, XX əsrin başlanğıcında Bakının son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli, keşməkeşli günlərindən bəhs edir.

Əsərdə təsvir olunan hadisələrin əksəri müasir oxucu üçün xüsusi maraq təşkil edir; o, bir tərəfdən gəmişi əlindən çıxdığı üçün havalanmış kapitalistlə, digər tərəfdən güllə yağışı altında Bakıdan Həştərxana qayıqla neft daşıyan inqilabçılarla,

beynəlxalq neft inhisarçılarına «yarınan»ların çürük mənəviyyatları ilə qarşılaşır.

Manaf Süleymanovun əsərində cəmiyyətdəki mənəvi eybəcərliklər, o cümlədən neft qatlarının vəhşicəsinə istismarı özünün dolğun əksini tapmışdır. Burada sinfi təbəqələşmənin incəliyi də obrazlı şəkildə təqdim edilmişdir. Onun əsəri nə tarixi öçərkdir, nə də publisistik esse. Bu, hər şeydən əvvəl, həyat həqiqətidir. Bakıda kapitalizmin yaranmasından başlamış, onun süqutuna qədər bədii salnamə şəklində verilmiş bu əsərdə biz o dövrün əlamətdar hadisələri, müxtəlif tabeli adamları ilə görüşürük. Çoxdan həyatdan köçmüş bu adamlarla biz əsərin köməyi ilə yenidən qarşılaşırıq. Kitabı oxuyarkən bu adamların taleləri səni təkrar-təkrar düşündürür, adama elə gəlir ki, onların hamısı – atadan miras qalmış mülkü qumarda uduzub «işlər şuluqdur, gərək özümü yığışdıram» deyən vecsiz övlad da, «imzasını qoymuş miləl övraqi-həyatə, yox millətimin xətti bu imzalar içində» deyən böyük şair də, faciəvi şəkildə öldürülmüş görkəmli aktyor da sənənlə həmsöhbətdir. O dövrün möhtəşəm sarayları, imarətlər, qumarxanalar, gecə klubları, neft fontanları, havayı yerə axıb tökülən «qara qızıl» çayları, bazarlar, karvansaraylar, yanğınlar, tətillər, nümayişlər, qanlı toqquşmalar – əsrin təzadlı hökmü, zəmanənin siması idi.

BAYRAM TAHİRBƏYOV
professor

BAKININ KÖHNƏ MƏHƏLLƏLƏRİ VƏ TİCARƏT MƏRKƏZLƏRİ

İmzasını qoymuş miləl övraqi-həyatə,
Yox millətimin xətti bu imzalar içində.

M ə h ə m m ə d H a d i

Var millətimin xətti bu imzalar içində.
M. S.

Bakı şəhərinin tarixi çox qədimdir. Onun adına hələ miladdan qabaq yazılmış əsərlərdə rast gəlinir. Burda əl quyuları vasitəsilə neft çıxarmaq, şoranlıqlardan duz istehsal etmək, zəfəran becərmək barədə qədim sənədlərdə də qeydlər var. Yunan, ərəb, fars, rus və Avropa səyyahları və alimləri Bakıdan dəvə karvanları ilə tuluqlarda başqa ölkələrə neft daşınmasını öz əsərlərində göstərirlər. Şəhəri araya alan qala hasarları istilahlər vaxtı dəfələrlə dağıdılmış, sonralar yenidən bərpa edilmişdir. Bakının gah bir-birindən aralı üç, gah iki, ən axırda XIV əsrdən indiyə qalan hissəsini hasara alıblar. Bəzən qalanın iç tərəfində enli, dərin xəndəklər qazılar və dənizlə birləşdirilərdi, gündüzlər gediş-gəliş asma körpülərlə olardı, Axşam qaranlıq düşəndə körpünü qaldırardılar. Qala divarları üstündə gözətçilər gəzərdi. Dəniz tərəfdə də, eynilə hündür hasar ucalardı. Bir sözlə, şəhər üzük qaşı kimi araya alınmışdı.

Bakı əsrlər boyu şərq, cənub və şimal qonşuları ilə ticarət etmişdir. Bu əlaqə həm karvan yolları, həm də dəniz vasitəsilə olmuşdur. Bizim dövrümüzə qədər İçərişəhərdə qalmış «Buxaralılar kar-

vansarası» və «Hindistanlılar karvansarası» sübut edir ki, Bakı XIV–XVI əsrlərdə Orta Asiya və Hindistanla geniş ticarət etmişdir. Bakının hərtərəfli inkişafı, onun adının bütün dünyada məşhur olması, əlbəttə, XIX əsrin ikinci yarısından, 70-ci illərdən başlayır. Bu da neft sənayesinin inkişafı ilə bağlıdır.

Bakı quberniya mərkəzinə (1859) çevriləndə əhalisi təxminən yeddi minə yaxın idi. Şəhər Qala divarları içərisindəydi. Küçələr darısqal, əyri, evlər mərtəbəli... Diqqəti cəlb edəcək üç böyük bina vardı. Təpədə «Şirvanşahlar sarayı», «Qoşa qala» qapısı, yaxud «Şamaxı darvazaları» yanında Bakı xanlığının sarayı, bir də əfsanəvi Qız qalası. Onun tikilməsi barədə müxtəlif rəvayət və ehtimallar var. Deyilənlərə görə, Qız qalası çox qədim zamanlarda ulu babalarımız tərəfindən tikilib. İlk adı «Gözətçi qülləsi» imiş, damda gecə-gündüz növbətçilər dənizə baxır, düşmən gəmilərinin hərəkətini izləyirmişlər. Pis havalarda ticarət və sərnişin gəmilərinə istiqamət vermək üçün damda tonqal qalayarmışlar. Get-gedə adını qısaltıb eləyirlər «Göz qüllə», sonra da gah amansız düşməne qarşı sarsılmaz, qorxunc müdafiə bürcünə, nəhayət, bütün maneələrə qələbə çalan sevgi, məhəbbət abidəsinə – «Qız qalası»na çevirirlər. Deyilənlərə görə, Qız qalasından yerin altı ilə üç istiqamətə – Ramana qalasına, Bibiheybət məscidinə, Yasamal dərəsinə – Qurd qapısına yol gedirmiş.

Bakı öz odu, öz alovu ilə atəşpərəstlərin ən müqəddəs ziyarətghahına çevrilir. Dünyanın hər yerindən öz-özünə alışan, yanan ocağa ziyarətə gəlirdilər. Şübhəsiz, bütün bunlar, Bakının o dövrdə mədəniyyət ocağı olduğunu subut edir. Bakıda üç atəşghahın olması təsadüfi deyil. Atəşghahlardan biri Suraxanıda, digəri «Pirallahı»da, üçüncüsü isə Şubanı dağında idi.

Atəşghah

Şubanı dağındakı Atəşgah məbədi atəşpərəstlərin ən böyük, ən müqəddəs ziyarətgahı hesab edilirmiş. O aradakı torpaqlar Abdal dərviş adlı bir şəxsin imiş. Abdal dərviş dayaz quyular qazdırar, oradan çıxardığı nefti satıb ehtiyac içində olan kəsiblərə, xəstələrə, yiyəsiz uşaqlara və dul arvadlara kömək edərmiş. Şubanı Atəşgahını XIX əsrin axırlarında dağıdırlar.

On doqquzuncu əsrin əllinci illərinin axırında Bakıya səyahətə gələn məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma (rəssam Mone ilə bərabər) «Qafqaz səfəri» adlı əsərində Suraxanıdakı Atəşgahı gördüyünü belə təsvir edir:

«...Bakıdan atəşpərəstlərin müqəddəs məbədi Atəşgaha gedəndə yolun yarından çoxu dəniz qırağı ilə uzanır. Sola burulub alçaq çökəklik və təpələrdən keçir. Mənzil başına çatmağımız iki saat çəkdi. Təpəliyə qalxdıqda qarşıda təsəvvürə gəlməyən qərribə bir mənzərə açıldı. Atəşgah dövrəsindəki binalar, tüstü və alov sovuran yüzlərlə irili-xırdalı ocaqlar ovuc içi kimi görünürdü. Onlar bir kvadrat liyalu¹ sahədə yerləşirdi. Külək əsdikcə alov zolaqları, dilləri sanki qərribə rəqslər edir, gah bulaq tək qaynayır, gah dalğa tək yan-yörəyə hücum edib şahə qalxır, gah da gözlənilmədən ucalırdı. Elə bir təsəvvür oyanırdı ki, külək alovla oynayır, onlar bir-birinə sarılır, sonra qəfildən «əlbəyaxa» olurlar. Külək nə qədər cəhd edirdisə odu, alovu söndürə bilmirdi. Havaya qalxan alov əhənglənmiş binanı, onun divarlarını işıqlandırır, daha da nəzərə çarpdırırdı. Elə təsəvvür oyanırdı ki, bina özü də tərpanir. Binanın içəri tərəfində dövrələmə düzəldilmiş ocaqlardan şölələnən qaz iri məşələ oxşayırdı. Bu ocaqların hər birisinin yan tərəfində dördkunc günbəz vardı. Hər kuncdə də alov püskü-

1 Liyalu – fransızlarda məsafə ölçüsü – 4,5 kilometr.

rurdü. Binaanın sağ tərəfindəki ocaq daha gur yanırdı, daha çox alov sovururdu. Günbəzlərin küncələrindəki ocaqların alovu nisbətən zəif idi.

Atəşgaha günbatan tərəfdən yaxınlaşdıq. Qapı gün- çıxana açıldığından binanın dövrəsində hər-lənməli olduq.

Birdən gözlərimiz qarşısında qeyri-adi, ol-duqca gözəl bir mənzərə canlandı, ətraf çıraqban oldu.

Dedilər ki, bu aralar yalnız bayram günlərində, bir də müqəddəs ayınlar vaxtı belə çıraqban olur. M. Piqulevski bizim xatirimizə əvvəldən kahinlərə xəbər göndərib mərasim hazırlatdırıb.

Atəşpərəstlər iki min ildən çoxdur ki, təqib edilirlər. Onların bu axırını yazıq, müti nümayəndələri (mərasimi bizə göstərmək üçün) əllərindən gələni əsirgəməyib, indi də əmrə müntəzir durmuşdular.

Bu mənzərəni görmək istəyən həmvətənlərim bir qədər tələsməlidirlər. Çünki atəşpərəstlərin ibadət-gahında var-yox üç nəfər adam qalmışdır, onların da biri qoca, ikisi isə otuz-otuz beş yaşındadır.

Biz yan-yörəsindən alov sovurulan qapıdan dördkuncə həyətə girdik. Ortadakı günbəzli səcdə-gah və onun hər dörd küncündən əbədi alov ucalırdı. Səcdəgah hündürdədir, beş-altı pillə qalxmaq lazım gəlir. Səcdəgahın dövrəsində, bayır divarlar boyu iyirmiyə qədər hücrə var, qapıları içəriyə tərəf açılır. Bu hücrələrdə vaxtilə Zərdüşt-məzhəb tələbələr yaşayırmış. Hücrələrdən birində taxçada iki büt durur.

Atəşpərəstin biri kahin paltarını geydi, digəri əyninə köynəksayağı bir şəlpə keçirdi. Başladılar ibadət etməyə. İbadət dedikdə, bu, səslərin qeyri-adi dəyişməsindən ibarət dörd-beş xromatik qamma notasından başqa bir şey deyildi. «Sol» və «mi» arasında təkrarlanır, tez-tez də Brahmanın adı çəkilən nəğmədir. Kahin arabir əyilib səcdəyə getdik-

də əlindəki sincləri o birisi bir-birinə vururdu. Sinc cingilti ilə bərkədən səslənirdi.

Mərasim tamam olandan sonra kahin hərəməzə bir parça nabat uzatdı, biz də ona bir manat pul verdik.

Neft quyularına baxmağa getdik. Ən dərinini 18 metr idi. Su quyusu imiş; birdən quruyur. Dibinə baxmaq üçün çındır parçasını alışıdırıb quyuya atırlar. Birdən alov ucalır; o vaxtdan yanmaqdadır. Yaxınlaşıb quyuya baxmaq qorxuludur. Qaz iyindən baş gicəllənə bilər. Vay gicəllənmiş başın halına, daha ayaqlar sözə qulaq asmayıb yerdən üzüləcək, düşəcək alov püskürən quyuya.

Hər ehtimala qarşı quyunu çəpərə alıblar. Başqa quyuları dəmir şəbəkə ilə örtüb üstünə də daş qoyublar. İstinin nəticəsində daşlar on-on iki saatda dönüb olur gips. Daşın alovdan gipsə çevrilməsinə tamaşa edirdik ki, Atəşgahın bir kilometrliyindəki Suraxanı kəndinin böyüyü yanımıza gəlib bizi çaya dəvət etdi.

Dəvəti qəbul etdik, faytona minib yola düşdük.

Əcəb çaydır. Belə təmtəraqlı məclisi təkcə çay mərasimi adlandırmaq ən azı insafsızlıqdır.

Səliqəylə döşənib bəzədilmiş otaqda bizi Azərbaycanın ləzzətli xörəklərinə qonaq etdilər. Burada dincəlib yatmaq da olardı.

Ev sahibi gecələməyimizi xahiş etdi. Mən məmnuniyyətlə qalardım, amma M. Piqulevski səhər tezdən şəhərdə olmalı idi, vacib qulluq işi vardı. O, Bakıya tək qayıtmaq istəsə də vicdanım qəbul etmədi. Ev sahibinə təşəkkür edib gecə saat 11-də yola düşdük.

Neapol solfatorundan da üstün olan Bakı solfatoru Atəşgahının yanından keçib Bakıya qayırdıq.»

Bakı quberniya mərkəzinə çevrildəndən sonra əhalinin sayı gündən-günə artır, kənarında, qalanın ətrafında, pərakəndə halda olan xırda məhəllələrin arasında yeni məhəllələr, Fortstat salınır. Qalanın dənizə baxan hasarını dağıdıb daşlarını isə salınmaqda olan sahil küçəsinə döşəyirlər. Hasarın qalan hissəsini dağıtmaq istəyəndə bundan Tiflisdə Qafqaz canişini xəbər tutur, qədim şəhərin daş zirehi alayarımqıq qalır.

Bakının ilk memarlarından biri – Qasımbəy Hacıbababəyov olub. O, şəhəri böyük ustalıqla planlaşdırıb, məhəllələri elə layihələşdirib ki, rus və Avropa şəhər salan memarları heyran qalıblar. Relyefi, yerin topoqrafiyasını, dərə-təpə olmasını nəzərə alıb, küçələri pilləvari şəkildə planlaşdırıb. Məşədi Mirzə Qafar adında başqa bir memar da binaları ilhamla, ustalıqla layihələşdiribdir, O, ömrünün otuz ilini bu nəcib sənətə həsr edib.

Qara qızıl diyarı Bakının şöhrəti bütün dünyaya yayılır. Varlanmaq üçün dünyanın bir çox sənət, peşə sahibləri buraya axışırlar. Məşhur mühəndislər, memarlar, alimlər, kimyagərlər, texnoloqlar, inşaatçılar Bakıda mənəb və dövlət sahibi olurlar.

Bakı nefti təkcə Azərbaycanın yox, bütün Qafqazın dirçəlməsinə güclü təkan verir. Neftlə əlaqədar əyalətin siması dəyişir, iqtisadiyyatı yüksəlir. Uzunluğu 520 kilometr olan Tiflis–Bakı dəmir yolu az bir müddətdə çəkilir və 1883-cü ildə işə salınır. Şəhərdən Sabunçu və Suraxanı mədənlərinə 26 kilometr uzunluğunda dəmir yolu il yarım (1878-ci ilin axırı 1880-ci ilin əvvəli) çəkilib qurtarır.

1870-ci ildən başlayaraq şəhərdə inzibati və ictimai müəssisələrin sayı artır. Quberniya və münisiflər məhkəməsi təsis edilir.

İyirminci əsrin ilk illərindən başlayaraq Bakıya varlılar və ziyalılar gələrdilər, məşhur vəkillə-

rin çıxışlarına, sual-cavablarına qulaq asardılar. Tez-tez Peterburqdan, Moskvadan, Tiflisdən, Kiyevdən məşhur vəkillər böyük qazanc məqsədilə Bakıya köçərdilər. Vəkillərdən Makinski, Bek, Qarabəy, Şatunovski, Əlimərdanbəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Maklakov, Zamaslovski və bu kimi vəkillərin çıxış etdikləri salona girmək mümkün deyildi.

Ən maraqlı məhkəmə prosesi vəkil Qarabəyin iştirak etdiyi mühakimələr olurmuş. Bakılılar ona «Ayını ağladan Qarabəy» ləqəbi qoymuşdu. O, arıq, ucaboylu, geyimi də adi idi: şalvar, arxalıq, üstündən nazik toqqa-təkbənd, çuxa, başında karton üstə mahud çəkilmiş drabi, ya da ki, adi buxara dərisindən papaq olardı. Qıvrım saçları üz-gözünə tökülərdi. Ağillı gözləri vardı. Olduqca sakit, xoşrəftar... Yumorla danışırdı. Tiflisin və Bakının vəkilləri biləndə ki, tərəfmüqabilləri Qarabəy olacaq, həmin işdən boyun qaçırardılar. Bütün dövlət qanunlarını, maddələrini bir-bir, senat qərarlarını, nazirlər sovetinin, ədliyyə nazirliyinin, prokurorluğun, müqəddəs senod prokurorluğunun hökm, təklif və sərəncamlarının il və ayını, nəmrlərini əzbərdən bilirdi.

Adlı-sanlı vəkillərin hərərətli, emosional, patetik, insani hissələrə güclü təsir edən gurultulu çıxışlarından sonra Qarabəy xitabət kürsüsünə qalxar, çuxasının yaxalığını düzəldər, papağını götürüb sağ əlinin arıq, uzun barmaqları ilə kürsünün kənarına vurub sözə başlanmış: «Cənablar, dediklərinizin hamısını eşitdik, nitq atəşin idi, coşğun idi, lakin mülki kodeksin filan maddəsi, ona əlavə senatın filan tarixli (ay, ili və hətta gününü qeyd etməklə) qərarına, ədliyyə nazirliyinin filan tarixli sərəncamına əsasən bu iş belə həll edilməlidir».

Qarabəy danışdıqca müqabil tərəfin vəkili, vəzifə sahibləri kodeksləri, sərəncam, qərar, tapşırıq

və göstərişləri axtarıb tapmaq üçün tələsə-tələsə cildləri vərəqləyirdilər.

Salonda olanlar bu sadəgeyimli, təvazökar vəkilə hörmət dolu nəzərlərlə baxar, məsələnin necə həll ediləcəyini maraqla gözləyirdilər; hamı onun hafizəsinə, məntiqinə heyran qalardı; xeyirxahlar da, bədxahlar da.

Qarabəyin, Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun Balaxanıda öz mədəni ilə qonşuluqdakı Yetim Hacı Yusifin «Baba bostanı» sahəsini zəbt edib hasara alandan sonra, yeri necə məharətlə dala almağını, yağlı tikəni sərdarın boğazından bağırdabağırdə çıxarmağını uzun-uzadı tərifləyib öyünürdülər: «Zarafat deyil, Qarabəy ayını ağladan mığmığdır».

Əhvalat belə olmuşdu: «Baba bostanı»nı hasara alandan sonra yerin sahibi Yetim Hacı Yusif vəkil tutub işi məhkəməyə verməyi qərara alır və şəhərdə vəkil qalmır ki, müraciət etməsin. Elə ki, vəkil müqabil tərəfin Qafqaz sərdarı olduğunu eşidirdi, o saat bu işdən boyun qaçırırdı; hələ bəziləri eyhamla, zarafatla deyirmiş ki, bu, ayı ilə bir çuvala girmək gimi bir şeydir, adamın üz-gözünü cırmaqlayar, qarnını yırtar, boğar, çətin işdir, arxası Nikolay padşaha bağlıdır.

Axırda mülk sahibi Yetim Hacı Yusif gedir Qarabəyin yanına, yalvarır ki, əl mənim, ətək sənin, əlimi kəs, amma ətəyini üzmə.

Qarabəy razılaşıır, birbaşa Peterburqa (indiki Sankt-Peterburq) yollanır, üç-dörd ay əlləşəndən sonra Bakıya Senat komissiyası ilə qayıdır: Komissiya üzvlərini mindirir iki faytona, aparır düz Balaxanıya–hasara alınmış yerin qabağına. Komissiya üzvləri yoldan ötən müsəlman, rus, erməni və yəhudilərdən soruşurlar ki, bu yerin adı nədir? Hamı cavab verir ki, Yetim Hacı Yusifin «Baba bostanı». Həmin adamların adını kağıza yazıb qol

Kolubakinskaya küçəsi

çəkdirirlər, savadsızlar isə barmaq basırlar.

Oradan da komissiya üzvlərini aparır məscidə, orucluğa görə adamlar müqabilədə imiş, Quran oxuyurlarmış. Müqabilə qurtaranda, komissiya üzvləri başlayır sorğu-suala, yüzdən çox ağzı oruc lu adam qəsəm edib Qurana əl basaraq şəhadət verirlər ki, o yerin adı Yetim Hacı Yusifin «Baba bostanı»dır, ulu babalarından qalma yurdu dur, nə satıb, nə də bir kəsə bağışlayıb.

Komissiya deyilənləri qeyd edir, savadlılara qol çəkdirir, qalanları isə barmaqlarını basır.

Qarabəy sabahı gün komissiyayı aparır Sabunçuya, sonra da ətraf kəndlərə və bu qayda ilə arayış yazdırıb imza atdırır və komissiya ilə bərabər dö nür Peterburqa. Voronsov-Daşkov işi uduzur. Qa rabəy Peterburqdan Bakıya «Baba bostanı»nın sahibinə qaytarılması barədə qərarla qayıdır və qa nunsuz çəkilməmiş hasarı Voronsov-Daşkovun öz işlər rəisinə də sökdürtdürür.

Bu hadisədən sonra Qarabəyin hörməti, nüfu zu birə-min artır, hər yerdə deyirlər ki, Qarabəy Qafqaz sərdarına qalib gəlib, zarafat deyil, Fitol börkdə də hörməti var.

İki ildən sonra Yetim Hacı Yusifin «Baba bos tanı» yerində qazılan quyu elə gurultulu fontan vu rur ki, səsi Bakıda eşidilir, sədası Tiflisə və Peterburqa çatır.

Yaşı doxsanı aşmış və bu əhvalatdan xəbərdar, qocaman bir mühəndisdən xəbər aldım ki, bəs «Ayını ağladan» ləqəbi hardan çıxıb; cavab verdi ki, «Bir dəfə Mıgımığ görür ki, Ayı özünü günə ve rir, uçub ona yaxınlaşır. Ayı ona acıqlanır: – Rədd ol burdan, başımı ağrıtdı. – Mıgımığ deyir: – Ağla daram səni ha, yalvararsan mənə. Rədd ol! – deyə Ayı ona təpinir: – Sən nə zibilsən ki, məni ağ lada biləsən? Mıgımığ qazəblənir, soxulur Ayının burnuna. Ayı ha aşqırır, ha fınırır ki, Mıgımığı

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

10430

burnundan çıxarsın, mümkün olmur, əksinə, Mığmığ daha da yuxarılara dırmaşır... Ayı elə əziyyət çəkir ki, bağırtısı meşəni, dağı-daşı başına alır, başını daşdan-daşa, qayadan-qayaya döyür. Mığmığ isə başlayır Ayının beynini gəmirməyə.

Heyvanlar tamaşaya gəlir. Tülkü əhvalatdan agah olanda Ayıya deyir ki, işin şuluqdur, yalvar Mığmığa, başqa çarə yoxdur. Yalvar, diz çök! Yoxsa ölərsən...

Ayı diz çökür, başlayır Mığmığa yalvarıb-yaxarmağa. Mığmığ bayıra çıxıb qürurla öyünür: Ayı mənə yalvardı, Ayını ağlatdım, Ayı mənə yalvardı»...

Şəhər böyüyür, idarələr artır. Bakı Dövlət Palatası qurulur. Duma nəzdində «Şəhər qərardad idarəsi» – «uprava» yaradılır. Həsənbəy Zərdabi bələdiyyə seçkiləri barədə 1878-ci ildə «Əkinçi» qəzetində camaata belə bir məsləhət verir: «Siz Allah, intixab edən zaman, intixab elədiyiniz adamların uzun saqqalına, böyük qurşağına, dəmir sandığının doluluğuna baxmayın. Şəhər divanxanalarında danışmaq və yazı-pozu rus dilində olacaq. Ona binaən gərək rus dili bilən, doğru adamlar intixab edəsiniz ki, xaçpərəstlər intixab edən calislərin (onlar üçdən iki hissə intixab edəcəklər) arasında bizim adımızı dəxi ziyadə batırmasınlar. Güman etməyin ki, bu məsləhəti biz özümüzədən ötrü deyirik. Xeyr, biz buğda yeyib cənnətdən çıxmışıq. Bizi intixab edilənlərin siyahısına yazmayıblar. Ona binaən ki...

«Nə bə şütür səvarəm,
Na çü xər, bəziri barəm,
Nə xudavəndi-rəiyyət,
Nə qulam şəhriyarəm.»

Gündən-günə böyüyən şəhərdə üfunətdən nəfəs almaq olmurdu. Evlərdə saxlanan mal-qara,

Neft buruqları

qoşqu atlarının çoxalması, bir yandan havanı korlayır, digər tərəfdən isə yoluxucu xəstəliklərin yayılmasına səbəb olurdu. Bunları nəzərə alıb 1878-ci ildə ümumi kanalizasiyanı çəkməyə başlayırlar.

Şəhərdə polis şöbələrinin sayı artırılır.

Biri baş dəllal, doqquzu adi dəllal olmaqla Bakı pul birjası qurulur. Dəllallar xaçpərəst, özləri də rus rəiyyəti olmalı idi. Şəhər ünvanlar stolu təşkil edilir. Bələdiyyə idarəsi küçə fanarlarının sayını artırmaq və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq barədə qərar çıxardır; bu boyda şəhərin küçələrində vur-tut 86 fanar varmış, onların da 72-si əyri-üyrü dirək, 14-ü köhnə çuqun sütun üstündə dururmuş. Çuqun sütunları zavod sahibi Kokorev Bakı qubernatoruna bəxşiş vermişdi. Fanarların hamısı ağ nöyütlə yanır. Bələdiyyə idarəsinin təzə qərarına görə fanarların sayı 698-ə çatdırılır: 35 qəndil, 162 çuqun sütun, 241 dirək, 232 çuqun və 28 divar kronşteyni olmalı idi.

Dərə-təpəlikdən ibarət olan şəhər küçələrini tarazlamağa, səki və küçələri düzəltməyə icazə verilir. Məhəllələrdə süpürgəçilər qoyulur. 1886-cı ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz xərci ilə şəhərdə yanğın deposu düzəltdirir.

Yarmarka meydanında axşam bazarı salınır. 1886–1887-ci illərdə telefon stansiyası tikilir. «Həftə bazarı» 1884-cü ilə qədər keçmiş müsəlman qəbiristanı ətrafında yerləşirdi, onun yerində «Qızılı» kilsəsini tikməyə hazırlıq görüldüyündən, həftə bazarını Bolşoy Morskoyla (Bülbül prospekti) Telefonu (28 May) küçəsinin kəsişdiyi Səfərəlinin torpağı deyilən yerə köçürürlər. Malağan bağı (R.Rza) ilə Birja (Sahil bağı) meydanı arasında da bir həftə bazarı vardı; konka, fayton və arabaların hərəkətinə mane olduğundan, bir də bu tərəflərin mənzərəsini korladığına görə başqa yerə köçürdülər. Küçələrə daş döşəməyə başlayırlar. Biləcəri

kəndi yaxınlığındakı daş karxanasından qənbər, Krasnovodskdan porfrit daşı gətirtdirirlər.

Şəhərdə çoxlu bank yaradılır: «İctimai bank», «Volqa–Kama bankı», «Rus–Asiya bankı», «Tiflis zadəgan torpağı bankı», «Tiflis ticarət bankı», «Şimal bankı», «İran bankı», «Rus sənaye ticarəti bankı», «Dövlət bankı», «Tacirlər bankı» və s. Çoxlu maliyyə-kredit şirkətləri qurulur.

Maliyyə, iqtisadi və ticarətlə əlaqədar olan və təbəqələri Bakıda işləyən dövlətlər – İngiltərə, Almaniya, Fransa, İran, Türkiyə, İsveç, Norveç və başqaları şəhərdə konsulxana açırlar.

1884-cü ildə neft sənayeçiləri «Sovet siezd» təsis edirlər. Bu, Rusiyada iri burjuazianın ilk təşkilatlarından biri idi. Bu təşkilat sahibkarın haqqını hökumət qarşısında qoruyur, müdafiə edir və hökumətlə bir yerdə fəhlələrə, əməkçilərə divan tuturdu. «Sovet siezd» neftə aid bütün məsələləri müzakirə edib qərarlar çıxardır. «Neftyanoe delo» jurnalını nəşr edir, öz xoşuna yox, fəhlələrin tələbi ilə çox məhdud miqdarda kitabxana, məktəb və xəstəxana, şəfəxana açırdı. «Sovet siezd» nəhəng şirkətlərin, inhisarçıların əlində güclü təzyiqləydi. «Sovet siezd»ə altı il Nobel, ondan sonra 1890-cı ildən 1916-cı ilə qədər, 26 il «Kaspiyskoe tovarışestvo» şirkətinin sədri Kukasov qardaşları başçılıq edir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev kənardan gələn beş nəfər sərmayədarla 1887-ci ildə şirkət yaradır, şəhərdə konka yolu çəkməyə başlayırlar.

Bu yol 1892-ci ildə işə düşür, nəqliyyat aləminə böyük yenilik gətirir. Səhmdarlar şirkəti konkanı işletmək üçün Hacı Mustafa Rəsulova icarəyə verir. Konkaya adətən, iki at, yoxuş olan küçələrdə isə üçüncü atı da qoşurdular. Konkanın şəhər içindəki marşrutu bu qayda ilə: Seyid Mirbabayev (Azneft) meydanından başlayıb Sahil (Neftçilər) küçəsilə, İran tacirlərinin dükənləri qabağından ötüb,

Mixaylovskiyə (Əziz Əliyev), oradan da Merkuri küçəsinə (Zərifə Əliyeva) dönərdi. Əzəmətli, çoxmərtəbəli binalar, təmtəraqlı adlar daşıyan bəzəkli mağazalar, pasajlar, restoran, lokanta və mehmanxanalar yerləşən kübar məhəllələrinin dal tərəfindən keçib Marinski (R.Rza) küçəsinə burulur, Malağan (Xaqani) küçəsinə qədər gedib həmin küçə ilə Bolşoy Morskoya (Bülbül prospekti) keçir. İki məhəllə ötüb Telefonni (28 May) küçəsinə girib, Vağzal (Puşkin) küçəsilə davam edib, sonra da Balaxanı (Füzuli) küçəsilə Quba (Füzuli) meydanına çatır, Bazar (Azərbaycan prospekti) küçəsilə davam edib Qəssabbazarla üzəşəği enir, Voronsov (Əzizbəyov) küçəsinə dönür, coğrafiyaşünas, «Məktəb» jurnalının sahibi və redaktoru Qafur Rəşad Mirzəzadənin mətbəəsi qarşısından ötüb Qurubağ qabağından Vrankel küçəsinə, oradan da Olginski küçəsinə keçib, Mixaylovski küçəsi, oradan Sahil (Neftçilər) küçəsilə gedib Mirbabayev (Azneft) meydanına çatır və dövrəni tamamlayırdı.

Vağzaldan əks istiqamətə konka yolu yenə Telefonni, Bolşoy Morskoy və Malağan küçələrilə uzanır. Sonra sağ tərəfə burulub Marinski küçəsilə Qəssabbazara dönür. Bazar küçəsinə qədər gedir (o aradakı dik yoxuşda konkaya üçüncü at qoşardılar), oradan da Quba (Füzuli) meydanı, sonra da Balaxanı küçəsilə vağzala, Puşkin küçəsinə çatıb dairəni tamamlayırdı.

İki cür–həm yay konkası, həm də qış konkası vardı. Qış konkası şüşələrlə bağlı, yayınkı isə açıq olardı.

Konkanı icarə edən Hacı Mustafa Rəsulovun şəhərdə bir neçə karvansaray, mülk, mehmanxana və ticarət kontoru vardı. Karantini (Həzi Aslanov) küçəsindəki dağılmaqda olan Qasımbəy məscidini o, təzədən tikdirib bərpa etdirmişdi.

Qaraşəhər və Ağşəhərə, bir də Bayıla da konka işləyirdi.

Bakıda konka ilə bərabər digər nəqliyyat vasitələri də vardı. Minlərlə at, araba, qazalaq, fayton, kübarların karetaaları, bir də tək-tək avtomobil...

...Bakı təzadlar şəhəri idi, bir yandan qızıl sel kimi axıb varlı adamların seyflərinə, sandıqlarına, banklara dolur, xaricə göndərilir, digər tərəfdən də bir loxma çörək üçün özünü oda-közə atan adamlar gündə on-on dörd saat işləyirdilər.

Şəhərdə sənətkarlar ordusu yaranırdı: quyu-qazanlar, dartayçılar, neft təmizləyənlər, arabaçıları, qırçılar, tuluqçular, neft daşıyanlar, nöyüt mədənlərindəki çalalarda yığılmış nefti və dəniz qırağında su üstündəki nefti şəlpəynən yığanlar – cındırçılar, gəmiqayıranlar, kapitanlar, mexaniklər, çəlləkqayıranlar, bənnalar, şamtökənlər... Fənar və şamdan qayıranlar, suvaqçı, xarrat, faytonçu, furqonçu, dəmirçi, çilingər, rəngsaz, dülgər, tornaçı, daşkəsən, daşyonan, dəmiryolçu və onlarca digər sənət sahibləri...

Əvvəllər nefti mədənlərdən çəlləklərdə daşıyırdılar, eyni zamanda tuluqlara doldurub, dəvələrə yükləyərək qəzalara, kəndlərə və hətta uzaq ölkələrə də yollayırdılar.

Arabaçılar gecə-gündüz mədənlərdən zavodlara, şəhərə neft daşıyırdı. Bakı dönüb olmuşdu çəllək emalatxanası. Məhəllələrdə, döngələrdə, küçələrdə, həyətlərdə minlərlə çəlləkqayıran emalatxana, çirklili su çalaları vardı. Üfunət aləmi bürüyürdü. Mığmığ və qara milçək əlindən tərpnəmək olmurdu. Sabunçu vağzalinin qabağından başlayıb Quba (Füzuli) meydanına qədər Bondarnı küçəsi uzanırdı. Küçənin o tay-bu tayı emalatxana və çirklili su çalaları ilə dolu idi. İş axırda o yerə çatdı ki, bələdiyyə idarəsi çəlləkxanaları şəhərdən çıxarmaq barədə qərar qəbul etdi. Həmin qərara əsasən, on

beş gün ərzində şəhərdə bir dənə də olsun çəlləkçi emalatxanası qalmamalı idi.

XIX əsrin axırında Hacı Zeynalabdin Tağıyevin məsləhətilə neft daşıyan gəmilərin sahibləri birləşib şirkət yaratdılar. Tağıyevin özünün də ticarət, yük və sərnişin gəmiləri vardı.

1900–1902-ci illərdə Mərkəzi Rusiyada quraqlıq üzündən aclıq düşür, minlərlə ac-yalavac Bakıya axışır; işsizlər ordusu yaranır, cinayət, macəracılıq həddini aşır, hökumət orqanları 15.000 ac sər-kərdanı zorla gəmilərə doldurub geri qaytarır.

Zülm gündən-günə artır, ehtiyac, yarıttox, yarıac güzəran, sahibkarların, məmurların özbaşınalığı, hüquqsuzluq fəhlələri zara gətirirdi, onların səbr kasaları aşib-daşırdı.

1903-cü ilin iyul ayında Bakı proletariyatının məşhur, əzəmətli tətili başlayır, 50 minə yaxın təttilçi «Məhv olsun mütləqiyyət», «Yaşasın hürriyyət», «8 saatlıq iş günü», «Məvaciblər artırılсын», «Həbsə salınmış nümayişçilər azad edilsin!» şüarları ilə küçələrə çıxıb çarizmə və kapitala qarşı çıxış edir. İzdihamdan küçə və mədənlər titrəyirdi.

Fəhlələrin bu əzəmətli çıxışına RSDFP-nin Bakı Komitəsi rəhbərlik edirdi.

Mədənlərin anbarlarında, zavodlardakı çənlərdə neft aşib-daşır, heç kim neft daşımır, dənizçilər gəmilərə neft doldurmurdu.

Şəhər bağına toplaşan təttilçi dənizçiləri polis qovur. Onlar da gedib şəhər kənarında, sallaqxanada yığışırlar. Üstlərinə atlı kazak göndərib oradan da qovurlar. Hərbi gəmilərdə çalışan fəhlə, matros, kapitan və mexanikləri gəmilərə yük vurmağa vadar edirlər. Təttil üç həftəyə qədər sürür. Bu təttilin təsiri nəticəsində bütün Zaqafqaziyada və Rusiyanın cənub şəhərlərində fəhlə çıxışları başlayır.

Bakı şəhəri təttil hərəkətində fəal iştirakına görə başqa yerlərdən fərqlənir, hərbi düşərgəyə

oxsayır. Hökumət ağır cəza tədbirləri görüb tətillərə son qoymaq istəyir. Fəhlə hərəkəti getdikcə genişlənir.

Çar hökuməti, əksinqilabi ünsürlər 1905-ci ildə erməni-müsalman qırğını salmaqla inqilabi hərəkətin səmtini dəyişdirməyə cəhd edirlər. Qırğını törədən qubernator Nakaşidzeni öldürürlər. Vəziyyət daha da gərginləşir. Peterburqdan daxili işlər nazirinin müavini, məşhur cəllad Fon Vanı təcili Bakıya göndərirlər. O, stansiyada vaqondan düşəndə platformalar, meydan və küçələr jandarm və atlı kazaklar tərəfindən tutulmuşdu. Addımbaşı mühafizə dəstəsi dayanmışdı. Kənar adamları yaxına qoymurdular. Binaların damlarında belə əsgərlər növbə çəkirdi. O ətrafda və Fon Vanın keçəcəyi küçələrdə gediş-gəliş və bütün nəqliyyatın hərəkəti dayandırılmışdı.

Fon Vanı mühafizə dəstəsi araya alıb karetyaya qədər müşayiət edir. Atlar küçələrdən dördnala çapırdı, daş döşəmədən yan-yörəyə qığılcım sıçrayırdı, Voronsov küçəsindəki 4 nömrəli mülkün qabağında dayanırlar, Fon Van karetyadan cəld düşüb binaya girir. Onu qubernator və bələdiyyə rəisi müşayiət edirlər.

Evin dövrəsindəki küçələr polis və jandarmlar tərəfindən tutulmuşdu. O həndəvərdə də gediş-gəliş qadağan edilmişdi.

Fon Vanın Bakıya gəlməyilə kütləvi həbslər başlanır.

Tətilçilər zora zorla cavab verirlər. Elektrik stansiyasının fəhlələri və qulluqçuları işə çıxırlar, Şəhərə işıq verilmir. Səhəri gün su daşıyanlar su daşıyırlar, süpürgeçilər küçələri süpürürlər. Faytonçular, arabaçılar, konka sürənlər, konduktorlar işə çıxırlar, ağ neft, şam satanlar dükanları açırırlar, alver eləmir. Dalandarlar tətillə qoşulur, küçələri zibil basır.

Əsgərləri səfərbər edib konkanı işə salırlarsa da sərnəşin tapılmır.

Fon Van hər gün səhər saat 9-da karetyada güclü kazak və jandarmların mühafizəsilə qubernatorluğa gəlir, axşama qədər tətilləri dayandıрмаğa sərəncam verir. Nəhayət, silah və şallaq, zorakılıq, zülm, həbs və sürgün gücünə tətilləri qismən boğurlar.

İnqilab hərəkətini boğmaq üçün, tətillər bir daha təkrar olunmasın deyərək 1906-cı ildə Nikolayın fərmanı ilə bir neçə şəhərdə – Peterburqda, Moskvada, Kiyevdə, Tiflisdə və Bakıda şəhər rəisliyi (qradonaçalstvo) yaranır.

Martınov adında bir cəllad (qradonaçalnik) Bakı rəisi təyin edilir. Bu qəvi cüssəli, zəhmli, əzəzil adamın rəngsiz, bozuntul, xırda gözlərindən qəzəb yağır. Seyrək, kürən saçları vardı. Polkovnik libası geyər, çiyindən asılmış enli baftadan sallanan şaşkanın ucu yerlə sürünər, tez-tez çəkmələrinə məhmiz taxardı. Boynundan asdığı zağlı polad xaç par-par parıldayırdı, polad xaçın çox böyük imtiyazları vardı. Martınov özü üçün xüsusi fayton düzəltmişdi. Bu fayton iri və içi dərin idi. Arxa tərəfdə üç nəfər otura bilirdi. Çox vaxt faytonla yanaşı, piyada yeri yirdi. Qoçular Martınovun adı gələndə zağ-zağ əsər, uzaqdan görəndə gizlənərdilər. Küçədə təsadüfən rast gələndə isə yerə qədər əyilib təzim edər, sonra da qabağında quruyub, dirək kimi dik dayanardılar, Qoçular buxara dərisindən hündür papaq qoyardılar. Martınov başladı qoçu papaqlarını qısaltmağa, hündür papaqlı qoçunu görəndə yavərə him edər; o da, qoçunun papağını götürüb qəmə ilə ikiyə bölər, aşağı hissəsini qoçunun başına keçirdər, üst hissəsini isə üstünə tullayar, ya da ki, yerə atardı. Qradonaçalnik qubernatora yox, birbaşa Peterburqa tabe idi. Böyük səlahiyyəti vardı. Martınov «tətil» və «tətilçi»

sözünü eşidəndə qəzəblənib özündən çıxar, dövlətə və hökumətə ağ olanları huşunu itirənə qədər şallaqladar, al-qan içində əl-ayağına buxov taxıb elə itirdərdi ki, nə yerini bilən, nə də sorağını verən olardı.

Tez-tez faytonda ayaq üstə dayanar və atları dördnalə çapdırardı. Adamlar bir-birini Martınovla qorxudardılar. Şəhər rəisliyinin idarəsi Mixaylov-Sahil (Neftçilər) küçəsi ilə Bağ (Niyazi) küçəsinin tinində (Həkimlər evi) idi. Bir eyvanı Qubernator bağına, ikincisi isə dənizə baxırdı. Özü də o binada yaşayırdı. Gecə-gündüz qapısında gözətçi qaradovoy dururdu. Baş qapının üstündə, bir də tində iri qaz fanarı asılmışdı, axşamlar məhəllə elə çıraqlan olurdu ki, göz qamaşırdı...

Tətilə yol verməmək, «özbaşınalığın» qabağını almaq üçün iri neft sahibkarlarının «Sovet siezd»i polis xərcləri üçün ildə 535 min manat pul verərdi.

Şəhər rəisliyi inqilab və tətil sözü eşidəndə bütün məsələlərə qarışır və tez də tədbir görürdü. Hətta İrandakı Səttarxan hərəkatı ilə əlaqədar Tiflisdən 1908-ci ilin sentyabr ayında Bakı şəhər rəisliyinə aşağıdakı məzmununda məktub gəlir: «Qafqaz canişinliyinin aldığı məlumatlara görə, Bakı sakini Hacı Zeynalabdin Tağıyev İrandakı inqilab hərəkatına maddi yardım göndərir. Yardımı kəsmək üçün müvafiq tədbirlər görülsün».

Həmin ilin oktyabr ayında Bakı şəhər rəisliyinə bir sərəncam da gəlir: «Qafqazda inqilaba hüsn-rəğbət bəsləyən bir sıra müsəlmanlar İran inqilabçılarına pul və silahla kömək edirlər. Böyük vəsait sahibləri olan Bakı sakinləri Muxtarov və Tağıyev də həmin şəxslərdəndirlər. Canişinin tapşırığını nəzərinizə çatdırmağı özümə şərəf hesab edib, bu şəxslərin fəaliyyətinə gizli nəzarət təyin edilməsini xahiş edirəm».

Qalabəyi yuxarıdakı tapşırıqlar əsasında Tağı-

yev və Muxtarovla danışib onları başa salır ki, Rusiya çar hökuməti İran şah hökuməti ilə dostdur. Belə hərəkət dost İran hökumətini narazı salar və aradakı münasibət pozula bilər. İrana yardım göstərməyi kəsmək lazımdır.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev Qalabəyinə cavab verir ki, biz inqilabçılara heç bir kömək etmirik. İranda qarışıqlıq nəticəsində qırılanların çoxlu yetim uşaqları, dul arvadları, qoca ata-anaları qalıb. Acından ölürlər. Xəstəlik gündən-günə artır. Biz əlsiz-ayaqsızlara kömək edirik. İslam şəriətinə görə o zəlillərə maddi yardım göstəririk. Etməsək kafir olarıq...

Bakı böyüyür, inkişaf edirdi. 1906-cı ildə ağ neft fanarlarını elektrik çiraqları ilə əvəz edirlər. Hacıbaba Aşurov Kəsp (R. Behbudov) küçəsində elektrik stansiyası tikdirib, küçələrə dirəklər basdırmaq üçün bələdiyyə idarəsi ilə müqavilə bağlayır. 1907-ci ildə şəhərdə avtomobil hərəkatı haqda bələdiyyə idarəsi qərar çıxardır.

...Bakı əzəmətli inşaat meydanına oxşayırdı. Hər yerdə bina, mülk tikilir, vışka qurulur və bunların hamısına da çoxlu tir, dirək, taxta, şalban tələb edilirdi. Gəmilər Rusiyadan ardı-arası kəsilmədən ağac daşıyırdı.

Şəhərdə bir neçə taxta-şalban şirkəti vardı: Adamov qardaşları, Ələsgər Hacıyevin kompaniyası, Mirzəyev firması, Makarov və Sərkisov şirkəti və s. 1900-cü ildə şəhərdə 14 nəhəng odun anbarı, 106 neft şirkəti, 16 neft kəməri, 56 mexaniki emalatxana vardı.

Əsrin əvvəlində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin toxuculuq fabriki işə düşür. O burada fəhlələr üçün məscid və onların uşaqları üçün xüsusi məktəb tikdirir və iki növbədə dərs deməyə öz xərcinə müxtəlif yerlərdən müəllimlər dəvət edir, eyni vaxtda fəhlələrin savadlanması üçün axşam kursları, dər-

manxana və tibb məntəqəsi açır. Dəyirman tikdirir.

Fabriki işə salmaq o qədər də asan başa gəlməmişdi. Altı il ağır əmək sərf edilmişdi, 5.000.000 manat qızıl pul... Təkcə fabriki tikdirməyə icazə almaq üçün əmək-əmək pul xərclənmişdi. Rus toxuculuq sənayesinin kralı hesab edilən Morozov başda olmaqla 28 məhəng fabrikantla üz-üzə gəlib mübarizə aparılmışdı. Onlar pambıq tarlalarının Bakıya yaxın olmasını nəzarə alıb məhsulun ucuz tamam olmasından, İraq, Türkiyə, Türkünstan bazarının əldən çıxmasından qorxur, rəqabətdən narahat idilər. Qafqazın özündə bezin qiyməti birdən-birə neçə dəfə ucuzlaşdı. Bu hesabdən Yaxın Şərq və Orta Şərq müsəlman aləmi bazarlarında da eyni vəziyyət təkrar olacaqdı. Fabrikin dəzqahları İngiltərədən gətirilmişdi.

Buxara əmiri əhvalatdan xəbərdar olanda Tağıyevə təklif etmişdi ki, gəl fabriki Buxarada, ya da Səmərqənddə, Xivədə tik, nə qədər pambıq lazım olsa təmin edərəm. Hacı Zeynalabdin onun təklifini rədd edib demişdi ki, bizə fabrikin məhz Bakıda olması sərfəlidir. Peterburqda Yermolov adında ali rütbəli bir əyan fabrikin tikilməsinə icazə verilməsinə çox kömək etmişdi. Fabrik işə düşəndən sonra təxribatçılar gecə vaxtı yanğın törətmişdilər. Fəhlələr əl-ələ verib çox çətinliklə yanğını söndürə bilmişdilər, mal və avadanlıq xəsarəti olmuşdu. Bu fabrik Rusiyada dövrünün ən müasir texnikası ilə təchiz edilmiş müəssisələrdən biri idi. Buraya Avropadan 2.500 maşın və dəzqah gətirilmişdi. Fabrik ildə otuz milyon arşın bez buraxacaqdı. Bu əmtəni o zamankı pula çevirdikdə qızilla 1.700.000 manata bərabər idi. Fabrikin inşasına 1.600.000 manat xərc qoyulmuşdu. Bu fabrik o zaman Rusiyada mövcud olan 29 toxuculuq fabrikindən biri, Azərbaycan sənayesi üçün işə yeni sahə

idi. Təkcə Bakıda yox, o, ümumiyyətlə Qafqazda yeganə və ilk parça toxuculuq fabriki idi. Çox təəs-süf ki, bu fabrikə yalnız bez buraxmağa icazə verilmişdi. Mərkəzi Rusiyadakı toxuculuq fabrikasının sahibləri qoymamışdılar ki, çit və digər parçalar buraxılsın. İstehsal olunan parça ilk illərdə Qafqazda, Türkünstanda və İranda satılırdı. Lakin üç-dörd il keçəndən sonra müsəlman məmləkətlərində ölümlərin dəfni üçün, Ərəfə libası üçün Məkkəyə, Həcc ziyarətinə gedən zəvvarlar, Kərbəla və Xorasan ziyarətinə yollananlar Tağıyev fabrikinin bezini alırdılar ki, onu müsəlman fəhlə və ustaları toxuyur, pakdır.

XX əsrin əvvəlində Bakıda 200-dən çox iri-lixirdalı zavod və fabrik vardı.

Çox dövlətli olmasına baxmayaraq bu şəhərin küçələrində hələ də, neft fanarları yandırılırdı. Bir neçə mərkəz küçəsində elektrik işığı vardı; Nikola-yev (İstiqlaliyyət)¹; Velikoknyaz (Əziz Əliyev), Olginski, Torqoviy (Nizami), Telefonu (28 May)... Bir də bulvarda.

Elektrik stansiyası fəhlələri, küçə fanarlarını alışıdıranlar tətillə qoşulanda şamqayıranların, şam satanların bir də ağ neft satan dükançıların bazarı gur olurdu, yaman pul qazanırdılar.

Bakı bələdiyyə idarəsinin keçmiş baş memarlarından Zivərbəy Əhmədbəyov deyirmiş ki, Bakı öz inkişaf sürətinə görə dünyada yeganə şəhərdir.

Bu illərdə Dövlət senatı Bakı üçün gerb təsdiq edir. 1900-cü ilin may ayında Bakı bələdiyyə idarəsinin yeni binasının (indiki Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinin binası) bünövrəsi qoyulur. Bu bina öz əzəməti və gözəlliyinə görə şəhəri bir daha məşurlaşdırmalı idi. Memar Qoslavski layihə üzərində sənətkarlığını, ilhamını əsirgəmədiyi kimi, şəhər

¹ Mötərizələrdə küçələrin indiki adı göstərilir (red).

bələdiyyə idarəsi də pul əsirgəməmişdi. Qafqaz canişini layihəni təsdiq etmişdi. Bina 400.000 manata başa gəlmişdi. Binanın fəsadını bəzəmək üçün İtaliyadan qırmızı kərpic, əlvan, güllü-çiçəkli mərmər və digər əşya gətirtmişdilər. 1870-ci ildə təsis edilmiş Şəhər İdarəsi «Qoşa qala» qapısının yanındakı ikimərtəbəli mülkdən 1904-cü ildə Şirvan darvazası yanındakı təzə əzəmətli binaya köçdü.

Qoslavskinin vəfatı (1904-cü ildə) münasibətilə yazılan nekroloqda deyilirdi ki, şəhərin bələdiyyə idarəsi nəhəng memarın tükənməz ilhamının, parlaq istedadının məhsuludur. Bakı müsəlman qız məktəbinin və bir neçə gözədəyimli mülkün, binanın da layihəsini o işləmişdi.

Bakı bələdiyyə idarəsi Rusiyada ən dövlətli bələdiyyə idarəsi idi. Qafqaz canişini oturan Tiflis şəhərinin bələdiyyə rəisi ildə 4.000 manat maaş aldığı halda, Bakı milyonçuları lovğalıqla Kursk şəhərindən ildə 20.000 manat maaşla Rayevi bələdiyyə rəisliyinə dəvət etmişdilər. Halbuki Rusiya imperiyasının nazirləri ildə 15.000 manat maaş alırdılar, Bakı milyonçularının bu avam «səxavəti» dəfələrlə qəzet felyetonlarında lağa qoyulmuşdu.

Rayev də öz həmyerlilərini Kurskdan Bakıya gətirib yüksək maaşla işlədirdi. Şəhərə lazım olan bütün avadanlığı Kursk zavodlarına sifariş verirdi. Bir dəfə Dumanın iclasında, Bakıdakı ictimai ayaq yollarında aftafa qoymağı qərara aldığıda kimə və hara sifariş verməyi müzakirə edəndə, bələdiyyə üzvlərindən Əngüştər Kərbala İsrafil Hacıyev söz alıb deyir ki, «Cənab Rəyev, aftafaları, yaxşı olardı Kursk zavoduna sifariş verəsiniz. Bir də, dörd aydır müsəlmanların Şeyxülislamı vəfat edib, yeri boşdur, mümkünsə Kurskdan bir Şeyxülislam da gətizdirəsiniz...»

Kərbəla İsrafilin Şamaxı yolunda (C. Cabbarlı küçəsindəki) mülkü şəhərin ən gözəl memarlıq

Aleksandr-nevski kilsəsi
Qızılı kilsə

nümunələrindəndir. Binaanın xarici görünüşü lakonik və fəvqəladə olduğu qədər daxili bəzəkləri də diqqətəlayiqdir. Əsl modern memarlıq üslubunda tikilib.

Əngüştər ləqəbini Kərbəla İsrafilə qubernatorun arvadına brilyant üzük bağışladığına görə vermişdilər... Bakı Duma seçkiləri barədə yazılmış felyetonda da adı çəkilmişdi:

Fəryad o zamandan ki,
Dum seçkisi başlandı.
Kim oldu şahid əvvəl,
İsrafil Əngüştər...

Bələdiyyə idarəsi ilə üzbəüz mülkdə, müqəddəs Nina rus qız məktəbi yerləşirdi. Qubernator bağının qabağındakı Mirzəbəyovun yeddimərtəbəli evi dörd-beş ilə tikilmişdi. Bu mülkün yerində əvvəllər xırda daxmalar vardı. Sahibkar, camaatın hamısına pul verib başqa yerə köçürtdürür. Tək birəcə nəfər Hacı Qarabala uşaqlarından Hacı Zülfüqar Manafov yerin dəyərindən neçə qat artıq təklif edilən pulu rədd edir, mülkünü satmır. Mirzəbəyov nə qədər fənd işlədir, minnətçi salır, çoxlu pulla şirnikdirirsə səyləri boşa çıxır. Yurd yiyəsi deyir ki, kişi olan kəs ata-baba mülkünü yad adama, yersiz-yurdsuz biganəyə satmaz. Pul əl çirkidir. Hacı Zülfüqar Manafov deyir ki, o yerdə elə bina tikdirəcəyəm ki, yeddimərtəbə gözdən düşsün. Üçmərtəbə bir mülk tikdirir. O balaca mülk yeddi mərtəbədən daha çox diqqəti cəlb edir. Küçə tərəfdən xırda görünsə də həyət tərəfdən çox iridir. İndi həyət olan yerdə Hacı Zülfüqarın hamamı vardı.

Küçəyə baxan balaca mülkün birinci mərtəbəsindəki kiçik dükanda alma, armud, cərcə qovunu, üzüm, limon, portağal, naringi satırdılar.

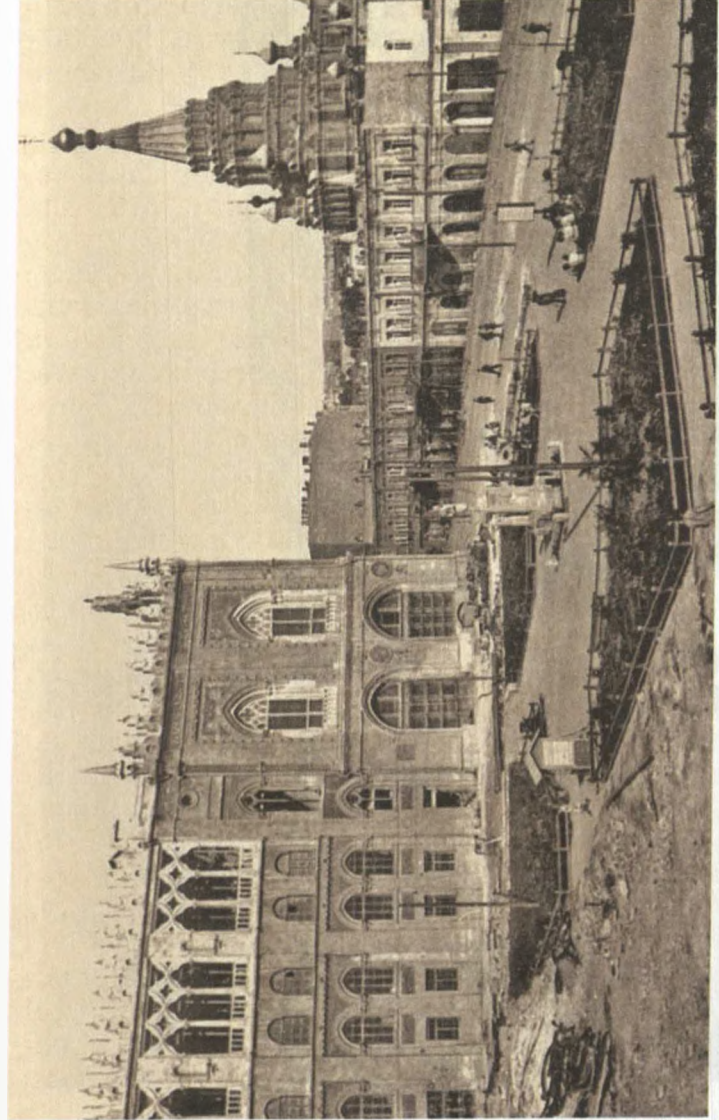
Yeddimərtəbəli mülk renesans-təcəddüd üslubunda olmaqla, klassik elementlərdən geniş istifadə

də edilmişdir, özülü 1911-ci ildə qoyulmuşdu və 1915-ci ildə tikilib qurtarmışdı. Mirzəbəyov Birinci dünya müharibəsinin uzandığını, işlərin get-gedə qarışdığını görüb mülkü Musa Nağıyevə 1.200.000 manat qızıl pula satıb, pulları köçürdür Amerika banklarına. Özü də çıxıb gedir Nyu-Yorka.

Dalanın o tayındakı ev bir ilə (1893–1894) tikilib, İran şahı Müzəffərəddin Avropa səyahəti zamanı Bakıya gələndə bu binada qalmışdı. Bu bina klassik memarlıq üslubunda olmaqla müəyyəm dərəcədə müasirlikdən də istifadə edilib, Bağ (Niyazi) küçəsindən dəniz sahilinə enən yerdə, keçmiş qəbiristanlığın qabağında Sadıqovun dillər əzbəri olan mülkü durur, xarici bəzəyinə, naxışlarına görə o, memarlıq nümunəsidir. Deyilənə görə camaat Sadıqova zarafatla deyib ki, ay Kərbəlayı, bu qədər pulu havaya sovurdun, bura nə yerdə ki, mülk tikdirmisən? Sadıqov da cavab verib ki, «avam danışmayın, görün bura nə qədər yaxşı yerdir ki, goburnat mənim üçün evimin qabağındaça bağ-bağça saldırıb». Bu mülkdə Şərq və Azərbaycan milli memarlığından istifadə edilib.

Qaziyev bir az yuxarıda, Çəmbərəkəndindəki qayalıqda, gəmiyə oxşayan üçmərtəbəli imarət tikdirdi. Binaya köçən günün sabahı, nökr xəbər verir ki, gecə darvazanı açıb, faytonun təkərlərini çıxarıb aparıblar, Qaziyev bunu eşidən kimi birbaşa birjaya yollanır, dəllal tapıb mülkü satdırır. Külfətini elə o günü başqa mülkə köçürtdürür... Soruşurlar ki, o həvəslə imarəti tikdirdin, bəs niyə satdın? Cavab verir ki, fikirləşdim ki, o tərəfləri abadlaşdırırıq, pəyələrin, tövlələrin yerində əməlli-başlı bazar-dükən düzəldərik. Qonum-qonşuya əl tutaram, əlləri işə-gücə çatar. Elə bir dəyəri olmayan fayton təkərini oğurlayan məhəllədə yaşamaq düzgün deyil.

«Səfa» məktəbinin mərtəbəyarımlıq, səkili

*İsmailiyə və Qızıl kilsənin görünüşü.
İndiki Sabir bağının yeri*

Sahil bağı

mülkü Çambərəkəndində Qazıyev mülki yaxınlığında tikilmişdi.

Şəhərdə mal daşıyan qoşaçarx arabaların, yalan olmasın, otuz faizi Çambərəkənddə idi. Məhəllənin o həyəti jox idi ki, iki, üç, hətta beş qoşaçarx araba olmasın. Axşam düşəndə küçələrdə qoşaçarx arabalar yan-yana düzülərdi. Aləm peyin içərisində olardı, Çoxlu mal-qara, qoyun-quzu da saxlanardı, Məhəllədən kənardə buğda, arpa zəmiləri vardı.

Böyük Çambərəkənd (Lermontov) küçəsinin başlanğıcında Ağa Qədirovun üçmərtəbəli mülkü və hamamı yerləşir. Binanın birinci mərtəbəsində doktor Məhəmməd Rza Vəkilovun müalicəxanası yerləşir. Cümə axşamları kasıblara havayı baxır, dərman da verirdi. O mülkə bitişik ikimərtəbəli binada «Səadət» məktəbini açmışdılar; sonra başqa yerə köçürtdülər, Bu məhəllədə və bütün şəhər üçün böyük əhəmiyyəti olan iki küçə – Vodovoznaya və Kolodezna küçələri vardı. Çoxlu su quyusu qazmışdılar, arabaçılar su daşırıb əhalini içməli su ilə təmin edirdilər. Bu iki küçənin yaxınlığında iki məşhur mülk diqqəti uzaqdan cəlb edirdi; biri doktor Əbdülxalıq Axundovun Sərdar Bünyadov küçəsilə Mehdi Hüseyn küçəsinin kəsişdiyi tində ucalan mülkü, ikincisi Mironovun Mirzə Fətəli bağına baxan əzəmətli imarəti. Hər biri gözəl memarlıq nümunəsidir.

Əylənmək üçün Şirvan darvazası qabağında ağac və taxtadan bina tikdirmişdilər, üstədən də suvaqlatdırıb ağartmışdılar, adını da qoymuşdular «Ağ klub», Güclü xəzri əsən gecələrin birində yanğın düşür, bina yanır. Güman edirdilər ki, qərəzlə, qəsdən yandırırıblar. «Ağ klub»da yaman qumar oynayırdılar. Dövlətli adamlar, qoçular, kələkbazlar burda yığılıb səhərə kimi əylənərdilər, tez-tez dava-dalaş düşərdi.

«Ağ klub» yanandan sonra sərvət sahibləri bə-

lədiyyə idarəsini vadar edirlər ki, şəhər bağından bir parça ayırıp yay klubuna versin. Binanın layihəsini mahir arxitektör Ter-Mikelova tapşıırırlar. O, Monte-Karlo şəhərinə ezam edilir ki, oradakı filarmoniyaya baxsın, onun layihəsi ilə tanış olsun. Bakı üçün də eynilə belə bir imarətin layihəsini işləsin. Deyilənlərə görə, Monte-Karlo filarmoniyasının binası gözəllikdə Avropada birinci yerlərdən birini tutur. Binanın meydanından dəniz sahilinə doqquz terras-meydan enir. Ter-Mikelov səfərdən qayıdandan sonra filarmoniyanın layihəsini hazırlamağa başlayır və bu işin öhdəsindən bacarıqla gəlir.

Bağ (Niyazi) küçəsinin Nikolayev (İstiqlaliyyə) küçəsilə kəsişdiyi yerdə dörd mülk – Yay klubu (filarmoniya), Sadıqovun evi, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tikdirdiyi Marinski rus qız gimnaziyasının binası, bir də ondan azca aşağıda Rotşildin işlər rəisi Deburinin order memarlıq üslubunda tikdirdiyi, sonra da «Kavkazskoe tovarişestvo» şirkətinə satdığı bina (R. Mustafayev adına İncəsənət muzeyi) gözəllikdə, lakoniklikdə bir-birilə bəhs edir.

Deyilənlərə görə, «Kavkazskoe tovarişestvo» neft şirkətinin başçısı filarmoniyanın layihəsini işləyən memardan xahiş edib ki, yay səhnəsini onun yaşadığı mülk ilə üzbəüz tikdirsin ki, balkonda oturub çalib-çağıranlara tamaşa edə bilsin. Bir də istəmiş ki, evin qabağında lal divar ucalsın. Memarlıq qanununa görə səhnə həmişə giriş qapısı ilə üzbəüz olmalıdır, yay klubunda (filarmoniyada) isə əksinədir.

Bakı proletariatının izdihamlı və uzun sürən tətillərindən biri qələbə çalanda, neft sənayeçiləri fəhlələrlə kollektiv müqavilə bağlamağa, onların tələblərinin çoxunu qəbul etməyə məcbur olmuşdular.

Milyonçular bir-birinin bəhsinə çoxlu möhtəşəm binalar tikdirirdilər. Bu mülklər bir-birinə oxşamadığı kimi, hər birinin özünə xas gözəlliyi var.

Az müddətdə Bakıda bir neçə əzəmətli məbəd-məscid və kilsə tikilmişdi; «Qızıllı», yaxud «Aleksandro-Nevski» kilsəsi, «Təzəpir məscidi», «Əjdər-bəy» və yaxud «Göy məscid», «Budaqov» kilsəsi, iki «Kirx» və s.

«Qızıllı» yaxud «Aleksandro-Nevski» kilsəsi şəhərin mərkəzində uçaldılmışdı. Onun qızıl rənginə çalan, par-par parıldayan qübbələri on kilometrərlə uzaqdan görünür, səfərdən qayıdan gəmilərin kapitanları səmti o qübbələrlə müəyyənləşdirirdilər. III Aleksandr Bakıda möhtəşəm kilsə tikmək üçün pul buraxır və şərt qoyur ki, əzəmətli və yaraşılıq olmalıdır. Memarlar məsləhətləşib qərara gəlirlər ki, Novı Afon kilsəsinə oxşar, lakin ondan daha üstün bir məbəd tiksinlər. Akademik Marfeld baş memar təyin edilir. Novı Afondan layihələrin surətini gətizdirirlər. Layihə tamam olanda görürlər ki, buraxılan məbləğ azdır. Başlayırlar «ianə» toplamağa. Bakıda toplanan 200.000 manat ianənin 150.000 manatını əhalinin əksəriyyətini təşkil edən müsəlmanlar ödəyir.

1888-ci ilin payızında, oktyabr ayının əvvəllərində imperator III Aleksandr Tiflisdən ailəsiylə – arvadı, iki oğlu, bir də böyük məiyyəti ilə Bakıya gəlir. Vağzal başdan-başa təntənəli mərasim üçün xalı-xalça, bayraqlarla bəzədilmiş, hasarların üstündə və birmərtəbəli binaların kəlləbəndlərində bir-birindən bir arşın aralı qoyulmuş qara çiraqlar yanırdı. Milyonçular, tacir və əyanlar bir tərəfdə, yüksək rütbəli mülki və hərbi məmurlar digər tərəfdə, silahlı əsgərlər divar kimi amadə durmuşdular. Şahanə qatar stansiyaya girir. Az sonra çar III Aleksandr şahanə vaqonundan hərbi libasda düşür. Hamı papağını götürür, Tağıyevdən başqa. Quber-

nator təkid edirsə də o qulaqardına vurur. Hacı Zeynalabdin Tağıyev ortada, qubernator bir tərəfində, şəhər bələdiyyə rəisi digər tərəfində III Aleksandra yaxınlaşırlar. Hacı xoşamədi deyir. Çar ona papağını çıxarmadığı üçün tünd-tünd baxır və soruşur: «Çey vı podannıy?» (Sən kimin rəiyyəti-sən?). Qubernator Hacıya pıçıldayır de ki: «ya podannıy vaşeqo veličestva» (Siz əlahəzrətin təbəsiyəm).

Hacı Zeynalabdin öz bildiyini deyir: «Ya podannıy Russkoy imperii».

III Aleksandr vağzaldan keçib meydana enir və şahanə karetaya oturur.

III Aleksandrın şəhərdən keçmə mərasimini şəxsən görmüş bakılı dülgər Mütəllib kişi maraqla nəql edirdi:

– Padşahın gəlməyinə üç gün qalmış carçılar küçələrə düşüb car çəkə-çəkə şəhər əhlinə xəbər verdilər ki, əlahəzrət şəhərimizə varid olacaq.

Vaxt çatanda, camaat səhər tezdən çarın keçəcəyi Balaxanı (Mirzəağa Əliyev) küçəsinə, Quba (Füzuli) meydanına və Bazar (Azərbaycan prospekti) küçəsinə gəlir. O vaxt həmin küçələr birmərtəbəli binalarla əhatə olunmuşdu. Vağzaldan, ta keçmiş müsəlman qəbiristanına qədər yolboyu küçələrə, meydana xalı-xalçalar döşəmişdilər. O tay-bu taydakı alçaq binaların damlarında qara çiraqlar qoymuşdular, hamısı da yanırdı. Hər iki tərəfdə səkilərin qırağında əsgərlər durmuşdular; tufəngləri hazır saxlamışdılar. Camaat isə əsgərlərin arxasında, qabaqda ruslar, dal tərəfdə başqa millətlər dayanıb həyəcanla, maraqla çarın gəlməyini gözləyirdilər. Bir də gördük ki, uzaqdan padşahın qızıl-gümüş bəzəkli karetası gəlir. Quba meydanına səmt götürmüşdü; karetanı daldan atlı kazaklar, yanlardan jandarmlar müşayiət edirdilər. Camaat da arxada yeri yirdi. Birdən bir nəfər

qoca müsəlman kişi, əlində də məşəl, mühafizə dəstələrinə baxmayaraq, karetanın qabağına atılıb başladı meydana tərəf qaçmağa. İmperatoru müşayiət edən kazaklar atlarını məhmizləyib, bir anda məşəlli qoca müsəlmanı araya alıb tutdular.

Bu mənzərəni karetdən gören imperator, atları saxlatdırdı, əmr etdi ki, məşəlli qocanı yanına gətirsinlər.

Qoca diz çöküb təzim edir, əlindəki ərzi-halı çara uzadır. O da kağızı dilmanca verib nə yazıldığını xəbər alır. Mətləbdən hali olanda, çarın dodaqları qaçır, gülümsəyir, yavərinə nə işə tapşırır. Qocanı buraxırlar. Sonra məlum olur ki, qocanın oğlu sözünə baxmır, onu incidir, xərclik vermir. Oğlan şəhər Dumasında qulluq sahibi idi. Deyilənə görə çar əmr edir ki, kişiye oğlunun rütbəsindən bir pillə yüksək çin-ad verilsin ki, oğlan onun sözünə qulaq assın, üzünə qayıda bilməsin, sözündən çıxanda atası qanunla onu cəzalandıra bilsin.

Kareta köhnə qəbiristan tərəfə yönəldi.

Qəbiristanı təmizləyib, kilsə binası üçün özül qazmışdılar. Ətrafdakı alçaq binaların üstü tamaşaçılarla dolu idi.

Kareta yaxınlaşanda əhali əl çaldı. III Aleksandr qabaqda, dalınca iki keşiş karetdən düşüb özülə endilər. Keşişlərin hər biri çara qızıldan balaca bir kərpic verdi. Eyni zamanda başladılar mərasim duası oxumağa. Çar qızıl kərpicləri şahənə sincab mantosunun ətəyilə silib öz əlilə özülə qoydu. Bakı milyonçuları da, hərə öz adına layiq qızıl doldurulmuş mücrünü, qapaqlı mis qabı və taxta qutunu imperatora verdilər ki, özül dəfinəsinə qoysun. III Aleksandr verilən hədiyyələri və inşaat tarixi yazılmış sicili də bünövrəyə qoydu. Keşişlər avazla ucadan dua oxudular. Bənnalar özül divarını hörməyə başladılar.

Səhəri gün carçılar bəziləri piyada, bəziləri

Təzəpir məscidi

dəvə üstündə, küçə və bazarlarda gəzib car çəkдилər ki, camaat, eşidin və agah olun, eşitməyənlərə də xəbər verin, padşah dustaqlara mərhəmət edib, bağışlayıb. Özü Kömürçü meydanı ilə Quba meydanı arasındakı mərkəzi həbsxanaya gedib dustaqları azad edəcək. Tamaşa etmək istəyənlər dustaqxana qabağına gələ bilərlər.

Camaat səhər tezdən qazamat qabağında idi. Mən də getmişdim. Cavan vaxtım idi, kənarda dayanıb tamaşa edirdik. Atlı kazakların araya aldıkları çarın karetası gəlib qazamatın dəmir darvazası qabağında dayandı. Padşah düşdü, zəhmli, yekəpər və kürən adam idi. Pişik gözü kimi parıldayan gözlərindən od yağırdı. Yanındakılara əlilə nə işə işarə etdi. Nəhəng dəmir darvazanı açdılar. Dustaqları bir-bir Qanlı təpə (Salatın Əsgərova) küçəsinə buraxmağa başladılar. Qorxa-qorxa yeriyan dustaqlar ikiqat əyilib özlərini mümkün qədər divar tərəfə verirdilər. Görünür, padşahın qəzəbli görkəmi, zəhmi onları lərzəyə salmışdı.

O gün mollalar böyük mərhəmətinə görə camaatı məscidlərə yığıb dua oxuya-oxuya çara təşəkkür edir, özünə və ailəsinə cansağlığı, taxt-tacının yüz illərlə bərqərar olmasını diləyirdilər. Bu əhvalatdan bir az keçməmiş, jandarmlar evbəev düşüb çar tərəfindən buraxılmış dustaqları asi¹ adlandıraraq təzədən tutub qazamata saldılar.

Üçüncü gün çar ailəsiylə neft mədənlərinə tamaşaya gedir. Milyonçular çarı Sabunçu stansiyasında duz-çörəklə qarşılayırlar. Bir neçə yerdə bəzəkli, tağlı darvazalar qurulmuşdu. Darvazalardan birini mədən avadanlıqlarından qayırmışdılar. Möhtərəm qonaqlar Nobel qardaşlarının neft anbarlarına, sonra Şəmsi Əsədullayevin neft vuran stansiyasına və güclü neft vuran üç buruğa tamaşa

1 Asi — dikbaş (*red.*).

edirlər. Bir buruğun qabağında fontan zamanı quyudan çıxan daşları üst-üstə qalamışdılar. Daşların yer altından qaz gücünə çıxmasına adam inana bilmirdi. Əlahəzrət kanat üsulu ilə qazılan bir quyuya da baxır.

Camaat və fəhlələr qonaqların qabağına çıxır.

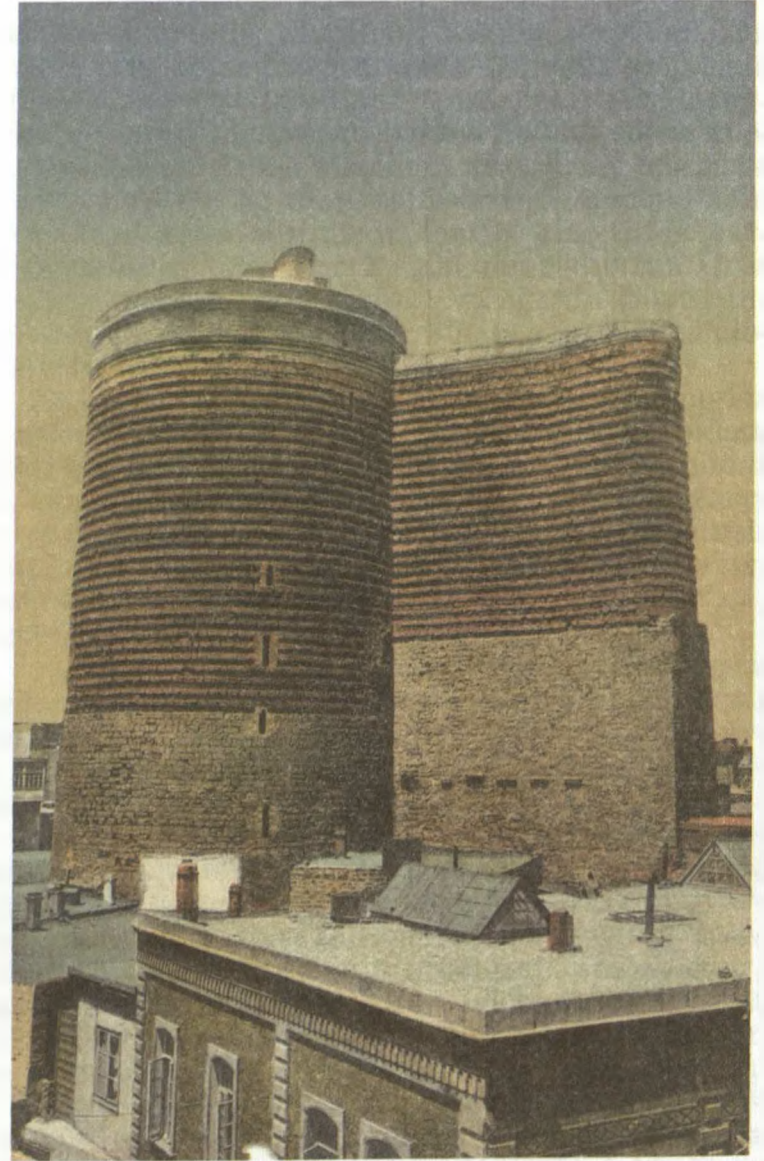
Neft milyonçuları imperatoru və onun ailəsini qəbul etmək üçün iki yerdə xüsusi çadır-pavilyon qurmuşdular.

İmperator onu müşayiət edənlərlə əvvəldən iki yerdə – Avropa və Şərqi üslubunda düzəldilmiş çadırların birincisinə girir. Oturandan sonra çadırın ətəklərini qaldırır, fontan vuran quyunu nümayiş etdirirlər. Çay içib, şirniyyat yeyə-yeyə fontana maraqla tamaşa edirlər. Sonra da İransayağı bəzədilmiş ikinci çadıra gedirlər. Qiymətli xalı və xalçalardan tağlı girəcək qurulmuşdu. Darvazadan çadıra qədər yerə bahalı, nadir xalı, gəbə və xalça döşəmişdilər. Çadırın içərisi ipək zər-ziba parçaları ilə bəzədilmişdi.

Şəhərə qayıdıandan sonra çarın şərəfinə ziyafət verilir, III Aleksandr razılığını bildirib «Qızıllı» kilsəni ləyaqətlə başa çatdırmağı xüsusi tapşırır. Sabahı gün Bakını tərk edirlər.

Kilsənin iş icraçısı memar Qoslavski gecə-gündüz çalışır, bu işdə bacarıq və istedadını əsirgəmir. Bina on ildən sonra, çar III Aleksandr öləndən sonra hazır oldu.

Maraqlı bir qeyd: Kilsə zənglərinin səsi-sədası gurultulu və möhtəşəm, daha xoş, daha məlahətli çıxmaq üçün tuncun tərkibinə qızıl və gümüş qarışdırmaq lazım olur. Bu məqsədlə əhalidən qızıl-gümüş toplamağa başlayırlar. Qadınlar kəmər, qolbaq, sırğa, üzük, həmayil, bilərzik, kişilər isə əkbənd, qılınc və xəncər qınları, gümüş qab-qacaq «ianə» gətirirlər. Nəticədə «ianə»nin əsas hissəsini müsəlmanlar ödəyir, birinci yeri tuturlar. Zəngləri

Qız qalası

Ural zavodlarında tökdürüb hazırlatmışdılar. Ən iri zəng neçə top ağırlığında idi. Onu çox çətinliklə və bir neçə aya gətirib Bakıya çıxarmışdılar. Zəngin üstündə qədim slavyan hərflərilə müqəddəs ayələr, bir kənarında isə əllərində xaç, İncil, məşəl və bu kimi dini şeylər olan kahinlərin – apostolların qorelyefləri həkk edilmişdi. İçərisi güzgü tək parpar parıldayır, bərq vurur, göz qamaşdırırdı. Orta və xırda zənglər də çox gözəl və ağırdı. Böyüyündən tutmuş ta kiçiyinə qədər bütün zəngləri həndəsi tənəsüblə qurmuşdular.

İsanın dara çəkilmə mərasimlərində zənglər səs-səsə verib elə «fəryad» qoparırdılar ki, adam vahiməyə düşürdü. Şəhərin başqa məhəllələrindəki irili-xırdalı kilsələrin də zəngləri eyni tərzdə «fəryad» qoparır, bu səslər bir-birinə qarışaraq mərasimi daha da təntənəli eləyirdi. Xaçpərəstlər qışqırırdılar: «Həzrət Məsih sağdır!..», «İsa qalib gəlir!..», «Onun padşahlığı əbədidir!..»

Pasxa münasibətilə «Qızıllı» kilsənin böyük qübbəsinin çıraqban edilməsi: Bu mərasim vaxtı kilsənin ətrafında adam əlindən tərpənmək olmurdu. Küçə hərəkəti dayanırdı, səkilər və küçələr tamaşaçılarla dolurdu.

Birdən irili-xırdalı bütün zənglər səs-səsə verərdilər, müqəddəs dua havası çalmağa başlayanda, xaçpərəstlər diz çöküb xaç vura-vura dua oxuyardılar, ancaq dodaqları tərpənərdi. Zəng çalan, ipləri dartmaq və buraxmaqla musiqini tənzim edər, zənglər həzin, ahəngdar, ürəkləri oxşayan, insanı dərin düşüncələrə dalmağa məcbur edirdi. Adamlar bu mənalı musiqiyə qulaq asmaqdan doymurdular.

Bütün şəhərdə bircə nəfər adam qalxıb əzəmətli, böyük qübbəni təmizləyib elektrik çıraqları ilə bəzəyə bilirdi; ondan başqa bu çətin, ağır işi heç kəs bacarmazdı. O, əvvəldən, bina tikildiyi vaxtdan divara möhkəm bərkidilmiş dəmir pillələrlə yavaş-ya-

vaş qalxırdı. Böyük qübbənin altına çatana qədər tələsmədən, fasilə ilə tərpanırdı.

Böyük qübbənin altına yetişəndə, aşağıda toplanmış izdiham təlatümə gəlirdi. Elə bil matəmdi, zənglər tamamilə susurdu. Heç kəs cıncırını belə çıxartmır, ətrafa məzar sükutu çökürdü.

Pilləkəndəki adam ağılagəlməyən çətinliklə, həm də böyük məharətlə özünü qübbə ilə pillələr arasına salar və içəri tərəfdən tərsinə dırmaşmağa başlardı.

Adam qübbənin altından, içəridən bayıra, qübbənin üstünə dırmaşanda izdiham qorxudan dəhşətə gəlirdi. Qadınlar, kişilər, oğlanlar, qızlar diz üstə çöküb, qollarını geniş açardılar, gözlərini göyə dikərdilər, xaç vura-vura tez-tez, astadan dua oxuyardılar, Allaha yalvarardılar.

Elə ki, adam qübbənin üstünə qalxardı, yerdəkilər rahat nəfəs alardılar, dua oxuyub, xaç vurmaqda davam edərdilər. Zənglər də təzədən astadan səslənər, ahəngdar, həzin, ilahi musiqi sədaları ətrafa yayılırdı.

Qübbənin tozunu silib təmizləyəndən sonra həmin adam yuxarıdan aşağı və eninə, dövrələmə rəngarəng elektrik çiraqları taxardı.

Qayıdanbaş qübbənin altındakı məsafəni aşmaq daha çətin, daha qorxulu olardı.

Yenidən intizarlı mərasim təkrar olunardı.

Elə ki, həmin adam yerə düşərdi, hamı sevinərdi. Üzlər gülər, gözlərdən qeyri-ixtiyari sevinc yaşları axardı. Möcüzə olubmuş kimi, heç kəs gözlərilə gördüyünə, o hündürlüyə çıraqla taxıldığına və o çıraqla taxanın təzədən qübbənin altına aşaraq yerə düşməsinə inana bilmirdi. Bu, Həzrət İsanın dar ağacına, çarmıxa çəkiləndən sonra, təzədən dirilib göylərdə qeyb olmasına oxşayırdı.

Sanki göylərdən yerə enmiş müqəddəs adamın əlini tutmağa, ətəklərini öpməyə can atırdılar. Üs-

tünə nəzir, ianə yağdırırdılar.

Müqəddəs günlərdə dini ayinləri keçirmək üçün baş keşiş ruhanilərlə bərabər kilsəyə gəlirdi. Onlar kilsənin yaxınlığında yaşayırdılar. O binaların darvazasından kilsə girəcəyinə, əzəmətli darvazadək yola asfalt salınmışdı. Bu asfalt yola xalça döşənərdi. O zaman Bakıda iki yerdə belə asfalt döşəmə vardı—biri «Qızıllı» kilsənin, biri də Qalabəyi (Qradonaçalstvo) idarəsinin qabağında, hərəsinin də uzunluğu 500 metr idi.

Kilsənin tabut qayıran emalatxanası, dükanları vardı. Qadınlar və kişilər üçün cənazə libası, ikonalar, lampaslar, ikonaüstü örtük, lampas cövhəri, ağac yağı, fitil, şam və s. satılırdı.

Kilsənin içərisində çoxlu, irili-xırdalı qızıl və gümüş ikonalar vardı. Həzrət İsa və kahinlərin şəkilləri salınmış çərçivələr də qızıldan, gümüşdən idi. Minbərə açılan qoşa qapı da qızıldan idi.

Dini mərasim zamanı, axşamlar elə ki, böyük qübbədəki çiraqları alışdırardılar, göydə qeyri-adi rəngarəng, möcüzəyə oxşayan nur peyda olardı. Əzəmətli qübbənin şəfəqə qərqlənən xaçları, əngin qaranlıqlara əfsanəvi ziyalar saçardı. Göylərdə, əlçatmaz hündürlükdə şairanə, həqiqətdən çox xəyala oxşayan əsrarəngiz bir mənərə canlanardı.

Qübbələrin çiraqları alışanda şəhərdə yaşayan bütün xristianlar heyrətlənərdilər: zənglər bərkədən çalınardı.

Elə bir təsəvvür oyanardı ki, Məsihin özü, Məryəm oğlu İsa şəfəqlərə bürünüb ucsuz-bucaqsız boşluqlardan yeri seyr edir.

Kilsədə qızlar və oğlanlar xor oxuyardılar.

Çiraqların ziyası pəncərələrdən qaranlıqlara süzülərdi.

Mənərə son dərəcə əzəmətli və gözəl olardı.

Kilsənin ətrafında arxitektura cəhətdən diqqətli cəlb eləyən binalar tikməyə icazə verilərdi. La-

kin «Qızıllı» kilsədən hündür, ondan görkəmli bina ucaltmaq olmazdı.

Kiçik bir haşiya: Bələdiyyə idarəsi XIX əsrin səksəninci illərinin əvvəlində müsəlmanlara təklif etmişdi ki, şəhərin mərkəzində olan köhnə müsəlman qəbiristanlığında bir məscid tiksinlər; qərar da çıxarmışdı. İş o qədər uzadırlar ki, axırda yer əldən çıxıb kilsəyə qismət olur.

Nabat xanım Xocabəy qızı ərindən və atasından aldığı miras hesabına qoşa minarəli Təzəpir məscidini tikdirir.

Nabat xanımın qəbiri həmin məscidin eyvanında baş qapının sağ tərəfindədir. Nabat xanım xeyriyyə işlərinə kömək edirdi. Bakı su kəmərinə çəkməyə də xeyli ianə vermişdi.

Krasnovodsk (Səməd Vurğun) küçəsindəki Göy məscidi Əjdər bəy tikdirmişdi. Memarı Zivərbəy Məmmədbəyov idi.

Persidski (Murtuza Muxtarov) küçəsi ilə birinci Qanlı təpə (Salatın Əsgərova) küçəsinin tinində, Şah döngəsində bir dalan o tərəfdə, hamamla üzbəüz minarəsiz Axund məscidi durur.

Bakı şəhərinin mövqeyi: Limanın sahili şərqdə Zığ burnundan başlayıb, qərbdə Şıx burnuna qədər 24 kilometr uzanır; bu arada onlarla körpü, bir neçə gəmi tərsanəsi və təmir zavodu vardı. Sahilin orta hissəsində şəhərdəki körpülərdən gəmilərə cürbəcür mallar – manufaktura, dən, un, taxıl, duz, çay, qənd, kişmiş, qaysı, səbzə, qoz, fındıq, təzə meyvələr, tərəvəz, taxta, odun, ağac, dəmir, mis, kömür yükləyirdilər. Gömrükxana və sərnişin körpüləri də limanın bu hissəsində idi. Dadaşov qardaşları və «Qafqaz–Merkuri» şirkətinin gəmi tərsanələri, digər təmir emalatxanaları, gömrükxana, onun anbarları və dəniz qırağındakı dükənlər də bu hissədə yerləşirdi.

Merkuri (Zərifə Əliyeva) küçəsində, Tağiyev

teatrının arxasında sahil boyu iyirmiye qədər ağac-taxta, odun anbarı vardı; neçə ildən qalma taxta, dirək, şalban, tir, qapı-pəncərə çərçivələri, odun satılırdı. Körpülər sahiblərinin, ya da şirkətin adını daşıyırdı: İmamverdi körpüsü, Adamov körpüsü və s.

Limanın ikinci hissəsi Qaraşəhərdən başlayır, Ağşəhəri əhatə etməklə Soltan burnuna, Zığa qədər uzanır. Bu arada 43 körpü vardı... Hamısı da şəxsi adamlara və şirkətlərə məxsus idi; bu körpülərdən duru yanacaq – mazut, neft, benzin, maşın yağları daşınırdı. Neft emal edən, təmizləyən zavodlar, çoxlu neft anbarları, benzin çənləri, kükürd turşusu, mis, çuqun əridən və digər zavodlar, bir gəmi təmiri tərsanəsi də bu ərazidə idi. Bu arada gecə-gündüz göydən his-pas yağar, qara tüstü, bozsarı buxar göy üzünü örtərdi. Hətta buradakı qağayılar, sərçələr, it-pişik belə qapqara olardı. Damlar, divarlar da ürək sıxan qaramat rəngdə idi. Hər addımda gecə-gündüz, aramsız tüstü qaynayan göylərə baş qaldırır, yoğun, hündür, nəhəng bacalar yerə kölgə salar, dəhşətli mənzərəni daha da vahiməli edərdi. Hara baxardın yoğun, xırda ölçülü borular nəzərə çarpardı; bu borular yerdən, hasarların üstündən, divarlar boyu uzanar, göydə tağlar əmələ gətirər, bir-birilə çarpazlaşar, üst-üstə qalardı. İlk günlərdə gümüşü rəngə çalan iri, xırda, nəhəng dəyirmi çənlər bozarıb qaralardı. Limanın üçüncü, şərq hissəsi Bayıl burnundan başlayıb Naf-talan–Bibiheybətə qədər davam edərdi; o aradakı on bir körpüdən gəmilərə qara nöyüt, ağac-taxta, sement və mazut yüklənər, qış aylarında gəmilər təmirə dayanardı. Bu körpülərdə hər növ gəmiyə rast gəlmək olardı: buxar gəmiləri, yelkən gəmisini, tanker, minik gəmiləri, barkazlar, irili-xırdalı qa-yıqlar...

Bakı limanında çoxlu gəmi vardı. Gəmiçilik o dərəcədə inkişaf etmişdi ki, Xəzər dənizi ilə daşınan yükün illik miqdarı üç-dörd milyon puda çatırdı. Bakı dənizlə yükdaşımaqda Rusiyada birincilər sırasındaydı.

Şəhərdə məişətin bütün sahələrində böyük bir canlanma vardı. Mərkəzi məhəllələrdə Asiya ilə Avropa üz-üzə gəlib bərabər yaşayırdı. Şəhərdə təmtəraqlı imarət və mehmanxana adları vardı: «Metropol», «Köhnə Avropa», «Madrid», «Yeni Avropa», «Leon», «Təbriz», «Dvortsoviye nomera», «Marsel» və s.

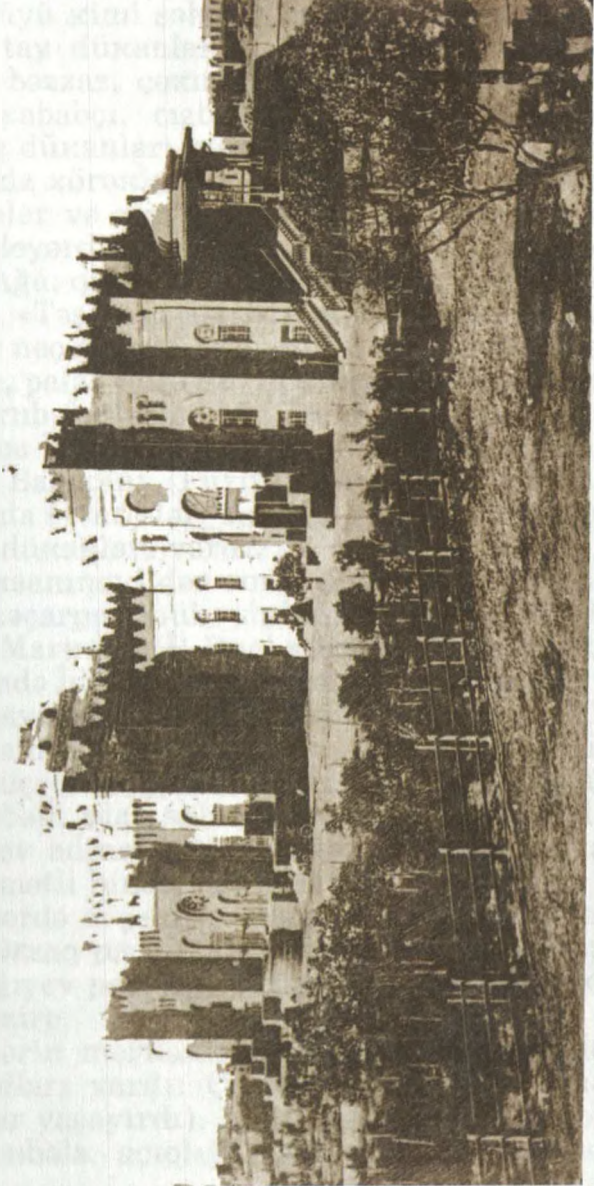
Bir cəhəti də qeyd etmək oxucular üçün maraqlı olardı: tətillər elan ediləndən sonra, fəhlə nümayəndələri neft sənayeçiləri və «Sovet siyezd» rəhbərləri ilə əsasən «Metropol»da, ya da başqa mehmanxanalarda müzakirə aparardılar. Səməd Vurğun küçəsindən 43 nömrəli binaya yapışdırılmış bir lövhədə oxuyuruq: «Bu mülkdə (səbiq «Dvortsoviye nomera» mehmanxanasında) 1917-ci ildə oktyabrın 15 (2)-də proletariat sentyabr ayında başladığı tətildə qələbə çalandan sonra Bakı neft sahibkarları fəhlələrlə kollektiv müqavilə bağlamışdı»,

«Şəms», «Mübarək», «İstanbul», «İslamiyyə», «Noviy svet», «Çıkaqo», «Çanaqqala», «Tehran», «Novbahar», «Anadolu», «Qretsiya», «Dardanel» və sairə qəşəng, təmtəraqlı adlarda restoranlar, aşxanalar vardı.

Hamam adları da qəribə idi: «Ermitaj», «Fantaziya», «Ağa», «Sarxan», «Mironov», «Axund», «Qədir», «Malağan», «Toyuq yeyən».

Mağazalara «Cəvahir», «Şəşə», «Fərş», «Əbrişim», «Yaqut», «Naznazı», «Hacı, bəri bax», «Zər-xara» kimi adlar qoymuşdular.

Rəngarəng klub adları vardı: «Edison», «Ermitaj», «Ermans».

Sabunçu vağzalı

Bazar (Azərbaycan prospekti) küçəsi adından göründüyü kimi şəhərin ən gur ticarət mərkəzi, o tay-bu tay dükanlar və karvansaray idi. Sərrac, baqqal, bəzzaz, çəkməçi, boyaqçı, papaqçı, şamqayıran, kababçı, cızbızçı, pitiçi, çörəkçi, lavaşçı, kəlləpaç dükanları gecə yarısındanək açıq olardı.

Ləziz xörəklərin ətri adamı uzaqdan vururdu; dükançılar və xörəkpaylayanlar müştərilərinə xoş sözlər deyərdilər: «Ağa, buyur», «Ağa, xoş gəldiz», «Ağa, qulluq», «Ağa nuşcan»,... «Hər gün buyurun», «Təşrif gətirin»... «Qulluğunuzda olaq»...

Bir neçə yerdə, xüsusən Bazar küçəsində səkiyə həsir, palaz döşəyib, döşəkçə salmış küçə mirzələri oturub fəhlələr üçün İrana məktub yazırdılar.

Quba meydanından Sabunçu vağzalına qədər uzanan Balaxanı (Füzuli) küçəsində çoxlu sənətkar, xırda alverçilər, baqqal, bəzzaz, şirniyyatçı və çörəkçi dükanları vardı.

Doxsanıncı ildən sonra Balaxanı küçəsində bir neçə gözəçarpan mülk tikilmişdi: Aslanovun böyük mülkü, Marinski (R.Rza) küçəsilə Balaxanı küçəsinin tinində İsabəy Hacınskinin evi, ondan bir qədər aralı Rzayevin nəhənk mülkü. O zamanlar Türkiyə konsulxanası bu binada idi. Balaxanı və Krasnovodsk küçələrinin tinində, indiki Respublika sarayı ilə üzbəüz olan sabiq gimnaziyanın (indiki Fuad Əfəndiyev adına 4 №-li şəhər klinik xəstəxanasının) əzəmətli binası (1911–1912-ci illər)...

Şəhərdə neçə dənə pasaj vardı: Meyvə-tərəvəz pasajı, Ərzaq pasajı, Balıq pasajı, Parça-paltar pasajı, Tağiyev pasajı, Bəzzaz pasajı, Kələntərov pasajı və sairə.

Şəhərin mərkəzindən kənardakı məhəllələrin də öz adları vardı: Çəmbərəkəndi (Bu məhəllədə maldarlar yaşayırdı), Dağlı məhəlləsi, Həmsəri palanı, Sonbala açıqlığı, Məhəmmədəli məhəlləsi,

Qanlı təpə, Vağzal dalı, Malağan slobodkası, Müsəlman Keşləsi və sairə.

Torpağın hər qarışını bir ovuc qızıla satırdılar. Tez-tez yer üstündə dava, qan düşürdü. Məhkəmələrdə torpaq və mülk üstündə yüzlərlə şikayətə baxırdılar.

Torpaq sahibləri torpaqlarını bankda girov qoyur, faizlə pul alır, başlayırdılar mülk tikdirməyə. Elə birinci mərtəbə hazır olurdu, onu da yenə girov qoyurdular, möhlətlə yenə məbləğ götürür, əvvəlki kreditin faizini ödəyir, eyni zamanda üst mərtəbələri də tikdirir, bu qayda ilə binanı başa çatdırır, olurdular ev sahibi. Mənzilləri, dükənləri kirayə verirdilər.

Dövlətlilər binalarının damında əzəmətli qübbə qoydururdular, bununla da sərvətlərinin tükənməzliyini nəzərə çarpdırmaq istəyirdilər. Bir kaşanədə, bəzən hər küncdə və baş fasadlarda birer qübbə uçaldırdılar; hər qübbə, guya bir milyon tanxa sayılırdı, Qübbələrin ortasındakı milə standart qaldırıb tanış adamlara, qohum-əqrəbaya o gün hansı salonda ailə yığıncağı, ziyafət, ad günü olduğunu xəbər verirdilər, hər dövlətlinin öz bayrağı vardı. Əzəmətli binalardakı altı-yeddi otaqlı mənzillərdə xüsusi orkestr bucağı vardı ki, orada musiqçilər çalar, xanəndələr oxuyar, məclisdəkiləri əyləndirirdilər.

Qəfildən varlanan neftxudalar Allaha bəndəlik etmirdilər, pulu necə gəldi o cür xərcləyirdilər.

Balaxanı camaatı (Bakı kəndləri arasında və şəhərin özündə) dövlətli hesab edilirdi; o həyət, o zəmi, o bostan yox idi ki, orda bir neçə nöyut quyu- su olmasın. Məclislərdə, xüsusən toylarda bərbəzəkli, zəngin geyinirdilər. Arvadları, gəlinləri, hətta azyaşlı qızları qızıl, mirvari, ləl-cəvahirat içində olar, uzaqdan diqqəti çəlb edərdilər. Nəbələd adamlar onları görəndə heyratə gələrdilər. Kişilər

zəvvar dəstəsinin qabağında yeriyən çavuş qatırı sayaq bəzək-zıncırov içində olardılar. Qiymətli xəncər, beybut, tapança gəzdirər, buxara papaqlar yarım arşın hündürlükdə... Həddindən artıq bədxərc, mənəm-mənəm deyən, davanı pulla satın alan idilər. Meyxanaya girib keflənər, durub gedəndə gözləri ayaqlarının altını görməz, birdən dayanardı; deyərdilər ki, qapı o tərəfdədir, gedək ora. Harınlığına salıb ayağını dirəyərdi yerə, inad edərdi ki, mən burdan çıxacağam, sökün divarı, açılınsın, əskinası səpələyərdi yerə. Bənnə-fəhlə gətirdib divarı sökər, yol açardılar.

Belə harın dövlətlilərdən biri haqqında balaxanlı Cəlilov belə danışdı: Şəhərdə «kef» edəndən sonra küçələrdə veyllənə-veyllənə gəlir çıxır «Qoşaqala» qapısı olan yerə, Haşimov meydanına. Görür ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maşını ordadır. (Bakıya ilk dəfə avtomobili Tağıyev gətirtmişdi, sonra Rotşildlər). Sürücüyə yaxınlaşıb deyir ki, məni apar kəndə. Sürücü cavab verir ki, gücün çatmaz, bahadır. Hərif hökmlə soruşur: «Axı, nə qədərdir?»

Sürücü yaxasını qurtarmaq üçün deyir: «iyirmi beş manat». (İyirmi beş manata bir əla fayton və iki köhlən at almaq olardı). «Verrəm iyirmi beş manat!» deyə oturur maşına. «Sür görüm!»

Sürücü yola düşür, tünlük olan mərkəzi küçələrdə dalbadal fit verir, adamları xəbərdar edir; elə ki seyrək küçələrə çıxır, daha fit vermir. Hərif dilxor olub xəbər alır ki, «Ayə, niyə onun zurnasını çalmırsan?». Sürücü onu başa salır ki, o zurnanı çox çalmaq olmaz, ona da pul verməlisən.

«Eybi yoxdur, verrəm, çal!» deyə hərif harda iki-üç adam, qəşəng, kök arvadlar görür fiti dalbadal çaldırır.

Balaxanıya çatanda kənd əhli tökülür maşının qabağına. Hərif, sürücüdən soruşur: «Nə qədər

verəcəyəm?» Sürücü deyir: «İyirmi beş manat maşın haqqı, otuq beş manat da zurna üçün».

Hərif, sürücünün pulunu verib yola salır. Hər rə bir tərəfdən xəbər alır ki, necə gəldin, nə qədər xərcin çıxdı? Hərif deyir: «Maşının qiyməti ucuzdur, amma zurnası çox bahadır».

O vaxt ləğəb qoymaq adət idi: Ağşalvarlar, Kosalar, Hoppanaram ha, Bozbaşyeyənlər, Əliçomaxlılar, Bic Zeynalabdin, Spasibo Zeynalabdin və sairə...

«Spasibo» ləqəbinin maraqlı tarixi var. Padşahın ona-buna medal verdiyini gördükdə içərişəhərli Zeynalabdin də medal almaq xəyalına düşür. Bakı qubernatorunun yanına gedib, xahiş edir ki, İçərişəhərdə olan karvansarayımı padşahın uşaqlarına bağışlayıram. Qubernator ona acıqlanır ki, padşahın uşaqları o günə qalmayıblər ki, sənın xaraba karvansarana göz diksinlər. Zeynalabdin təzim edib deyir ki, cənab, mən padşahın uşaqları dedikdə, əsgərləri nəzərdə tuturam. Onlar da əlahəzrətin balalarıdır.

Qubernator mətləbdən agah olduqda Zeynalabdindın ərzi-hal alıb göndərir Peterburqa... Zeynalabdin Karaulnaya döngəsi ilə Starıy poçtovoy (Ostrovski) küçəsinin tinində, Təzəpir məscidinin yüz otuz-yüz qırx addımlığında yerləşən qubernatorluğa tez-tez baş çəkib, cavab gəlib-gəlmədiyini soruşur.

Günlərin birində qubernator Zeynalabdini çağırıb, xəbər verir ki, əlahəzrət sənın xahişini qəbul edib; get karvansaramı boşalt, təmizlə, qaydaya sal bir-iki günə əsgərləri ora köçürəcəyik. Zeynalabdin sevinə-sevinə soruşur ki, bəs əlahəzrət mənə nə lütf edibdir. Qubernator kağıza nəzər salıb deyir: «Sənə də spasibo yazıbdır». O gündən kişinin adı qalır «Spasibo Zeynalabdin».

Bir nəfər də çox tədbirli, diribaş olduğuna gö-

rə Bic Zeynalabdin, Qatır Zeynalabdin deyirdilər. İndiki Sabir bağının altındakı dalanda, Hacı Hacıganın «Təbriz» mehmanxanası və karvansarasından azca yuxarıda Bic Zeynalabdinin bir neçə dükkanı vardı. Yer xəfə, gediş-gəliş az olduğuna görə dükənləri kirayəyə götürən yox idi. Bic Zeynalabdin bələdiyyə idarəsində mənəbli şəxslərə yol tapıb «Qoşa qala» qapısından yuxarıda bələdiyyə idarəsi hesabına bir qala qapısı da açdırır, beləliklə dükənlərini kirayəyə verir. Məşhur şirniyyatçı Eynimin Rusiyanın bütün böyük şəhərlərində olduğu kimi Bakıda da topdansatış kontoru vardı. Əsasən iris satardılar. Bir dəfə bir neçə vaqon şirin qalet də gətirirlər, müştəri tapılmır. Eynimin müvəkkili başını itirir. Axırda Bic Zeynalabdindən məsləhət istəyir. O da bir qutu qalet götürüb girir «Təbriz» mehmanxanasının birinci mərtəbəsində olan kababçı Hacı Aslan Məcidovun «Şəms» aşxanasına, çay gətirtdirib başlayır qalet yeməyə. Birdən qutudan bir beş manatlıq qızıl sikkə çıxarır, qışqırır: «Ada, qalet qutusuna beşlik qızıl qoyublar». Aşxanada olanlar cumur qalet almağa. Bic Zeynalabdin çayı içib, düşür küçəküküçə kababçı dükənlərinə, çayxanalara, aşxanalara, karvansaralara, pasajlara beş manatlıq qızılı göstərə-göstərə car çəkir. Axşama şəhərdə dərman üçün axtarılsaydı, qalet tapılmazdı.

Konfet qutularında, papiros, tütün paçkalarında beş manatlıq, üç manatlıq, qızıl üzük qoymaq müştəriləri şirnikləndirmək üçün xüsusi hiylə idi.

Şəhər küçələrinin rəsmi adları ilə yanaşı yerli adları da vardı: «Toyuqçu bazarı» – Qarayev küçəsi, «Qəssab bazarı», «Balıqçı bazarı» – Nizami küçəsi, (bir hissəsi), «Xarrat bazarı», «Misgər palanı», «Həmşəri palanı» – Bəşir Səfəroğlu küçəsi, «Güzgüçülər palanı», «Gön satan-dabbaq pala-

nı», «Zərgər palanı», «Başmaqçı palanı» – Vidadi küçəsi, «Səbzə bazar» və sairə.

Bakıda çoxlu karvansara vardı, sahibinin adı ilə adlanırdı: Haçı Haçağa karvansarayı, Hacı Mustafa karvansarayı, Köhnə karvansara, Zaxar karvansarayı, Çuxur karvansara, Dağıstanlılar karvansarayı, Xanım karvansarayı və s. Tiryəkçilər karvansarayı isə Quba meydanı həndəverində idi; qabaq tərəfində bir restoran vardı. Bu karvansara səs-küydən «uzaq» hesab edilirdi. Hücrələr məqsəduyğun döşənib qaydaya salınmışdı; manqal, tiryək hoqqası, maşa, kömür və digər ləvazimat; xaricilər üçün isə taxt, stol və stul qoyulmuşdu.

Müştərilər tiryək alıb hümrə haqqını verəndən sonra başlardılar tiryək çəkməyə; qonşudakı restoranda yerləşən çayxanadan çaypaylayanlar tünd çay, bufetçi isə şirniyyat, halva, xuşkəbər, səbz, ləbləbi, qaysı, xurma, şəkərbura, paxlava, şəkərçörəyi, miyanpur, qoz-badam ləpəsi gətirərdi. Tiryək iyi adamı vurardı.

Tiryəkçilər karvansarayından savayı, Kömür meydanında da bir karvansara vardı, tiryək çəkərdilər, bura çox vaxt kübar adamlar gələrdilər, hətta zənən xeylağı müştəriləri də vardı. Otaqlar təmiz, tiryək dəstgahı xudmani idi; xırda manqallar, farfor hoqqalar, əntiqə, xırda, bəzəkli bürünc maşalar... hoqqaların başı – tiryəkban əla növlü çinidən, müştəkləri səndəl ağacından, şirmaydan, sədəfdəndi; tiryəkbanı gözəl miniatür nəqşlərlə bəzəyərtilər; ingilis malı bu tiryəkbanları İngiltərədə qayırar, İrana göndərərtilər, ordan da Bakıya və başqa ölkələrə yollayardılar. Nazik qurğuşun vərəqəyə bükülmüş tiryək lülələri nəfis qutularda olardı; dördkünc, uzunsov tiryəklər də vardı, onları da qurğuşun kağızlara səliqə ilə bükərdilər, üstlərini də bəzəyərtilər.

Məhəllə çayxanalarının da bəzilərini arakəsmə

ilə bölər, bayır tərəfdə samovar qoyub çay satardılar, dal tərəfi isə tiryəkxana edərdilər.

Tiryəkxana ətrafı sakitlik olmalı idi. Tiryəki hoqqaya qoyar, xırda maşa ilə manqaldan köz parçasını götürüb piləyə-piləyə üstünə basar, qüllab vura-vura üstünü döşünə çəkib, dərindən nəfəs alar, sonra dq üfürərdilər, başlardılar şirin məzə yeməyə. Şirniyyat məstliyi, nəşənin müddətini artırırdı.

Vay ondan ki, qab düşəydi, bərkədən asqıraydırlar, qəhqəhə çəkib güləydilər, o dəqiqə tiryəki ayırlar, xumarlıq aləmi yox olar, nəşəsi pozular, xərc-xuracatı puça çıxardı. Tiryəkilər axırda var-yoxdan çıxar, dilənçiyə çevrilər, cır-cındır içində qaldılar; tiryək səmi gələndə əsim-əsim əsərdilər. Taqətdən düşərək iş qabiliyyətini və bütün iqtidarlarını itirərdilər. Bu, dəhşətli faciə idi.

İçərişəhərdə Şişəli karvansara vardı ki, hücrələrinin bəzilərində pəncərə əvəzinə damda şişə fanarlar düzəltmişdilər. Ona görə də «Şişəli» ad qoymuşdular. İçərişəhərdə başqa bir əyləncə evi də vardı, adına «Pilləkənli meyxana» deyirdilər. Girəcəyin üstündə hüsnxətlə iri ərəb hərflərilə; «yüknən girən taynan çıxar, taynan girən haynan çıxar» yazmışdılar.

Bu növ əyləncə evlərini nəzərə çarpdırmaq üçün damlarında uzununu-eni bir metr, metr yarım, hündürlüyü də bir metr olan xüsusi fanarlar düzəldib əlvan şüşələr salar və gur lampalarla işıqlandırardılar.

Meydanlara nə vaxt gəlsəydilər bir neçə yerdə yığıncaq görə bilərdilər. Fəlçilər, sehrkarlar, meymun oynadanlar, qəsidə oxuyan dərvişlər camaatı başlarına yığıb məşğul edər, sonra da pul yığardılar. Çoxlu müsəlman aşxanası, pitiçi, kababçı kəlləpaz vardı. Aşpaz Ələkbər yalnız plov bişərərdi; səkidə dayanıb qışqırırdı: «Ay camaat, plov hazır»

dır!.. Gəlin isti-isti yeyin! Zəfəranlıdır, ləzzətli-dir!.. Bu gün plov yeməməz, sabah onu sizə çilov, birigün dovğa yedizdirəcəyəm».

Meydanlarda tez-tez it boğuşdurur, qoç döyüşdürüb xoruz vuruşdururdular. Belə vaxtlarda mərəkə qopardı.

Milyonçuların, qoluzorbaların arasında itbaz, qoç döyüşdürən, quşbaz, xoruzbaz vardı. Bekar, harın, tüfeyli adamlar əyləncə axtarırdılar. İtlər boğuşanda, xoruzlar, qoçlar döyüşəndə tez-tez dava düşər, mərəkə qopar, savaşırdılar, adam tələf olardı. Çox vaxt əvvəlcədən münisiflərə pul basırdılar ki, yalan rəy versinlər. Kasıbın iti, ya qoçu, varlı adamınkına üstün gələndə, tapançanı çıxarıb yazığın itini, qoçunu elə yerindəcə gəbərdirdilər. Xoruzu, qoçu, iti uduzan məhəllə o gecə zülmətə qərq olar, çıraç yandırmazdılar. Udan məhəllədə isə əksinə, çıraçban, şənlik, şadyanalıq olardı, çalib oxuyardılar.

Buxara dəriləri alverçisi bir papaqçıya Tur-küstandan dostu və müştərisi qəşəng bir buxara quzusu hədiyyə gətirir. O da şüşəbənddə bu quzu üçün xüsusi yer düzəldir və orda saxlayır; amma otaqlara, salona buraxmır. Harın bəslənən quzu böyüyür, nəhəng bir qoç olur, adı şəhərdə dillər azbərinə çevrilir. Günlərin birində salonun qapısı açıq qalır, qoç girir salona, birdən tavana qədər ucalan bədənnüma daş güzgüdə əksini görür, başqa qoç hesab edib qabağa keçir, güzgü-qoç da ona yaxınlaşır. Qoç qəzəblənib geri çəkilir və hücumə keçib var qüvvəsilə güzgüyə elə bir kəllə vurur ki, bədənnüma güzgü tikə-tikə olub cingiltiyə döşəməyə tökülür, ətrafa səpələnir. Ev sahibləri dəhşətə gəlib hadisə yerinə – salona qaçırırlar, görürlər ki, qoçun kəlləsi al qan içindədir.

Arvad hesabına yaşayan kişilər. Belələri bir-iki dəst yaxşı paltar, papaq, çəkmə, palto, çox vaxt

çuxa, arxalıq, qurşaq düzəldib dövlətli əri ölmüş dul arvadı alar və onun hesabına firavan dolanardı. Arvad da camaatın ağzını yummaq üçün deyərdi ki, evdə başıpapaqlı olmalıdır, böhtançı dedi-qoduların ağzını yummaq üçün dul arvadın üstündə bir mötəbər kişinin adı lazımdır. Elə ki, kef çəkib sərvətin axırına daş atardı, pul qurtarardı, kişi xırda bir şeyi bəhanə tutub küsər və evdən gedərdi, pusquda duran tülkü tək digər ölənlərin varlı kişinin arvadına müştəri düşər, evlənərdi.

Toy və kef məclisləri. O həftə olmazdı ki, Məhərrəm mərasimi və orucluq ayı istisna olmaqla, bu və ya digər məhəllədə və ya bir neçə yerdə belə məclislər qurulmasın. Çuvallar dolusu düyü arıtlanar, qoçlar, toğlular, toyuq-xoruzlar kəsilərdi. Bir neçə yerdə ocaqlar qalanar, irili-xırdalı qazanlar asıladı. Xörəklərin, ədviyyatın ətri yeddi məhəlləyə yayıldı.

Xalılar-xalçalar döşənər, stullar qoyular, hərə öz meyvəsinə görə yer tutardı. Qarabağdan, bəzən Şirazdan xanəndələr, sazəndələr dəvət edilərdi. Oynayan oğlan (mütrüb) və qızlar (çəngi) çağırıldı. Mütrübləri İrandan, çəngiləri isə Tiflisdən gətirərdilər.

Mütrüblərin əla növlü ipək və yundan xüsusi libası vardı: dar şalvar, dar köynək, onun aşağısında bir qarış enliyində zərli-zibalı qırçın, qızılı baf-tadan kəmər, qismən dikdaban ayaqqabı.

Çəngilər başdan-ayağa ipək tül və ya qazdan rəqqasə libası geyinər, yarımüryan olardı, güləbətın, xara, ya da baftadan dikdaban ayaqqabıda, geyimləri zərli-zibalı parçalarla bəzədilərdi. Başlarında daş-qaşlı çutqular, üzleri ənnik-kirşanlı, gözləri surməli-vəsməli, saçlar hörük- hörük, qulac-qulac. Rəqs zamanı çəngini «ağpapaq» adlanan kişi müşayiət edərdi. Ağpapaqların əynində gümüş vəznəli ağ çuxa, başlarında təpəsində qırmızı məxmər-

li iri ağpapaq, məxmərin üstündə güləbətın xaç, ayaqlarında məs, bellərində təkənddən sallanan gümüş xəncər olardı.

Belə məclislər əksərən dava-dalaşla qurtarardı, adətən dava da mütrüb və ya çənginin oynamağı üstə düşərdi: biri deyərdi mənim qabağında oyna, digəri tələb edərdi yox, gərək mənim qabağında oynayasın; iş atışmaya, ölüb-öldürməyə çıxardı.

Qoluzorbalar tez-tez acıqdan mütrübün saçlarını qırxdırıb təkərdilər yerə. Mütrüb dörd-beş yumurta sarısını mis qabda yandırıb şirəsini çıxardar, on-on beş gün tez-tez başına sürtərdi; saç tez, həm də daha gur gələrdi.

Qoçular. Çəmbərəkəndli Kərbəlayı Güllü qoçular barəsində ətraflı danışardı: «Qobustan tərəfdən, Qoçu adında iyirmi-iyirmi beş yaşlarında bir gədə gəlmişdi Bakıya. Arabaçı idi. Bərkə-boşa düşüb, özünü göstərirdi. Çox güclü, həm də ötkəm idi. Söz tərs gələn kimi tərəf-müqabili şapalaqlayırdı. Kürəyini yerə qoyan yox idi. Deyirdilər ki, həzrəti Əli əleyhisalam onu yuxuda kəmərbənd edib, kürəyində İmam Əlinin pəncəsinin, beş barmağının izi var. Kimə şillə ilişdirərdi, hərif o dəqiqə yığılardı. Bazulu gədə idi, qabağına heç kəs çıxmağa cürət etmirdi. Səsi zəhmli gur idi. Deyirlər bir dəfə ram olmayan xam bir at gətirirlər. Haradan yanaşsan dişdiyirmiş, arxadan hənirti duyanda şillaq atır, şahə qalxırmış. Hadisə yerinə Qoçu gəlir çıxır, qabağa keçib bərkədən bağırır, ata zərblə elə bir tutarlı şillə ilişdirir ki heyvan başlayır əsim-əsim əsməyə... hoppandır minir atın belinə, başlayır onu məhmizləməyə. At götürülür. Hamı deyir ki, at Qoçunu aparıb daşa, qayaya çaxıb öldürəcək. Dörd-beş saatdan sonra Qoçu qayıdır, altındakı at da köpük içində.

Qoçu özü ortaboy, arıq, amma enlikürək gədə idi. Tapançaya tufənkə öyrənəndən sonra fəğan elə-

di...

Ondan sonra kim ki, bir az xoruzlanırdı, deyirdilər ki, «adə, qoçusan?» «Zalım oğlu, qoçu deyilsən ki, «Mənim üçün qoçu olmayacaqsan ki!» O xislət adamlara «Qoçu» adı qoydular...

Qoçuların sayının artmasına səbəb Bakının dövləti, şöhrəti idi. Gürcülər gəlirdi Bakıya, pul alıb dövlətli adamın müddəisini, düşməni öldürürdülər. Bu minvalla daraşmışdılar Bakı varlılarının, tacirlərin, neft xozeyinlərinin canına, hədə-hərbə gəlib deyirdilər ki, filan qədər verməsən vurub öldürəcəyəm.

Bakı xozeyinləri də tərərli, ötkəm cavanları yığıb hərəsinə bir-iki gözəl libas, papaq, çəkmə, tapança, patron, xəncər, beybut alırlar, həftə başı da ciblərinə filan qədər xərclik qoyurlar, deyirlər ki, Tiflisdən gələn lotu kintoların ayağını kəsin... Doğrudan da onlar gürcü kintolarının əl-ayağını yığıdılar; az-az gəlirdilər, özləri də qorxa-qorxa. Sonra da ki, qoçular özləri harınlaşdılar, hər məhəllənin bir neçə qoçusu vardı. Bazar-dükamı aralarında paylayıb xərac yığırdılar. Varlıların hər birisinin öz qoçu dəstəsi vardı; qoçuların özlərinin də gözətçiləri olardı. Xüsusi geyimləri, bellərində xəncər, beybut, «aferski» tapança, mauzer, nağan bağlayardılar.

Qoçular bir-birilə yola getmir tez-tez savaşırdılar. Elə ki, başlayırdılar atışmağa, küçədə qaça-qaç düşürdü, konduktor, konkasürən atları qoyurdular başlı başına, qaçıb gizlənidilər... Atlar hürkürdü, konka yoldan çıxırdı... Atışmada təsadüfən ölənlər də olurdu.

Bir qoçunun başına Qurubağda qərribə əhvalat gəlir. Şəhərdə tanınmış Kürən qoçu Qurubağda oturub ötüb keçənlərə əziyyət verir, sataşır, kefi istəyəndə döyüb tapança ilə təhdid edirdi; camaat da onu görəndə yolunu dəyişdirib xatadan qaçırdı.

Kürən qoçu salam verib ötən adamı söyüb incidirmiş ki, sən kimsən ki, mənə salam verirsən, salam verməyənləri döyürmüş ki, mənə saya salmırsan. Harınlıqdan lap qudurmuşdu. Özü də çox yekəpər, həm də çox güclü imiş, yaxşı da nişan alırmış. Qoçubaşılar belə vaxtda ona baş qoşmaz, ötüb keçərdilər.

Realni məktəbin son sinif şagirdlərindən biri Qurubağdan keçəndə Kürən qoçu onun qabağını kəsib çənəsinin altını əlləyir; o zamanlar bu, çox böyük təhqir hesab edilirdi. Şagird pərt olur və evə gəlib əhvalatı anası Fatmaya danışır. Ana tapançanı doldurub verir oğluna və deyir ki, «bu saat get, onu öldür, – qəzəblə əlavə edir, – öldürməsən, mən səni öldürəcəyəm».

Oğlan əlində tapança qayıdır Qurubağa və Kürən qoçuya deyir ki, sən nə cürətlə mənim çənəmi əllədin, öldürəcəyəm səni.

Kürən qoçu hırıldayıb oğlanı ələ salır, nataraz arxasını ona sarı çevirib əyilir və deyir: «hünərin var vur görüm... Sən yox, gərək dədən gələydi».

Oğlan tətiyi basıb tapançadakı güllələrin altısını da qoçunun bədəninə boşaldır... Kürən qoçu elə oradaca ölür...

Zəngin məhəllələr. Bir məhəlləni tutan, dörd fasadı, dörd əsas küçəyə baxan, yiyələrinin milyonlar sahibi olduğunu uzaqdan xəbər verən, qübbələri gümüş kimi parıldayan, çoxmərtəbəli, bərli-bəzəkli, insanı heyran edən şahənə imarətlər, gündə milyonlarla gəlirin haqq-hesabını vuran maliyyə, ticarət, nəqliyyat, eynilə inzibati, hərbi və mülki idarələr, min bir əfsanəvi ad daşıyan mehmanxana, restoran, lokanta, kino-teatr, sirk, dəbdəbəli alış-veriş kantonları, doqrama qapılı mağazalar, ikimərtəbəli pasajlar və bunlar təki müəssisələr şəhərin mərkəzində yerləşirdi. Buradakı döngə və küçələrin – Nikolayevski, Olginski, Velikoknyazski, Qar-

çakovski, Sadovi, Naberejni, Aleksandr, Mixaylovski, Krivoy, Torqovi, Telefonni–Romanovski prospekt, Vrankelski, Qubernski və başqa bu kimi adlar da uzaqdan bu araların kübar məhəllələri olduğunu xəbər verirdi.

Bu küçələrdə adamlar qarışqa təki qaynaşırdı, Dünyanın bütün ölkələrindən gətirilmiş nəfis ipək, yun, kətan, pambıq parçalar, rəngarəng libaslar, ətriyyat, sabun, min bir çeşidli nəqşlərlə bəzədilmiş saxsı, çini, büllur, şüşə, gümüş, farfor qab-qacaq, şirmayı, kəhrəba, qızıl, mərcan qutuları və digər əşyaları nə təsvir və nə də sayıb qurtarmaq mümkün idi, Darçın, zəfəran, mixək, kakao, hil, kofe və digər ədviyyatın ətri adamı uzaqdan vururdu.

Avropa ölkələrindən gətirilmiş mebellər, Rusiya xəzləri, İran və Azərbaycan xalı və xalçaları, tirmə şallar, Türküstan parçaları, buxara dəriləri, yemiş meyvələri, Səmərqənd, Xivə, Xarəzm malları, Fransadan–Liondan və İrandan–Həmədandan gətirilmiş xrom, şavro, gön, tumac və lak ayaqqabılar, Çin və alman farforları, Çin, Seylon, hind çayı və digər ölkələrin malları müştərini uzaqdan valeh edirdi. Məşhur apteklər, fotoqraf dükənləri, dərzi emalatxanaları, arvad bəzəkxanaları, kişi bərbərxanaları mərkəzdə, varlılar yaşayan məhəllələrdə idi. Meyvə-tərəvəz satılan dükənlərdə ilin bütün fəsillərində növbənöv tərəvətli meyvələr almaq mümkün idi; vitrinlərə büllur bəzəkli çini, saxsı vazalarda qoyulmuş lətif, əla növlü hulu, şaftalı, üzüm, qovun, xiyar, alma, armud, heyva, nar, naringi, min bir bağ-bağçadan, iqlimdən xəbər verir, insanı məftun edirdi... Əlbəttə, təbiətin bütün bu nemətləri kübar şəxslərin, yüksək rütbəli məmurların nəsibi idi.

Olginski küçəsində bir neçə zərgər mağazası vardı, brilyant, mirvari, yaqut və zümrüdü yalva-

ra-yalvara satırdılar. Xüsusi dükanlar vardı ki, dünyanın hər yerindən gətirilmiş saatlar vardı.

Dəbdəbəli dəllək dükanlarının divarlarındakı daş güzgülər, səkkiz-on qəndilli çilçıraqlar göz qamaşdırır, məxmər, xara, atlas pərdələr, rəngarəng ağaclardan qayrılmış mebellər müştərini heyran edirdi.

Adı dillər əzbəri, beş-altı iri vitrinli, bütün Avropa və Asiya dərmanları və məlhəmləri tapılan əczaxanalar da bu arada idi. Buraya dünyanın hər yerindən dava-dərman, ot-çiçək dərmanları gətirilirdi.

Məşhur məlhəmçi Ağa Ərzumanın tək qapılı «Məl-həm» dükanında qərribə müalicə üsulu vardı—yaraya özü baxıb, məsləhət bildiyi məlhəmi qoyar, sarıyar və pulunu alardı.

Bazar (Azərbaycan prospekti) küçəsində Həkimov qardaşlarının məşhur Şərq dəvaxanası «Əttar» da dillər əzbəri idi; burada ağac, kök və hər növ digər təbii dərmanlar satılırdı. Gül və ədviyyat ətri adamı uzaqdan vururdu.

Haşimov (Gənçlər) meydanından başlamış Velikokn-yaz (Əziz Əliyev) küçəsində də üzüaşağı düşən əyri döngədə ona qədər sərraf dükanı vardı. Dünyanın çuval, kisə və qutular dolusu bütün valyutalarının, əskinas və sikkələrinin qızğın alış-verişi gedirdi.

Bir sərraf həci var-yoxunu qızıl pula verib seyfdə gizlədir. Birdən qızılın məzənnəsi düşür, kişi qorxudan dərd tapır. Cavanlar növbə ilə yaxınlaşıb təsəlli verirmiş kimi: «Hacı, darıxma, qalxar» deyər kişini ikimənəli, eyhamlı sözlərlə daha da dilxor edirdilər.

Bir neçə mağaza barədə xüsusi danışmağa dəyər. Fərhadzadələrin «Hacı, bəri bax» bəzzaz mağazası «Metropol» mehmanxanasının (Nizami muzeyi) altında idi; dünyanın ən zərif ipək, yun və

pambıq parçaları satılırdı. Bostaqanovun mebel dükanı «Grand Otel mehmanxanasının (Nizami muzeyi ilə üz bəüz ikimərtəbəli böyük bina) altında idi, o, əla növlü rus, fransız, macar, ingilis və digər ölkələrin ən yaxşı yumşaq mebelini satan tacir hesab edilirdi.

Olginski küçəsinin ortasında fransız taciri «Obon Marşe»nin mağazası bütün məhəlləni tuturdu; burada yalnız fransız malları satılırdı: misli olmayan hər növdə və hər rəngdən üst köynəyi, qalstuk, qadın xalatlari, gecə köynəkləri, alt paltarlar, qadın və kişi corabları, bəzək əşyası, ənnik, kirşan, min cür başqa ətriyyat, qutuların naxışları, büllur şüşələrin formaları, rəngi, şəffaflığı insanı valeh edirdi.

«Obon Marşe» firması ilə rəqabət aparan «Bəradəran Ağasiyev» küçənin o tayında rəqibinin dükanı ilə üz-üzə, üç qapılı mağaza açmışdı; Moskva, İstanbul, Peterburqa, Tehrana, İzmirə, Parisə, Varşavaya, Nijni Novqoroda tez-tez səfər edib əla növlü köynək, qalstuk, alt paltar gətirib satırdı; özü də malın keyfiyyətini nümayiş etdirmək üçün, reklam məqsədilə parçanı qıfvari düzəldib, yuxarıdan enli, aşağı tərəfdən nazik edər, iplə bağlar və içinə su doldurardı, altına da tas qoyurdular ki, müştərilər görsün ki, parça necə saf, necə möhkəmdir, su buraxmır.

Tağıyev pasajında (Köhnə univərmaq) Dorojkov hər növ hazır paltar satırdı; kişi, qadın, uşaq libasları, yun, ipək, kətan paltarlar...

Satıcıların hər fəsil üçün paltarları vardı; özləri də çox şey alan müştəriyə kömək edər, küçəyə qədər yola salar, hətta faytona da mindirərdilər. Onunla üz bəüz üçmərtəbəli binanın altında qoşa qapılı şirniyyat dükanı dururdu, qərribə orası idi ki, nə vaxt alınsaydı – pirojna, tort, paxlava, pəşməy və s. isti olardı.

Bu dükanın qonşuluğunda «Koloniya malları» mağazası vardı; Yava adasından tutmuş Trabzona qədər dünyanın bütün tütün, papiros, siqar, siqaret, qəlyanlar üçün Şiraz tənəkəsi, kakao, qəhvə, bütün ədviyyat və s. mallar satılırdı; bunların ətri bütün məhəlləyə yayılırdı.

Şəhərdə çoxlu fotoqraf vardı. Kuliyev, Kakavixin və David Rostamyan dillər əzbəri idi. Bu üç fotoqrafın müştəriləri neftxudalar, mülkədarlar, zəngin tacirlər, yüksək rütbəli məmurlar, gəmi sahibləri, bir sözlə, seçilmiş adamlar idi.

Kuliyevin foto emalatxanası Nikolayevski (İstiqlaliyyət) küçəsində, Kakavixininki isə Krivoy küçədə (indi o məhəllə yoxdur), David Rostamyanın emalatxanası Marinski (R.Rza) küçəsilə Torqovi (Nizami) küçənin tinində, ikimərtəbəli binada idi. Bu emalatxanalarda əlaltılar işləyər, sifariş qəbul edərdilər. İri portretlər, ailə şəkilləri, venetkalar hazırlayırdılar. Qiymətləri də baha idi. Üst mərtəbədəki altıotaqlı mənzildə David yaşayırdı və çox hörmət etdiyi dövlətliləri, yüksək mənsəb sahiblərini özü qəbul edər, sifariş götürər və hazırlayırdı. Gödəkboy, çənəsində balaca saqqalı, burma bıığı vardı, başı yekə, qarnı şişman. Evlənmemişdi. Hər barədə usta, püxtə adam idi. İran təbəəsi olduğundan, konsulla bərk dostluğu vardı; üst mərtəbədə əli altında yeddi-səkkiz qız işləyirdi, hamısı da bir-birindən gözəl, göyçək, məlahətli...

Bir dəfə qızlar Davidin başına oyun açmışdılar. Həmişə şərabı gümüşə tutulmuş bəzəkli buynuzda içərdi. Qızlar onun buynuzuna oxşar buynuz qayıtdıraraq, ucuna yivli düymə saldırırlar. Məclislərin birində qocanı içirdib kefləndirir, girəvəyə sahib buynuzun ucundakı yivli düyməni boşadırlar, şərab axıb Davidin şalvarını isladır. Haramzada qızlar əl-ayağa düşüb, cəld kişini soyundurub pal-tarını dəyişdirmək bəhanəsilə onun yarımçilpaq,

şalvarsız şəklini çəkirlər.

Elə ki, o özündən çıxıb qızlara acıqlanardı, darabara salıb işdən çıxarmaqla təhdid edərdi, qızlar da, bir dəstə qızın arasındakı yarımüryan fotonu İran konsuluna və şəhərin mənsəb sahiblərinə, nüfuzlu dövlətlilərə göndərməklə onu hədələyirdilər. David o saat susmağa vadar olardı. O zaman belə bir şəklın faş olması David üçün ölümə bərabər idi, ya gərək Bakıdan köçüb gedəydi, ya da ki, intihar edəydi, başqa çarə yox idi.

Keçmiş «Krivoyda» məşhur saatsaz yəhudi Fuksun dükanı vardı. Fuks müştərilərlə dəmir barmaqlıqlı balaca pəncərədən danışar, sövdələşər, saatları alıb-verərdi, heç kəsi içəriyə buraxmazdı, pilləkənlə dükanın içindən birbaşa ikinci mərtəbəyə qalxardı; elə bil qəfəsdə yaşayırdı; küçəyə gediş-gəlişi həyət tərəfdən idi. O da, əksərən zənginlərə xidmət edərdi.

Bakıda Torqovi küçəsində şamaxılı tacir Tağıyevin əzəmətli mülkünün altında, Haçı Rəcəblinin bir məhəlləni tutan nəhəng mülkü («Vətən» kinoteatri) ilə üzbəüz dükanda, şəhərdə ən məşhur şirniyyatçılardan olan bir alman hər növ şirniyyat satardı. Moskvadan, Peterburqdan, Varşavadan, Parisdən mal alardı. İrili-xırdalı metal və karton konfet qutularının bəzəyi, görkəmi insanı cəlb edərdi, xoş ətir verərdi. Tort və pirojna üçün krem hazırlamaqdan ötrü Abşeron adalarından səbət dolusu qağayı yumurtası gətizdirərdi. Müştəri əlindən dükanda tərپənmək olmurdu. Evlərə gündə yüzlərlə sifariş yollayırdı. Satıcı qızlar gözəllikdə, xoş rəftarda bir-birilə bəhs edərdilər. Qızların al dodaqları, sədəf dişlərinin parıltısı adamı ovsunlayardı, müştəri heç vaxt əliboş bayıra çıxmaz, mütləq bir şey alardı. Hələ o qızların libasları... saçlarının bəzəyi, bağladıqları rəngarəng ipək len-

tlər heyrətamiz idi. Duruşları, yerişləri can alırdı, yerimir, elə bil pərvanə təkin uçurdular...

Sahildə II Aleksandr, yaxud Naberejni küçədə (Neftçilər prospektində) «Qafqaz–Merkuri» körpüsündən tutmuş (indi bu körpü yoxdur, yeraltı keçidin qabağında idi) Sadovı (Niyazi) küçəsinə qədər iki-üç mərtəbəli binaların altındakı dükənlərin çoxusu İran tacirlərinə məxsus idi. Topdansatış xuşkəbər, qaysı, kişmiş, səbzə, xurma, ədviyyat, badam, ləpə, düyü və digər mallar alış-verişi edirdilər. Alt mərtəbələrdə dükən və anbarlar, üst mərtəbələrdə isə mənzilləri yerləşirdi.

Bu arada hambal əlindən tərpenmək olmurdu. İki nəfər məşhur hambalı – Arşakı və Dadaşı şəhərdə tanımayan yox idi. Hamballar dallarında palan səhərdən axşamacan şələ daşıyardılar. Səhərlər və şam vaxtı şirin çayla pendir-çörək yeyərdilər, günorta isə bir kasa piti ilə nahar edərdilər. Bir kərə nahar edəndə bir hambal yoldaşına deyir ki, «Gədə, Məmiş, koburnat istəsə gündə iki piti yeyər».

Bu prospekt atlı kazaklarla dolu olardı.

«Kələntərov» (Gənclər meydanı) pasajı üç səmtə baxırdı, burda gözəl şeylər satılırdı: qədim qəmələr, qılınclar, kəşkül, rəhil, sədəf və şirmayı qutular, bəzəkli qablar, üsür, mərcan və kəhrəbə həmaillər, boyunbağı və təsbehlər, «Fərhad və Şirin», «Əsli və Kərəm», «Rüstəm və Söhrab», «Leyli və Məcnun» dastan və poemaları motivi əsasında toxunulmuş xalı və xalçalar, cecimlər, tirmə şallar olardı.

Velikoknyaz (Əziz Əliyev) küçəsi ilə Haşimov döngəsinin tinində Hüseynov qardaşları çini qablar, vazalar, qənddanlar, çay dəstgahı, qəhvə fincanları, güldanlar, küpələr satırdılar; soğan qabığı nazikliyində rus, yapon, Çin, alman, fransız, İran, Hindistan malları; gecəçıraqları, yumru lampalar... hamısı göz oxşayır, ürək sevindirirdi. Zərif

barelyeflər, qorelyeflər, miniatür rəsmlər, əlvan çiçək hörükləri, məleykə şəkilləri qabları bəzəyirdi. Vitrinlərdəki çıraqları yandıranda əfsanəvi bir mənzərə yaranırdı. Vitrinlərin birində metaldan balaca bir mayak qoyulmuşdu. hündürlüyü yarım metr olardı; mayakın eyvanında saat vardı; mayakdan azca aralı bir ağac dururdu, koğuşunda «ayı» quraşdırmışdılar; mexanizmi quranda ayı başlayırdı oynamağa.

Benderin Olginski küçəsindəki bəzzaz dükənı məşhur idi.

«Aslanov qardaşları» da Benderin qonşuluğunda manufaktur satıb onunla rəqabət aparırdılar.

«Cəvahir» mağazası: Haşimovun Olginski küçəsindəki əzəmətli binasının altında bir neçə qapılı mağazada «Əliyev qardaşları» dünyada nə cür qızıl, platin, gümüş, cəvahirat, bəzək əşyası var idisə satırdılar: üzük, sırğa, qolbaq, cütqabağı, medalyon, həmail, belbağı, kəmərlər və başqa şeylər. Hamısı da əla növ, başdan-başa cəvahiratla – yaqut, ləl, zümrüd, zəbərcəd, mirvari, sədəflə bəzədilmiş, qravıyuralı qızıl-gümüş papiros qutuları, təkbənd, bir sözlə hər şey...

Bu dükənla bağlı iki hadisənin baş verdiyini söyləyirlər. Nikolay istibdadının qızgın vaxtında birdən Olginski küçəsi tərəfdən şübhəli adamları jandarmar və polisler mühasirəyə alıb başlayırlar tutmağa. Məqsədləri də guya izinə düşdükleri, məşhur ixtilacıni yaxalamaq imiş, O da özünü itirmir, keçir «Cəvahir» mağazasına, tələb edir ki, məni gizlədin. Cəvahirfuruş da onu tanıyırmış, haqqında çox şey eşidibmiş. Belə ixtilalçılardan hamı qorxardı. Neçə gün əvvəl Haşimov (Gənclik) meydanından Velikoknyaz küçəsinə düşən döngədə, Qala divarı ilə üzbəüz sərraf dükənlərindən birinə iki nəfər girib stol üstündəki neçə min manat

qızıl pulu torbaya tökmək istədikdə, sərraf malını qorumaq məqsədilə özünü qızılın üstünə atır, onu elə yerindəcə tapança ilə öldürüb, qızılları torbaya doldurub dükandan çıxırlar, güllə səsine gələn polisə atışa-atışa özlərini İçərişəhərə verib, aradan çıxdıqlarını yaxşı bilirdi. Həmin adam o dəstənin başçısı idi. Cəvahirfuruş qorxudan, tez divardakı iri, gizli seyfin qapısını açıb onu gizlədir, qapını da tez qıfıllayır.

Jandarmilər doluşur dükana, başlayırlar axtarışa, lakin heç nə tapa bilmirlər, çıxıb getməyə məcbur olurlar. Əlbəttə, pusquda adam qoyurlar. Axşam düşür. Cəvahirfuruş mağazanı bağlayır, gedir evinə, bir də sabahı gün səhər tezdən gəlir, yan-yörəni əməlli yoxlayıb, pusquda heç kəsin olmadığına əmin olandan sonra mağazanı açır və adamı seyfdən azad edir.

İkinci hadisə 1916-cı ildə baş verir.

Payız günlərinin birində bir general iki polkovnikin müşayiəti ilə gəlib girir «Cəvahir» mağazasına, Bakıda generala çox az rast gəldiyindən adamlar heyrət edirdi. Cəvahirfuruş bərk sevinir ki, yağlı müştəri düşüb tora. Hörmətlə yer göstərir, başlayır dil-ağıza. Polkovnikin biri deyir ki, bizim general xanımı üçün bir qədər bər-bəzək əşyası almaq istəyir, ona layiq bir şey varsa göstərin, yoxsa, başqa mağazaya gedək.

Cəvahirfuruş brilyant, zümrüd, yaqut, zəbərcəd, mirvari dolu qutuları düzür stolun üstünə və tərifləyər-tərifləyər bir-bir nişan verir.

Polkovniklər ən qiymətli zinət-bəzək əşyası ilə dolu bir neçə qutu ayırır, generala astadan danışırlar, o da başı ilə razılığını bildirir; polkovniklər cəvahirfuruşa deyirlər ki, general qalır burda, biz ikimiz bu qutuları aparıb göstərək onun xanımına, nəyi bəyənsə götürər, qalanını qaytarıb gətirərik, haqq-hesabı da çürüdərik. Cəvahirfuruş o

saat yoldan ötən faytonu çağırır onları oturdur, faytonçunun haqqını da verib, yola salır. Bir saat keçir, iki saat keçir həriflərdən xəbər çıxmır... Cəvahir- furuş səbrini itirir, nə edəcəyini bilmir; generaldan da qorxur ki, danışsa qəzəblənər. Axırda dözə bilmir; cəsarətini yığıb generala yaxınlaşır və soruşur ki, cəvahiratı aparana harda qaldı, niyə gəlib çıxmırlar? General dinmir. Çək-çevirdən sonra məlum olur ki, hərif laldır. Polisi çağırırlar... İstintaq vaxtı Rostov macəraçılarından, lal bir adama general libası geyindirib gətirib girov qoyub cəvahir qutularını götürərək aradan çıxdıqları aydınlaşır.

Şəşəə mağazası: «Cəvahir»in qonuşuluğunda-kı bu dükən də şəhərdə məşhur idi; uzun, çilçil qranit pilləkənində iri, qara hərflərlə «Blestyaşi maqazin» həkk edilmişdi; dükənün üstündə isə daş güzgüdəndən düzəldilmiş hərflərdə eyni sözlər yapıdırılmışdı... Bakıda «Şəşəə» tək təmtəraqlı ikinci mağaza yox idi. Gözlər qamaşır, baxan məftun olur, çasırdı... Vitrinin tavanı və divarları daş güzgüdəndi, yerinə qara mərmər döşənmişdi; tavadan asılmış səkkiz qəndilli büllur çıraq yana-yana fırlanırdı; güzgülər isə min bir əlvan ziya saçır, ətrafa əfsanəvi şəfəq yayırdı. Vitində qoyulmuş çini qab-qacağın gözəlliyi mənzərənin təsirini birə-min artırırdı. Min bir diyardan gətirilmiş qab-qacaq rəngarəng şəfəqlər altında sanki bir-birilə bəhs edir, rəqabətə girir. Hər biri özünün daha qiymətli olduğunu gözə çarpdırmağs çalışırdı. Bu mənzərənin hər iki tərəfdəki vitrin güzgülərində əks olması həm əşyaların saylarını, həm də təsir qüvvəsini qat-qat artırırdı. «Şəşəə»də bütün ölkələrin: rus, yapon, fransız, alman, Çin, ingilis, italyanların çini qabları tapılırdı. Qabların haşiyələrini, nəqşlərini, şəkillərini, bəzəklərini, ürək açan rənglərini nə təsvir, nə də təsəvvür etmək mümkündür. İri ni-

mçələrin içində imperatorların, şahların, kral və hökmdarların, sərkərdələrin, onların arvadlarının şəkilləri, dövredə xoş rəngli abı, qızılı, gümüşü, yaşıl, al, sumaqı, sarı, bənövşəyi, qırmızı, sürməyi və ağ naxışlar, zolaqlar və haşiyələr olardı.

Xörək dəstgahı hər biri əlli-altmış adamlıq, xırddan tutmuş lap irilərə qədər hər cür nimçə, dayaz və dərin boşqab və sairə... qəhvə-çay dəstgahı, meyvə-şirniyyat dəstgahları... İnanmaq olmurdu ki, bunları insan yaradıb... Əl vurmağa, toxumağa adamın heyfi gəlirdi... Vitrinin tavanından sallanan səkkiz qəndilli büllur çilçırağ işıq saçaşaça fırlandıqca əfsanəvi bir mənzərə canlanırdı.

Torqovı (Nizami) və Telefonu (28 May) küçələrində o tay-bu tay hərəsi bir memarlıq incisi, sənət nümunəsi, bir-birindən fərqli, eyni dərəcədə diqqəti cəlb edən, gözləri oxşayan, qürur hissi doğuran əzəmətli binaların birinci mərtəbələrində təmtəraqlı mağazalar vardı.

Şəhərdə hər məhəllədə əyləncə evləri vardı. Onlardan ikisi – «Çanaqqala» lokantası və «Qış klubu» – «Kazino» barədə xüsusi qeyd etmək maraqlı olardı. «Çanaqqala» Olginski küçəsindəki üçmərtəbəli binada yerləşirdi; fasadlardakı yarım dairə, xudmani eyvanlara paslanmayan poladdan qayrılmış çiçəklərlə bəzədilmiş gözəl metal şəbəkələr vurulmuşdu. Girəcəyin üstündə iri hərflərlə, hüsn-xətlə yazılmış lövhə uzaqdan müştəri çağırırdı. Birinci mərtəbənin yarısında eyni adlı kafe vardı; bura dövlətli möhtəkirlərin, maliyyəçi, sənayeçi və tacirlərin məskəni idi. Yığışib paxlava, şəkərçörəyi, şorqoğalı yeyə-yeyə, kofe, mineral suları, limonad, kakao içə-içə söhbət edər, müxtəlif sərgüzeştlər danışar, sevdalaşardılar.

Binanın üstündə – «Çanaqqala» lokantasında kü-barlar bütün gecəni kefdə, ziyafətdə, əyləncədə olardılar.

Lokanta axşam saat onda işləməyə başlardı; bir neçə iri və xırda salonu vardı. Musiqi çalınırdı, xanımlar qəhqəhə ilə gülürdülər. Ləziz xörəklərin ətri bütün məhəlləni bürüyərdi. Musiqi sədaları, xanəndələrin avazı səhərə qədər susmaq bilməz, rəqs davam edərdi. Bu lokantanın rəqqasələri gözəllikdə, məlahət, naz-qəmzədə dillər əzbəri idi. Milyonçulardan çoxu buradan məşuqə və aşna tapardı. Buradakı qızlara vurulub evlənənlər də olurdu. Yeri gəlmişkən belə bir «aşıqanə» macəradan danışmaq yerinə düşər.

On altıncı ildən maliyyə və iqtisadiyyatın qeyri-sabitliyindən valyuta alış-verişi daha da rəvac tapmağa başladı. On doqquzuncu ildə lap kəlləçarxa qalxdı. Valyuta alverçiləri arasında Çəpgöz Kazım ad çıxarmışdı. Vücuda cılız, gözə çarpmayan, görkəmi kifir bir adam idi. Məktəbi yarımçıq qoyub atasının əli altında sərraflığa başlayır, sonralar valyuta alıb-satmağa qurşanır, tez-tez Tiflisə, Batuma, Türkiyəyə – İstanbula gedib qayıdır, ingilis, italyan, türk lirələri gətirir, birə iki baha qiymətə satır, axırda Çəpgöz Kazım dönüb olur milyonçu. Gündüzlər küçələrdə, bulvarda veyllənib, gecələr kazino və lokantalarda əylənir. Çox vaxt «Çanaqqalada» ilişib qalır.

«Çanaqqala» lokantasında iyirmi-iyirmi iki yaşlarında bir yəhudi qızı vardı. Çoxları onun aludəsi və məftunu idi. Ona görə hər gecə lokantada olurdular. Hətta gündüzlər belə, bir yerə yığışanda onun təbəssümündən, yerişindən, oynamağından, söhbətindən ağız dolusu danışardılar. Yana isə hər adama məhəl qoymaz, meyl göstərməzdi. Sərraf yəhudilər kimi öz qədr-qiymətini bilər, çoxlarını quru ümidlə yaşadar, hər kəsə yerini göstərməyi bacarardı. Birdən xəbər yayıldı ki, Çəpgöz Kazım rəqqasə yəhudi qızı Yanaya evlənir. Doğrudan da bir neçə gecə rəqqasə artıq oyun meydanına çıxma-

dı. Məşuqu ilə xüsusi süfrə salınmış stolun arxasında, ən görkəmli yerdə oturub şam edir, əylənir, şabaş göndərir, xörəkpaylayanlara xərclik verirdi. Çox keçmədi təzə xəbər çıxdı ki, Çəpgöz Kazım Yanaya qoşulub Amerikaya, qızın ata-anasının yanına gediblər. Sərrafa, möhtəkirə nə var ki, harda pul var, ora da onun vətənidir.

Lokantalara və əyləncə evlərinə növündən və dərəcəsiindən asılı olaraq təkcə içəri girmək haqqı qızıl pulla beş manatdan iyirmi beş manata qədər idi. Ən ləziz xörəklər, əla növlü meyvələr, şirniyyat, içkilər lokantalarda baha qiymətə satılırdı. Çini qab-qacaq, gümüş, çəngəl-bıçaqlar, büllur qədəhlər çingildəyər, qəndil və çilçiraqlar ətrafa şölə saçır, ahəngdar musiqi adamları əyləncəyə çağırırdı.

Krasnovodski (indiki Səməd Vurğun) küçəsindəki «Qış klubu» – «Kazino» da öz dəbdəbəsi ilə məşhur idi. (Binanın sahibi Musa Nağıyev idi). Burada restoran, tamaşa və rəqs salonları və qumar oyunu üçün irili, xırdalı otaqlar vardı.

Neft mühəndisi Qriqori Aleksandroviç Qazarbəyov nəql edirdi ki, mədən və zavodların sahibləri, yüksək mövqeli çinovniklər, adlı-sanlı varlı mühəndislər, milyonçular və tacirlərin bəziləri axşamdan gecə yarısına, hətta səhər açılana qədər kazinoda, ya da yay klubunda (Filarmoniya) olardılar. Peşələri yeyib-ichmək, rəqs etmək, bir də qumar oynamaq idi. Mən kluba nadir hallarda gedərdim. Bir dəfə «Qış klubu»nda, qərara gəldim ki, bəsdir mühəndislərlə oynadım, qoy bir dəfə də neftxudalarla oynayım.

Girdim iri oyun otağına, yaşıl mahuddan süfrə salınmış uzunsov stolun arxasında oturdum. Adamlar bir-bir gəlir, stullar tutulurdu. Milyonçu Aramyan içəri girdi, mənə gördükdə təəccüb etdi. Yaxınlaşıb soruşdu: «Qrişa, burda niyə oturmusan? Dur ayağa, oyunçular gəlir...». Dedim ki: «Minas

dayı, mən də oynamaq istəyirəm». Xəbər aldı: «Nə qədər pulun var, Qrişa?» Qoltuğumdan pul bükümünü çıxarıb aç-aça dedim: , «Min manat». Minas bığaltı gülümsədi, məxmər pərdəni aralayıb balaca bir torba götürdü, mənə uzatdı: «Bunu tut!» dedi. O qədər ağır olacağını gözləməyirdim, az qaldım torbanı qucağımdan salım. Qızıl olduğunu başa düşdüm. Özümü itirdim və utandım. Minas dayı xoş bir əda ilə güldü: «Bala, Qrişa, – dedi: –burda on min manatlardan oynayırlar, sən min manatın kara gəlməz, heç bir dövrəyə çatmaz, çolpanın pərqusunu didən tək sənə ütərlər. Dur ayağa!» Onda başa düşdüm ki, neftxudaların, milyonçuların qumarı nədir.

Bir professor nəql edirdi ki, Suraxanıda mədən müdiri idim. Gündüz saat üçdə çıxıb gəlirdim şəhərə. Çox vaxt klubda əylənərdim, arabir qumar da oynayırdım. Bir dəfə üstümdə olan pulu uduzdu, çıxıb mindim faytona, getdim mədənə, seyfədən pul götürürəm. Kontora çatanda axşam düşmüşdü. Qaranlıq idi. Pulu götürdüm. Telefon zəng çaldı. Dəstəyi qaldırdım, danışan xozeyin idi. Təəccüblə xəbər aldı ki, axşam vaxtı orda neynirsən? Deyə bilməzdim ki, qumar oynamağa pul üçün gəlmişəm; cavab verdim ki, güclü neft verən bir quyu şıltaqlıq edirdi, onu sahmana salırdım, işi qurtarıb şəhərə qayıdıram. Sabahı gün bütün qəzetlərdə xəbər yazılmışdı ki, işgüzar, namuslu mühəndis axşama qədər mədəndə qalıb, aldığı əmək haqqını doğruldur. Xozeyin də mənə bir aylıq əlavə maaş verdi.

Kazinonun restoranında olanlar nəql edirdi ki, stolların üstündə dünyanın bütün nazi-neməti, ləziz təamları, şirniyyat, meyvə və içkiləri qoyulardı. Stolüstü ipək lampalar, tavandakı billur çilçiraqlar, bəzəkli taxta və ipək Çin fanarları ətrafa rəngarəng, əlvən şəfəqlər saçardı... Müştərilər yeyib-ıçdikləri vaxt musiqi çalınar, qəndil və fa-

narların işığı tədricən azaldırdı... Məxmər pərdə qalxar, pərdə arxasında səhnədə üryan qızlar rəqs edərdilər.

Küçələrdə isə minlərlə ac-susuz, sərgərdan, işsiz insanlar gecələmək üçün yer axtarırdılar.

Qumar oynanılan otaqlarda, rəqs salonunda tez-tez dava düşər və hətta atışma başlardı.

Dövlətli kişilərin əksərinin xarici qadınlardan aşnalrı vardı. Onlara mətışkə deyirdilər, hamısı üçün mənzil tutar, bəzən mülk alar, naz-nemət içində saxlayardılar. Bunu çoxları, hətta öz qanunu arvadları da bilərdi. Dövlətliyərin arvadları da tez-tez növbə ilə bir-birinin evinə yığışib ziyafət məclisləri qurardılar, tez-tez də kimin ərinin xarici arvad aşnasının daha gözəl olduğu üstündə mübahisə qopardı. Hər kəs iddia edərdi ki, ərinin mətışkəsi daha gözəldir və axırda saç davasına çıxardılar.

Şəhər bağı. Bakıda bağı-bağça, yaşıllıq yox dərəcəsinde idi.

Şəhər üçün əsas plan layihəsi vaxtaşırı, dəfələrlə təshih edilib təkmilləşdirilmişdi. Şəhərin memarı Qasımbəy Hacıbababəyovun qurduğu layihələrdə, gələcəkdə meydanlar, bağı-park və bulvar da nəzərdə tutulmuş, eyni zamanda yaşıl örtük üçün yerlər ayrılmışdı.

Bakı bitki aləmi cəhətindən ən geridə qalmış şəhər hesab edilirdi. Bunun əsas səbəbi suyun az, daha doğrusu olmaması idi.

Bakının ən köhnə bağı Qubernator (Sağlamlıq zonası) bağı hesab edilir, sahəsi dörd hektar yarımdır. Bu bağı 1830-cu illərdə, keçmişdə iki qala divarı arasında yerləşən şəxsi bağı-bağça və bostanların yerində salınıb. Şəhərdə uzun müddət yeganə bağı idi. Bakı şəhər komendantı Lənkeran və İrandan Bakıya gələn bütün gəmilərin yiyələrini və kapitanları bir neçə çuval qara torpaq gətirməyə vadar

edərdi; əmri yerinə yetirməyənlərdən cərimə alınardı. İlk növbədə tut, zeytun, qarağac, şam, akasiya ağacları əkilmişdi. Bir neçə yerdə güllük-çiçəklik də salınmışdı. Məhəlli ağac cinslərindən başqa, kənardan, bu yerlərdə olmayan ağac növləri də gətirilirdi.

XIX əsrin altmışıncı – yetmişinci illərində bağı ərazisini xeyli genişləndirirlər, altı-yeddi il sonra bəzək ağacları və kol-koslar əkilir, rəqs və istirahət meydanları düzəldilir. Bağı bədii görkəmini ildən-ilə gözəlləşdirirdilər.

Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar bağı da görkəmi get-gedə dəyişir, Hovuzlar, köşklər, terraslar salınır. Doxsanıncı illərin ortalarında əsaslı binalar tikilir.

Əhalini bağı həftədə bir dəfə buraxırdılar. Amma bağı darvazaları yüksək rütbəli məmurların, milyonçu neftxudaların üzünə hər zaman açıq idi.

Qurubağı – Burada kol-kosdan əlamət yox idi. Yarım xaraba hovuz heç vaxt su görməzdi, zir-zibillə dolu olardı... Yağış vaxtı sel yuxarı məhəllələrdən gətirdiyi zir-zibili, çirkəbi bura tökərdi.

Yığınaqların çoxu burada keçirilərdi. Qocaman müəllim Ağabala Qasımov nəql edərdi ki, 1905-ci ildə minarələrdən azan səsi ucalanda, kilsələrin zəngləri səda qoparanda Parapetdə qırmızı parçanın üzərində iri, ağ hərflərlə yazılmış şüar asdılar: «Rədd olsun mütləqiyyət!», Ətraf küçələrdəki adamlar meydana tələsdilər, havaya da bir neçə şar buraxdılar. Şarların üstündə bu sözlər yazılmışdı: «Məhv olsun monarxiya!» «Satqınlara, casuslara ölüm!».

Qaradovoylar, pristavlar, bütün polis məmurları əl-ayağı düşmüşdülər, şüarlara yaxın düşmək olmurdu. Şarları partlatmaq üçün güllə də ata bilmirdilər ki, çaxnaşma düşər, qırğın başlaya bilər.

Get-gedə adamların sayı artırdı... Müxtəlif yerlərdə kürsü qoyub natiqlər Azərbaycan və rus dilində nitq söyləyir, istibdadı lənətləyir, hürriyyəti alqışlayırdılar.

Birdən polismeyster silahlı qaradovoy dəstəsi ilə Bazar (Azərbaycan prospekti) küçəsindən Vrankel küçəsilə üzü aşağı hücumə keçdi. Starı Politseysk (Məmmədəliyev) küçəsindən gələn at nallarının səsləri eşidildi və atlı kazaklar camaatın başının üstünü aldılar, şallax və tatarını işə saldılar.

Kim hara yaxın idi o səmtdə – Voronsov, Qəsabbazar, Tatarski küçələrinə tutub qaçırdı.

«Malağan» bağı: Onun hər tərəfi karvansara idi; qəzalardan yük gətirən malağanlar tövlələrdə, həyətdə atlarını bağlayar, furqonları qoyardılar. Bu aradakı küçələrdə, həyətlərdə, döngə və dükanlarda, evlərdə, dəhlizlərdə, zirzəmilərdə çoxlu çəlləkçi emalatxanası vardı. Çirkəbli su və dizə qalxan palçıq xəstəlik və natəmizlik mənbəyi idi. Hələ 1870-ci illərdən burada bağça salmağa çalışırdılsa da yeraltı suyun keyfiyyətinin pisliyi, torpağın gildən ibarət olması, tullantılar ağacların inkişafına imkan vermirdi.

Neft milyonçusu Şibayevin şahənə mülkü, Rusiyanın çay ticarəti maqnatı, dünyanın çay ticarəti inhisarçısı Vısotskinin öz arxitekturasına görə digər binalardan seçilən və uzaqdan nəzərə çarpan mülkü, Hacı Haşımın oğlu Əliheydərin Çin və Yaponiya səfərindən qayıtdıqdan sonra yapon memarlığı üslubunda tikdirdiyi Mikado (Səməd Vurğun) teatri, bir də Hacı Ələkbər Dadaşovun qoşa əzəmətli gəlir evlərinin ucaldılması «Malağan» bağı ətrafının simasını dəyişdirdi.

Mülkədar Ələkbər Dadaşov barədə maraqlı bir əhvalat danışdırdılar. Beş oğlu var imiş, balacası çox cüvəllağı imiş, fürsət tapan kimi evdən şey-şüy cırpışdırıb, aparıb satırmış, tuta bilmirlərmiş. Axırda

*Bakı milyonçusu, məşhur xeyriyyəçi
HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEV*

atası tənğə gəlib deyir ki, ay bala, bu şeyləri hey aparıb uçuz qiymətə satıb zay edirsən, tullayırsan çölə, heç olmasa mənə sat. Oğlan deyir ki, dədə, səninlə sövdam tutmaz. «Niyə, ay qoduq, birdən ikiyə mənimlə sövdələşibsən? Bəs əminlə niyə tutur?» «O ayrı, sən ayrı. Bilirəm ki, səninlə tutmaz» – deyə oğlan boyun qaçırır. Atası təkid etdikdə oğlan deyir: «Yaxşı, indi ki, üz vurursan, de görüm o altındakı xalçaya nə qədər verərsən?». Kişi özünü itirir, qəzəblə qışqırır: «Küçüyün biri küçük, altındakı malımı mənə satırsan? Qoduq!» Oğlan gülür: «Gördün dədə, – deyir, – dedim tutmaz, təkid edirsən. Əmim şeyə baxmamış pulu çıxardıb hesabı çürüdür».

Birja meydanı bomboş idi, xəzri, ya da gilavar əsəndə tozdan göz açmaq olmurdu. Yaxınlıqdakı kazarmada yaşayan əsgərlər bu meydanda məşq edirdilər.

Axşam bazarı–Veçerna (S. Vurğun bağı) meydanı da bomboş idi, ətrafında taxta budkalar vardı; axşamüstü tünlük olardı. Cürbəcür şey alıb satırdılar.

Bakıda ağaç, kol-kos, gül-çiçəklik salınmasına Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 1895-ci ildə Mərdəkanda açdığı bağbanlar məktəbi, daşlıq və qumsalıqda saldığı təcrübə pöhrəliyi ixtisaslı bağbanlar dəstəsinin yaranmasına böyük təkan verdi.

Dəniz kənarında bulvar salmaq məsələsi Bələdiyyə idarəsində dəfələrlə müzakirə edilmişdisə də, əsl əməli iş yalnız 1909-cu ildə, istedadlı mühəndis, yorulmaz təşkilatçı və patriot Məhəmməd Həsən Hacınskinin rəhbərliyi altında başlanır. Bələdiyyə rəisi bulvar salmaq üçün 60.000 manat pul buraxmağı qərara alır. Bakı varlıları da xeyli kömək edir. Layihə işlərində və təşkilat məsələlərində şəhərdəki bir neçə əzəmətli binanın və iki Kirx bi-

nasının layihə müəllifi Adolf Eyxler ürəkdən iştirak edir.

Bulvar şəhərin dəniz fasadı olduğunu nəzərə alaraq müsabiqə elan edilir və tanınmış, adlı-sanlı memar və inşaatçı mühəndislər işə qoşulur. 30 memar-mühəndis müsabiqədə iştirak etməyə dəvət olunur. Fərdi sifarişlərin yerinə yetirilməsinə baxmayaraq bu müsabiqədə Zivərbəy Əhmədbəyov, Ploşko, Termikelov, Edel və tanınmış başqa istedadlı mütəxəssislər ürəkdən çalışırlar.

İlk mərhələdə bulvar «Qafqaz-Merkuri» körpüsündən (Kukla teatrının binasından) Seyid Mirbabayevin (Azneft) binasınadək uzanacaqdı. Bu arada sahilə sınıq-sökük qayıqlar, köhnə yelkənli gəmilər vardı, çirkab sular axıb dənizə tökülürdü.

1910-cu ildə bulvarda əkilmiş ağaclar, kol-kos və çiçəklər artıq göz oxşayırdı.

Quba meydanı şəhərin ən qələbəli yerlərindən biri idi. Parapetlə bərabər əsas meydan hesab edilirdi. Buradakı karvansaralarda, mehmanxanalarda bütün Azərbaycan qəza və kəndlərindən gəlmiş müsafirlərə, alverçilərə, tacirlərə, sənətkarlara təsadüf edilərdi.

Qoçuların əsas məskən və yığıncığı Quba meydanı idi, bütün şər əməllər, fitva vermək, adam öldürmək, qız qaçırtmaq, mağaza, anbar yarmaq, dövlətlilərdən rüsum almaq, ev yarmaq və digər şər əməllərin tədbiri Quba meydanında tökülər, qət edilərdi. Burada Balaxanı, Bondarnı, Çadrovı, Sisyanov, Bazar və Şamaxı küçələri çarpazlaşırdı. Binaların birinci mərtəbələrində baqqal, bəzzaz, xırdavatçı, çarıqçı, (iki cür çarıq tikərdilər: əyan, ruhani və varlılar üçün xüsusi Şiraz çarığı, qara camaat üçün isə xam göndən), qəssab dükənləri, aşxana, cızbızçı, çayxana, kababçı dükənləri, sərrac və sənətkar emalatxanaları yerləşirdi.

Binaların üst mərtəbələri isə mehmanxana və

Neft mədəni

mənzillər idi. Meydanın bir tərəfində taxta budkalarda yəhudilər min bir əşya alış-verişi edirdilər.

Xüsusi emalatxanalarda dəmirdən, misdən, hətta gümüşdən cürbəcür formalarda təkbaşlı, qoşabaşlı, üç, dörd və hətta beş-altı başlı, bərli-bəzəkli, naxışlı şamdanlar, eynilə fanarlar qayırdılar.

Quba meydanından haçan keçilsəydi, çayxana və aşxanalardan qramafon və şarmanka səsi eşidilərdi.

Payız və qış aylarında sələbçilər iri sələbdanlarda sələb satar və qışqırdılar: «Sələb var», «Məlhəm var», «Sinə dərmanı», «Döş davası», «Məcundur», «Cana xeyirdir». Bitki kökündən hazırlanan sələb süd rəngində olar, ətri, dadı adama ləzzət verərdi.

Quba meydanındakı yeməxanalardan biri də Həsən Pervoyun adı dillər əzbəri «İslam» restoranı idi. O zaman ev, dükan, restoran, mağaza yiyəsinin adı ilə tanınardı. Həsənə də xörəklərin ləzzətinə körə «Pervoy» ləqəb qoymuşdular. Səkilə mərtəbədəki bu restoran səhərdən gecə yarısına qədər müştərilə dolu olardı. Burdakı xörəklər kimi dadlı xörək heç yerdə yox idi; şəhərdəki müştərilərdən başqa ətraf qəsəbə və hətta mədənlərdən, kəndlərdən – Sabunçu, Suraxanı, Ramana, Bibiheybət, Keşlə, Ağşəhər, Qaraşəhərdən faytonda, qazalaqda bu restorana nahara gələr, yeyib-içib qəlyan çəkər, söhbət edər, sövdələşər, mal alıb satardılar. Handa bir dövlətli, tanınmış qoluzorba sövdəgər, taçir, çodar və digər adamlara burda rast gəlmək olardı, Fayton, qazalaq küçəboyu bir-birinin dalınca düzülərdi.

Bir gün nahara gələn müştərilər görür ki, «İslam» restoranı bağlıdır; səs-küy salırlar, başlayırlar Həsən Pervoyu axtarmağa. Əlaltılarından birini tapıb soruşurlar, bu nə əhvalatdır... Deyir ki, xəbərim yoxdur, işə gəldim gördüm ki, lələ köçüb yurdu qalıb... Müştərilər dilxor olurlar. Xörəklərin

belə ləzzətli olmasının sabəbini Həsən Pervoyun əlaltısı nəql edir: biz hər şeyi hazırlayırdıq, Həsən Pervoy sirrini öyrənməsinlər deyə hamını mətbəxdən çıxardıb əti qazanlara, küpələrə, tavalara özü təklidə töküüb yerbəyer edər, ocağa asandan sonra bizi mətbəxə buraxardı. Deməyindən Həsən Pervoy bütün qablara ölçüsünə, həcminə görə müəyyən miqdarda tiryək sürtüb sonra ət tökərmiş, ədviyyat da əlavə edərmiş; bu qayda ilə az doza ilə müştəriləri tədriclə tiryəki etmişdi. Yaxşı pul qazanıb dövletlənmişdi.

Həsən Pervoy özü İranın Zəncan şəhərindən idi. Bakıdakı zəncanlıların çoxusu şatır-çörəkçi idilər, onlar da xeyli pul qazanandan sonra gözlənmədən yoxa çıxardılar.

Yarım kilometr aralı Kömürçü meydanında əvvəllər kömür basdırıb satardılar, sonralar döndərmişdilər oranı bazara, əksərən köhnə pal-paltar və müxəlləfatı satırdılar. Bələdiyyə idarəsi ora Voronsov meydanı adı qoydusa da camaat tərəfindən qəbul edilmədi, köhnə adı Kömürçü meydanı qaldı üstündə. Burda qramafon və şarmanka çalınardı. Kömür meydanında da xoruz və qoç döyüşdürərdilər, qoçlar kəllə-kəlləyə gələndə zərbin səsindən, şaq-qıltıdan adam diksinir, elə bir təsəvvür oyanırdı ki, hər iki qoçun başı tikə-tikə olub ətrafa səpələndi; xoruzlar al qan içində olar, tez-tez gözləri deşilər, döşlər yırtırdılar, amma ən maraqlı oyun-tamaşa dəvələrin döyüşməsi olardı; elə ki, küçəbək-üçə carçılar hərlənib xəbəri yayardılar, səbrsizliklə oyun gününü gözləyərdilər. Dəvələrin döyüşməsinə heç bir heyvan gözləyənə ilə müqayisə etmək olmaz. Bu eyni cinsli heyvanın bir-birinə tutduqları divandan insan dəhşətə gəlmişdi. Quduz itlərin, canavarların vəhşiliyi qızıışmış dəvələrin qəzəbi yanında oyuncaq hesab oluna bilər, heyvanda nə qədər dərin kin, qəzəb, rəhmsizlik olarmış. Ağızla-

rından köpük püskürərdi; gözləri elə dumanlanardı ki, sanki heç nəyi görmür. Ayaqları ilə təpikləyir, bir-birini çeynəyir, parça-parça, tikə-tikə etmək istəyirdilər. Qızmış gözlər qan çəkib az qalırdı hədəqəsindən çıxsın. hikkədən əsim-əsim titrəyirdilər. Canlı aləmə müvafiq necə də ad tapıblar: vəhşi, yırtıcı. Üstün gəlmək, xudpəsəndlik görünür ibtidadan canlıların xilqətindədir ki, ondan ötəri ölümə gedir, məhv olurlar.

Kömür meydanında tez-tez pəhləvanlar da güləşər, güclərini göstərərdilər. Kəndirbazlar məharətlərini nümayiş etdirmək üçün kəndirin üstündə qəribə oyunlar çıxarardılar.

Bütün bu növ əylənmə və mərəkələr bir zamanlar bürc divarları qabağında, o aralar hələ boş olanda realni məktəb, qız məktəbi tikiləndən əvvəl, Qapan dibindən yuxarıda olardı.

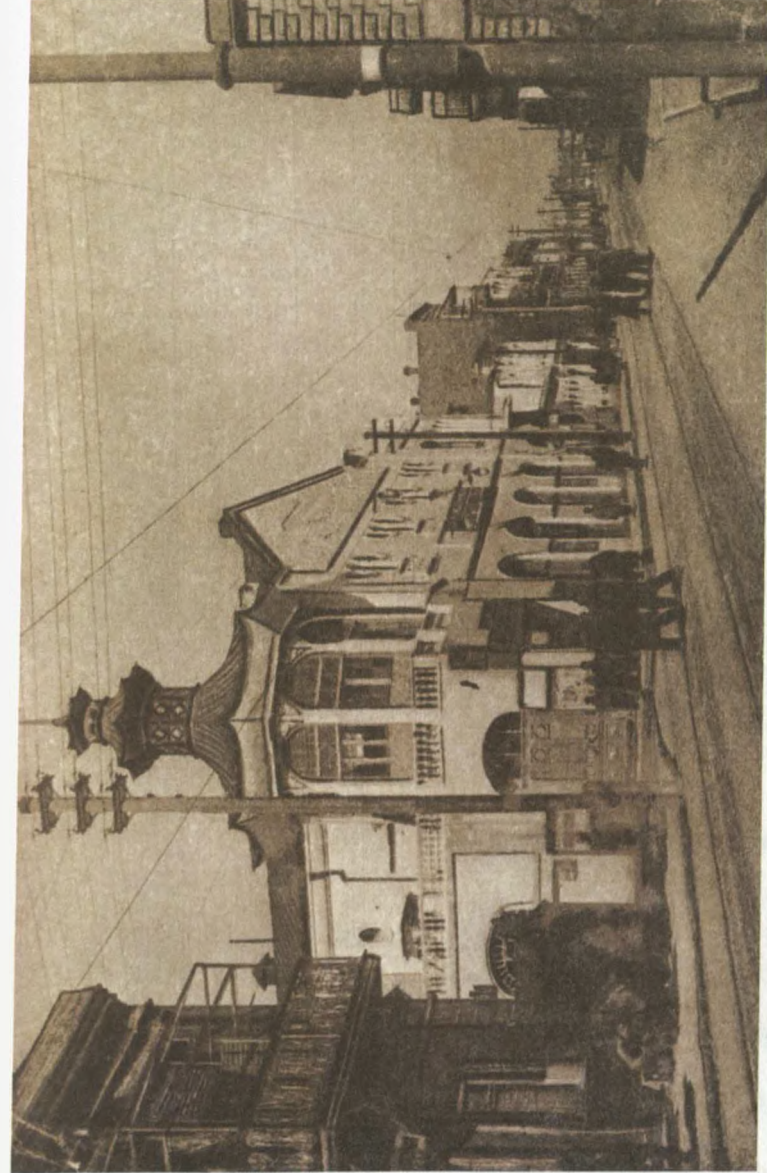
Starıveş – köhnə şeylər və işlənmiş müxtəlif şeylər satanlarla Kömürçü meydanı dolu olardı. Kəlləpazlar vardı ki, ancaq qoyun baş-ayağından kəlləpaça bişirərdilər, müştərilər səhər tezdən özlərini verərdilər bu dükanlara.

Nəlimaşıçılar, qışda buğda və yağlı qoyun ətindən həliması hazırlardılar, Müştərilər axşamdan gətirib qab qoyar, pulunu da qabaqcadan verərdilər; səhər tezdən kəlib aparardılar.

Su kəməri. Bakı əhalisi su sarıdan çox əziyyət çəkirdi. Bələdiyyə idarəsi bunu aradan qaldırmaq üçün hələ 1880-ci ildən tədbirlər görməyə başlamışdı. (Bu məsələdə Hacı Zeynalabdin çox fəal çalışır və çox da pul xərcləyir). Əvvəl Bakı ətrafında su mənbəyi axtarılır, sonra Şamaxı qəzasında kəşfiyyat işləri aparılır. Bütün səylər boşa çıxır. 1892–1898-ci illərdə Kür çayından Bakıya su kəməri çəkmək layihəsi hazırlanır, lakin bu layihədə göstərilən kəmərlər çox baha başa gəldiyinə görə, bələdiyyə idarəsi bunu təsdiq etmir... Ələcsiz qalıb 1893-cü

ildə sahilə dəniz suyunu təmizləyən qurğu düzəldirlər. Gündə 30.000 vedrə su təmizlənirdi. Bu da əhalinin ehtiyacını ödəyə bilmirdi. Beş ildən sonra ikinci sutəmizləyən qurğu işə düşür. Bununla yanaşı Kür çayından barjlarda su daşıyıb vedrəsini yarım qəpiyə satırdılar. Sonralar Volqa çayından barjlarla su daşımağa başladılar. Bu su, daha baha idi, vedrəsi iki qəpiyə, Kasıblar suya olan əsas ehtiyaclarını yalnız həyətlərdəki quyulardan ödəməyə məcbur idilər. Bu da tez-tez cürbəcür xəstəliyə səbəb olurdu. Hökumət vaxtaşırı bu quyulara dərman töküdü, bəzən torpaqla doldururdu. 1899-cu ildə şəhərdə suya olak tələbin daha da artdığını görüb Nacı Zeynalabdin Tağıyev xarici şirkətlə 25.000 manata müqavilə bağlayır, Avropanın bir neçə şəhərinə su kəməri çəkmiş mühəndis Vilyam Lindleyi Frankfurt Mayndan gətizdirir və ona çeşmə axtarmağı tapşırır. Bələdiyyə idarəsinə isə deyir ki, su tapıldıktan sonra pulumu versəniz yaxşı, verməsəniz də eybi yoxdur. Lindley Qubanın yaxınlığında, Bakıdan 190 kilometr uzaqda quyu qazdırıb Şollar suyunun mənbəyini kəşf edir. Bələdiyyə idarəsində Quba ətrafında tapılmış su mənbəyinə şübhə ilə baxırlar, inanmırlar; kəməri çəkməyi rədd etməyə çalışırlar. Tağıyev şübhə edənlərə deyir ki, Şahdağ öz qarı və buzlaqları ilə əbədi olduğu kimi, Şollar çeşməsinin suyu da əbədidir.

Bu söhbətlə əlaqədar maraqlı bir əhvalatı xatırlatmaq vacibdir: Bələdiyyə idarəsinin xüsusi işlər üzrə bir məmuru nəql edirmiş ki, məni Parisə göndərmişdilər. Bir axşam eşitdim ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyev gəlib, «Luvr» mehmanxanasına düşüb. Səhər getdim «Luvr»-a, Gördüm ki, Parisin bələdiyyə rəisi Hacı'nın yanındadır, söhbət edirlər. Dilmanc da yanlarında. Hacı məni görəndə dedi ki, bu şəhərin su kəmərinə və qurğulara gedib baxacağam, sən də qoşul mənə. Razılaşdım. Bütün günü Parisi hərləndik.

Mixado teatri

Bələdiyyə rəisi Rayevski də su məsələsində Hacının tərəfini saxlayır və var qüvvəsilə çalışırdı. Layihə və hazırlıq işləri ləng gedirdi. Qubernatorluq və şəhər bələdiyyə idarəsi Peterburqdan, hökumətdən kömək istəyir. H.Z.Tağıyev işi sürətləndirmək üçün Quş Məmməd Həsəni Rayevski ilə bərabər paytaxta, dövlət Palatasına yollayır ki, Bakı şəhəri üçün 5 faizli istiqraz buraxılışını sürətləndirsin. Çox keçmir ki, 1909-cu ilin axırlarında qərar çıxır ki, su kəməri inşası üçün şəhər bələdiyyə idarəsinə 27 milyon manat beş faizli istiqraz buraxmağa icazə verilsin. Bundan sonra layihə təsdiq edildi və su kəməri çəkmək sürətləndi. Hesaba görə kəmər şəhərə gündə üç milyon vedrə su verəcəkdi. Neftxudalar su kəmərinin çəkilməsi üçün çox pul vermişdilər.

Nəhayət, 1916-cı ilin axırlarında Bakı-Şollar su kəməri hazır oldu və 1917-ci ilin yanvarında bu iş sona çatdı. Şəhər camaatının o günkü sevincini təsəvvür etmək çətin idi. Həmin gün çoxlu qoyun, dəvə, öküz qurban kəsildi, məhəllələrdə ehsan məclisləri açıldı. Su fontanları işə düşdü, əhaliyə gündə üç dəfə – səhər, günorta və axşamüstü su verildi.

NEFT SƏNAYESİNİN İNKİŞAFI

1825-ci ildə Abşeron yarımadasında beş yerdə – Balaxanı, Sabunçu, Binəqədi, Bibiheybət və Şubanıda əl quyularından neft çıxarılırdı. Az miqdarda Pirallahı adasında əl ilə işləyən dayaz neft quyuları qazmağa başladılar.

1848-ci ildə rus mühəndisi Semyonov Azərbaycan torpağında dünyada ilk neft quyusu qazmışdı {ABŞ-dan 11 il əvvəl}. 1863-cü ildə isə Pirallahı adasında mexaniki üsulla quyuyu qazmağa

cəhd edirlərsə də, nəticəsiz qalır. 1869-cu ildə usta Allahyar Balaxanıda təzə üsulla quyu qazanda on-on beş metr dərinlikdə yerin altında şiddətli gürultü, səs-küy qopduğundan, usta və fəhlələr bərk qorxuya düşüb cəld quyuyu doldururlar. Yalnız üç ildən sonra – 1871-ci ildə Balaxanıda texniki üsulla quyu qaza bilirlər. Bu quyu gündə 45.000 pud (700 ton) neft verir.

1863-cü ildə Cavad adlı sahibkar Suraxanıda ağ neft zavodu tikdirib istismara verir.

Kokorev və Qubanın 1859-cu ildə Suraxanıda Atəşgah məbədi yaxınlığında ağ neft zavodu tikdirib işlədirlər. Neçə il sonra məşhur rus alimi Mendeleevin məsləhəti ilə bu zavodu təkmilləşdirirlər. 1870-ci ildə Bakıda 47 zavod ağ neft emal edirdi.

1871-ci ildən əl qazması vurğu qazma üsulu ilə əvəz edilir. Bununla da get-gedə qazılan quyuların sayı və dərinliyi xeyli artır.

1872-ci ildə neft sənayesinin inkişafında çox ciddi maneə olan mövcud iltizam sistemi ləğv edilir və dövlət xəzinəsi mədənləri uzun müddətə icarəyə verməyə başlayır. İcarə pulunu əvvəldən alır. İcarəçilər birinci növbədə mayasını çıxarmağa və mümkün qədər artıq qazanmağa səy edirlər.

Beləliklə, nöyütlü ərazi keçir şəxsi əllərə, neft hasilatı da ildən-ilə sürətlə artır. Bakı neft sənayesi kapitalizm inkişafı yoluna qədəm qoyur. 1872-ci ildə Bakı 1,5 milyon pud neft verdiyi halda 1900-cü ildə 661 milyon pud neft verir, bu da ölkədə çıxarılan neftin 95 faizi, bütün dünyada hasil olunan neftin yarısından çox idi.

Ağ neft emalı 1873-cü ildə 15.000 ton idisə, 1901-ci ildə bu rəqəm 2.500.000 tona çatdı.

Bakıda yaranmış neft şirkətlərinin sayı aydan-aya artır, perspektivli, ümid verən torpaqların əsas hissəsi icarəçilərin əlinə keçirdi.

Yadelli kapitalistlər sərvət dalınca Bakıya axı-

şırdılar. Nobel qardaşlarının 1879-cu ildə yaratdıqları şirkət neft quyuları qazmaq və istismar etməklə bərabər, axtarış-kəşfiyyat, neft emalı, ticarəti, elmi-tədqiqat işləri ilə də məşğul olurdu.

1883-cü ildə Rotşildin nümayəndəsi Parisdən Bakıya gəlib «Xəzər-Qara dəniz» səhmdarlar şirkətini yaradır, tez bir zamanda rus neft sənayeçisi Peşkovsknin mədən, zavod və digər müəssisələrini ələ keçirir. «Xəzər-Qara dəniz» şirkətinin planı çox geniş idi: neft məmulatı almaq, emal və ixrac etmək; əgər Nobel xırda neft sahibkarlarını neft kəmərlərilə sarımsıdısa, fransızlaşmış yəhudi sərmayədarı Rotşild neft emal edən zavod sahiblərinə pul tələləri qurub, iki milyon manat avans verməklə bir neçə il əl-qollarını ələ bağlamışdı ki, heç kəsə mal sata bilmirdilər. Rotşild eyni zamanda «Mazut» ticarət komissiyası yaratmışdı. Ona borclu olan zavod sahibləri ağ nefti yalnız «Mazut»a təhvil verməli idilər! Bir çoxları bu komissiyanın «fəaliyyətindən» iflas olmuşdu.

Rotşildin birinci müvəkkili Debur özünə o zaman asudə guşə hesab edilən, dənizə yaxun, Bağ küçəsini xüsusi, təmtəraqlı imarət (R. Mustafayev adına İncəsənət muzeyi), idarə üçün isə şəhərin mərkəzində Persidski (Murtuza Muxtarov) küçəsində yaraşlıq bina tikdirmişdi. Debur Bakıdan gəndə Sadovı küçədəki imarətini «Kavkazskoe tovarışestvo» şirkətinə satdı. Deburun vəzifəsinə Feqel Arnold Mixayloviç adlı bir nəfər təyin edilir; onun kiçik qardaşı Rotşildin Peterburqdakı müvəkkili idi.

1890-cı ildə ingilis Ceyms Vişau Bibiheybətdə neft mədənləri və Qaraxəhərdə «Şibayev şirkətinin» zavodlarını alır. Belçika, Almaniya və Amerika Birləşmiş Ştatlarının nümayəndələri də Bakıda şirkətlər, maliyyə-kredit-ticarət müəssisələri yaradırlar.

Sənaye, ticarat, nəqliyyat, gəmiçilik idarələri keyli çoxalır.

Həsənbəy Zərdabi «Əkinçi» qəzetinin 1877-ci il yanvar nömrəsində çəlləklə neft daşıyanlar barədə yazırdı: «Balaxanıdan zavodlara arabaçılar – 7–8 verst yoldur, pudu bir şahıdan – beş köpükdən neft daşayıb bol pul qazanırlar. Deyirlər keçən il arabaçılar zavod sahiblərindən yarım milyon manat kirayə alıblar. İndi iki kompaniya düzəldiblər, birisi nefti mədənlərdən zavodlara dəmir novalçalarla axıtmaq istəyir, o birisi dəmir yol çəkmək istəyir. Yerüstü novalçalarda neft axıtmaq istəyən kompani- yaya dövlət izn verib və bu bahar onu başlayacaqlar. Yüz min manata qədər xərc olacaq. Dəmir yolu çəkmək üçün yüz min manat cəm edilib, yüz min manat da lazımdır.

Neft cövhəri (ağ neft) satanlar keçən il ziyada nəf ediblər. Əvvəllər cövhərin pudu Moskva və başqa şəhərlərdə manat yarım, iki manata satılırdı. Ötən il 3–4 manata satılıb. Amerikadan bu il cövhər gətirilmədiyindən Bakı neftinin pudu qalxıb 6 manat 50 qəpiyə».

«Əkinçi» başqa bir nömrəsində yazırdı: «Neçə il bundan əqdəm Badkubənin nefti Mirzəyevin icarəsində idi. Elə ki, bu icarə bərhəm oldu, neft quyularını bir neçə hissə edib, tək-tək icarəyə verib, hər bir xahiş edənə ixtiyar veriblər ki, təzədən quyu qazsın. O zaman Balaxanı və Sabunçu kəndlərinin yerləri çox bahalandı. Elə ki, quyular çoxaldı və onların bəzisindən neft fəvvarə vurub bulaq kimi axdı, neft qiymətdən düşdü. Keçmişdə xalvarı, yeni 20 pudu 9 manata satılan neft bir manata, hətta 3 abbasıya satıldı. Bir tərəfdən neftin belə artmağı, bir tərəfdən xəzinənin neftdən aldığı aksız xərci və bir tərəfdən Amerikanın neft cövhərinin Rusiyada ucuza satılması, neft cövhəri çəkmək üçün zavod saxlayanların işini pərişan elədi. Axırda neft

Bakı milyonçusu, xeyriyyəçi
AĞA MUSA NAĞIYEV

sahiblərinin dad-fəryadı yerinə yetişdiyinə, keçən il hökm olundu ki, Amerika çövhərindən 50 qəpik artıq tamojna xərci alsınlar. Ona binaən zavodçuları keçən il Rusiyaya neft çövhəri gətirmədiyinə, Rusiyada Badkubənin neft çövhəri 3–4 manata, hətta 4 manat yarımaya satıldı. Halbuki, irəli manat yarımaya guclə satılırdı. Bu səbəbə neft sahiblərinin işi yenə yaxşı oldu, neft yerlərinin qiyməti artdı.

Elə ki, bu ildən tamojna xərci qızıl pulla alınır və məlum olub ki, gələn ildən neftdən aksız xərci alınmayacaq, Neft yerlərinin qiyməti həddən çıxıb. Məsələn, bir şəxs keçən il 5 desyatın yeri 2 min 5 yüz manata almışdı. 2 ay bundan əqdəm ol şəxs zikr olan yeri 8 adama, 8 min manata satıb. İndi deyirlər ki, o 8 adamın birisi öz hissəsini, yəni səkkizdən birini 18 min manata satıb və yenə deyirlər ki, bir kəs bir desyatının dördədən bir hissəsini belə icarəyə verib: icarəçi yer sahibinə 2 min manat verib ki, o yeri 12 il ona versin, bəşərti ki, bu ilin müddətində o yerdən nə qədər neft çıxsa onun nisfi yeri alanın olsun və 1–2 ildən sonra o yer, orada olan avadanlıqlar yer sahibinə qalsın.

Xülasə, yer alan, yer satan həddən çıxıb. Kuçə və bazarlarda məhz neft və cövhər sözü danışılır. Natariusxanalarda neft yeri aldı-satdı kağızlarını yazmağa növbət çatmır. Badkubədə sakin olanlar keşişdən tutmuş qulluq əhlinin ədna bəsərinəcən, tacirdən tutmuş ədna papaqçıya və şam təkənəcən öz işlərini tullayıb, bir neçə adam şirakət edib, Molla Nəsrəddin torba götürüb Sarı qayaya bostan oğurluğuna gedən kimi, olan-olmazlarını yığıb Sabunçu bəylərinin yanına yer almağa və Qarashəhərdə (şəhərdən kənar zavodlar olan yerdir) zavod tikdirməyə gedir ki, bir ya iki ilə sahibi milyon olsun».

Bakı mədənlərində gözlənilmədən elə fontanlar olurdu ki, gündə min tonlarla neft çıxırdı heç yerdə və heç kəsin tanımadığı adi bir adam dönüb

olurdu milyonlar sahibi. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov, Səlimoz, Seyid Mirbabayev, Mantaşov, Mirzəyev, Şibayev, Leonozov kənd və qəsəbə evlərini, tövlələri basır, uçurdur, qonşu mədənlərdəki emalatxanalar, buruqlar qalırdı neft selinin altında; binalar, idarələr dağılırdı, fəlakətə düşən adamlar tez-tələsik başqa yerə köçürdülər. Sonra da fontan sahibini məhkəməyə verib çəkdiyələri zərərin əvəzini tələb edirdilər. Ölənlər və yaralananlar üçün qan bahası, şikəstləri sağaltmağa müavinət istəyirdilər. Belə vaxtlarda neftin qiyməti bazarda çox aşağı düşürdü. Fontan sahibi və xırda mədəncilər iflas olurdular. Sahibkar bəzən dözə bilməyib özünü asır, intihar edirdi.

Neftin bütün üstünlüklərini və gələcəkdəki əhəmiyyətini yaxşı bilən imperalist dövlətlərin rəhbərləri bu misilsiz yanacağa yiyələnmək üçün planetin bütün guşələrində olan neft yataqlarını ələ keçirməyə can atırdılar. Amerikalı Con Rokfellerin «Standart oyl», İngiltərədən Henri Deterdinqin rəhbərliyi altındakı «Royal Döyçə Şell»; fransızlardan yəhudi Rotşildin «Xəzər-Qara dəniz» və «Mazut», isveçli «Nobel qardaşları»nın sindikatları Bakıya can atırdılar.

Əcnəbi kapitalistlər neft sərvətinin gələcəyini, geoloji əsaslar üzrə öyrənərək neftçixarma qaydalarını pis bilən bakılılardan torpaqlarını «baha» qiymətə alırdılar. Bununla da Abşeron yarımadasının tükənməz sərvətinə yiyələnirdilər.

Xarici kapitalistlər müsəlmanların min illərlə ata-baba yurdu olan neftli torpaqlarını əllərindən almaq məqsədilə o yerləri də hərraca qoymaq barədə qərar çıxartdırırdılar. Əhməd bəy Ağayev Peterburqa, sonra da Tiflisə camaat tərəfindən nümayəndə gedib Bakı müsəlmanlarının ata-baba yurdu olan neft-mədən yerlərini əllərində saxlamağa nail

olur.

Təzə kəşf edilmiş zəngin neft yataqlarındakı torpaqları müzaidəyə qoyub hasil olacaq gəliri xəzinəyə vermək əvəzinə tez-tez çarın fərmanı ilə, bu və ya digər yüksək rütbəli məmurlara, taxt-taca yaxın qraf, knyaz və sair adamlara bağışlanırdı, onlar da bu torpaqları pullu neftxudalara, şirkətlərə ya satır, ya da şərikli istismar etdirirdilər, Suraxanıdakı neftli torpağın çoxusu belə talan edilmişdi.

Balaxanı, Sabunçu, Ramana, Bibiheybət, Binəqədi kəndlərində yer üstündə böyük davalar düşürdü; bir-birini məhkəməyə verirdilər. Çar hökuməti belə hadisələri bəhanə eləyir, çox yeri dövlətin ixtiyarına verir, ya hərracda satdırır, ya da çara yaxın adamların adına keçirtirdirdi. Bunun nəticəsində Qafqaz çanişini qraf Voronsov-Daşkov Balaxanı kəndinin ortasında zəngin mədən sahibi olmuşdu.

1905-ci ildə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar, Qafqaz çanişini Bakıya gəlir. Güman edirlər ki, yerlərdə vəziyyəti öyrənəcək, xeyirxah bir iş görəcək. Lakin belə olmur, o, nə fəhlələrin ağır vəziyyətinə, nə onların iş şəraitinə, nə də şikayətçilərə əhəmiyyət verir, birbaşa Balaxanıya, öz şəxsi mədəninə gedir, vəziyyəti, nə qədər ziyan çəkdiyini öyrənib qayıdır, Tiflisə yola düşür.

Bakıda iki cür neft sənayeçisi vardı: biri mədən və zavod yiyələri – «neftxudalar», digəri isə «dirəkçilər». Birincilər hər yerdə məşhur idilər. «Dirəkçilər» isə neftli güman edilən torpaqları zəbt edib alır, ya da icarəyə götürüb ortasına dirək basdırır, üstünə adını və həmin yerə nə vaxt yiyələndiyi tarixi yazırdı. «Dirəkçilər» çox zirək, işgüzar adamlar idi. Onlar axtarış-kəşfiyyat aparmırdılar, quyular qazdırmırdılar. Ortasında dirək basdırılan yerin sahəsi kvadrat şəklində olardı. «Dirəkçilər» birdən əlli-altmış, bəzən daha çox torpaq sahəsi

zəbt etməyə nail olurdular. Ortasında dirək basdırılmış sahələrdən tək bircəsində neft əldə ediləndə, fontan vuranda, ətrafdakı torpaqların qiyməti birə-yüz artardı. «Dirəkçilər» qərbi Abşeronda, Qobustan otlaqlarında, Kür ovalığında, Xəzəryanı düzənlikdə, Siyəzəndə, Şamaxıda, Gəncə quberniyasında – Naftalanda çoxlu torpaq tutub, dirək basdırmışdılar. Mərkəzi və şərq Abşeronda dirəkçilərin işi o qədər də yaxşı getmirdi. Çünki neftxudalar yerlərə çoxdan yiyələnmişdilər.

Camaat arasında bir də belə bir inam vardı ki, neft olan yerlərdə ot, ağac, kol-kos bitməz. Buna görə dirəkçilər, adətən, şoranlıq, gölməçə, daşlıq, qayalıqlı yerləri tuturdular. Amma təbiəti gözəl olan Şimali Qafqazda, Maykopda zəngin neft-qaz yataqları kəşf ediləndən sonra bu cür mülahizələr yoxa çıxdı.

Neftli torpaqlar üstündə tez-tez dava düşür, adam öldürülürdü.

Məhkəmələrdə yalançı şahidlər olurdu, hakim iddiaçıları, üstündə dava düşmüş əraziyə aparır, onları dindirirdi. Molla əlindəki Qurana şahidlərə əl basdırıb and içdirirdi. Yalançı şahid Qurana əl basıb belə qəsəm edirdi; «And olsun bu Qurana, ayaqlarımın altında olan torpaq iddiaçının ata-baba torpağıdır». Doğrudan da ayağının altındakı, əv-vəlcədən ayaqqabının içinə tökdüyü torpaq iddiaçının ata-baba mülkündən götürülmüş torpaq olardı. Üstündə dava açdığı torpağın, yerin isə iddiaçıya heç bir dəxli yox idi.

Kasıb adam yerini satanda müştəriyə deyirdi ki, xozeyin, əgər məni salacağın mədəndə gözətçi götürəcəksənsə sövdamız baş tutacaq. Sahibkar razılaşırdı, amma bir neçə aydan sonra üstünə şər atıb onu mədəndən uzaqlaşdırırdı. Gözətçilər geçələr oğurluq neft alış-verişi edənlərin arabalarını anbardan doldurub, pulunu alaraq yola salırdılar,

Fenomen kino-teatru

ya da lülələrin krantını açıb, nefti qonşunun anbarına axıdar, haqqını alardı.

Sərmayəsi az, fəhləsi az olan adam quyunu qazdırıb neft təbəqəsinə çatdıra bilmir, yeri satmağa vadar olurdu. Bəzən də gecə vaxtı neft daşıtdıraraq quyuya doldurur və sabahı gün xəbər yayırdı ki, neftə çatıb, bu yolla «baha» qiymətə satırdı. Neft maqnatları bu kələkləri çox yaxşı başa düşürdülər, onu da əvvəldən çox yaxşı bilirdilər ki, neft daha dərinə yatır, özü də tükənməzdir; torpaq yiyəsinə guya mərhəmət göstərir, tula payı verib mülkə sahib olurdular.

Sahibkarlar qonşuluqdakı qazma ustalarını pulla alıb sahə barədə məlumat toplayırdılar, ya da quyuda qəza törətdirirdilər ki, özləri daha tez neft layına çatsınlar.

Xırda mədənlərin sahibləri quyuları istismar edir, neft çıxardır, amma quyuyu qazdırmağa qüvvələri çatmırdı, lazımı avadanlıq, dəzgah, usta, fəhlə saxlamağa imkanları olmadığından quyuyu podratçılara qazdırırdılar. Tez-tez podratçılar qonşuluqdakı dövlətli neftxudadan pul alıb, qazmanı uzadır, ya da su təbəqəsini bağlamır, əngələ salıb işi yubandırırdılar... Və xırda mədəncini qorxudurdular ki, neft verən quyuları da su basa bilər.. O da, əvvəl inad göstərərək deyirdi: «Bu nağılı gedin körpələrə danışın. Mədənimi satan deyiləm...

Axırda təntidirdilər...

Mədənlərdə neft təbəqələrini su basması dəhşətli fəlakətdi; su mədəni döndərirdi gölə, dəryaçaya, sahibkar təşvişə düşüb zara gəlir, sahəni dəyərdəyməzinə satırdı... Neftxuda bu sahəni, qonşu mədəni adətən başqa adamın adına alır, sonra keçirirdi öz adına və qatırdı mədəninə...

Varisləri dilə tutub, tez-tez saxta vəsiyyətnamələr düzəltdirir, işi elə dolaşmaq salırdılar ki, tor-

paq yiyələri tələsib yeri tez satmağa vadar olurdular.

Şəhərdə çoxlu notarius kontoru vardı. Onlar neft işində vasitəçi rolu oynayırdılar.

Balaxanıda sahibkar Mirzəyevin qonşuluqda aldığı mədəninə qazdığı dayaz bir quyu elə fontan vurmuşdu ki, üç gün ərzində yer-yurd neft gölüne dönmüşdü.

Fontan vuranda qaz ağır alətləri, hər biri yüz, yüz əlli kiloqram ağırlığında daşları kənara tullayırdı. Ramanada, Sabunçuda dərələrdən neft çay kimi axır, qurşaqdan yuxarı qalxır, adamlar bu taydan o taya keçə bilmirdi. Göydən neft yağır. Anbarları çox böyük olmayanda aşib-daşır, çənlər tez dolur, neft başlayır axmağa. Fəhlələr torpaqdan nə qədər sədlər düzəldir, daşdan və palçıqdan bəndlər çəkirlərsə yenə öhdəsindən gələ bilmirdilər. Belə vaxtda fontanları bağlamaq, neft selinin qabağını kəsmək bəzən üç-dörd həftə çəkirdi.

Bu cür vəhşicəsinə istismardan geoloqlar çox narahat olurdular, çünki neft təbəqəsi hədə yerə gücünü sərvətini itirib, zay olur, çıxan neftin çoxu torpağa hopur, dördü üçü təbəqədə qalıb «ölürdü».

Kim idi geoloqlara qulaq asan, sözlərinə fikir verən.

Sahibkarlar isə sevinir, onlarca faytonda, qazalaqda, şəhərdən, qonşu kəndlərdən adamlar tamaşaya gəlir, təzə milyonunu müjdələyir, pul təklif edirdilər. Halbuki, həmin şəxsə bir gün əvvəl etibar edib bir manat da vermirdilər. Suraxanıda, Ramanada, Bibiheybətdəki güclü fontanların gurtuluşundan ətraf kəndlərdə yatmaq olmurdu; qaz aləmi bürüyürdü. Fontan bəzən üç-dörd həftə davam eləyirdi. Belə vaxtlar qonşu mədənlərdə neft verən bütün quyuları, ocaqxanaları bağlayırdılar, qazmanı saxlayır, emalatxanalarda işi dayandırır-

dılar ki, yanğın düşməsin. Sonra da fontan sahibindən ya xoşluqla, çox vaxt isə məhkəmə gücünə itki pulu, ziyan xərci alırdılar. Milyardlarla kubmetr qaz havaya uçub zay olmuşdu.

Məşhur rus kimyagəri D.İ. Mendeleev 1885-ci ildə Bakıda olanda havaya sovruan qazı gələcəyin yanacağı adlandırır.

Keçmiş fontanlardan söhbət düşəndə qocaman mühəndis Şulqin Sergey Vasilyeviç qəlyanını tütələdib, nəql edirdi ki, «yatmışdım, böyrümə vurulan bərk dürtmədən ayıldım, kim isə qulağımın lap dibində qışqırdı: «Dur, quyu fontan vurur...» Tələsik geyindim. Bayırda şiddətli uğultu eşidilirdi. Binanın divarları titrəyir, dam cırıldayırdı. Bayırda yer-yerdən: «Fontan vuran quyu kimindir?» soruşurdular, lakin cavab verən yox idi. Otaqdan çıxdım.

Səhər idi, Göy üzü ayazdı, üfük qızarırdı. Kazmalarından çıxanlar dayanır, elə bil yerə mıxlanırdılar.

Neft sütunu göylərə baş qaldırırdı. Vışkanın yarısı yox idi, neft seli qabağına çıxan tir, dirək, taxta, maşın, truba, dəmir parçalarını süpürləyib aparırdı. Quyudan tullanan daş parçaları uzaqlara səpələnirdi. Heç nə eşitmək olmurdu. Dəhşətli uğultu yaqın ki, ətraf kəndlərin sakinlərini də oyatmışdı. Göydən neft yağır, adamların üst-başı neftdən islanır, üz-gözləri qapqara qaralırdı. Xəzri güclənirdi, Neft sütunu gah azalır, gah da hündürlərə qalxırdı. Sütun azalanda adamlar qabağına keçməyə can atırdılar və istəyirdilər ki, əvvəldən hazırlanmış çuqun təbəqəsini quyunun ağzına qoyunlar, halbuki, belə çuqun lövhələrlə xırda əl quyularının ağzını bağlayırdılar. Haraya əl vurulurdu, yapışqan tək yapışırdı. Neft adamların topuğuna qalxırdı.

Neftxuda hələ uzaqdan neft sütununun hündürlüyünü görəndə dəhşətə gəlmişdi. Neft seli baş götürüb ətrafa axırdı. Yaxınlıqda yaşayan adamların çoxusu bayırda idilər.

Fontan anbaan güclənir, neft seli zirzəmiləri, daxmaları, evlərin birinci mərtəbələrini basırdı, ətraf neft gölünə dönür, adamların apara bilmədikləri palaz, həsir, cır-cındır, yorğan-döşək neft gölündə üzürdü. Kişilər şalvarlarını çirmalayıb, dallarında şələ, ayaqyalın neft içində qaçırdılar.

Əhlikeflər əhvalatı kazinoda eşidib fayton və qazalaqlarda fontana tamaşa eləməyə gəlirdilər.

Qara dam və daxmaların çoxunu neft seli basıb zay etmişdi.

Quyu birinci həftədə gündə 20 min tondan çox neft püskürmüşdü.

Ziyan çəkmiş yüzlərlə adam məhkəməyə müraciət edib neftxudadan zərər pulu iddia edirdilər. Əgər məhkəmə onların tələb etdikləri məbləğin onda birini ödəməyi qərara alıb, hökm çıxarsaydı, sahibkar müflis olardı, Neftxudanın tutduğu üç vəkil yuxularına haram qatıb əldən-ayaqdan düşmüşdülər, iddiaçılardan əşyayı-dəlil və rəsmi sənəd tələb edirdilər.

İş axırda gedib mahal məhkəməsinə çıxdı, məsələ daha da qarışıq düşdü. Camaata dəyən zərər o qədər böyük idi ki, heç kəs var-yoxu əlindən çıxıb quru yurdda qalmış, dilənçi gününə düşmüş fəqir-füqəranın haqqını tapdalamağa cürət edə bilmirdi; lakin divan-dərə xəsarət məbləğini azaltmağa cəhd edirdi, zərərdidələr də öz növbəsində iddianın məbləğini artırırırdılar.

Neftxuda mühasirəyə düşmüş ayı kimi vurnuxurdu, sudan quru çıxmağa cəhd edirdi... Mədən çox zəngin idi, amma kimə əl açırdı, heç kəs borc vermirdi...

Bir səhər süpürgəçi kontora gələndə sahibka-

rın özünü tavandan asdığını gördü.

Bu fontan nəticəsində neftin qiyməti birə-dörd azalmışdısa, pudu 50 qəpikdən 12 qəpiyə düşmüşdüsə də, müştəri tapılmırdı. Xırda mədənçilərin çoxu müflis olmuşdu. Nəhəng firmalar qəsdən nöyüt çıxarmır, xırda sahibkarların mədənlərinə yiyələnmək istəyirlər.

Fontan sahibi özünü asandan sonra zərər çəkmiş çamaat başını itirmişdi, ölünü, cənazəni mühakimə etmək mümkün deyildi...

Nobel qardaşları zərər çəkənlərdən, özü də həqiqi zərərin onda bir hissəsini ödəmək şərtilə mədəni almağa razı oldular.

O zaman ən ağır, ən çətin, ən qorxulu iş quyu qazmaq, neft çıxarmaq, bir də neft təmizləmək idi. Ölüm, həmişə bu peşə sahiblərinin başları üstündə hərlənirdi. Qabaqlar dayaz quyuları külüng və bel ilə qazırdılar; quyuların dərinliyi az idi, zaman keçdikcə artdı, əlli, altmış, daha çox... Zəhərli qaz, yeraltı sular, palçıq qazmaçıları bərk incidir, adamları əldən, taqətdən salırdı. Dərinə getdikcə hava azalır, zəhərli qaz artır, iş ağırlaşır, yeraltı su təbəqələri açılır, su basqını başlayır, quyu divarları uçub tökülür tez-tez bədbəxt hadisələr baş verirdi. Qəfildən fontan vuranda qazmaçının heç cəsədi də tapılmırdı.

Sevimli yazıçımız Abdulla Şaiq «Məktub yetişmədi» hekayəsində qazmaçıların acınacaqlı, başdan-başa əziyyət, məşəqqətli həyatını, faciəyə ölümünü mahir, realist qələmlə təsvir etmişdir.

400–600 metr dərinlikdəki neft təbəqəsini texniki üsulla iki ilə, üç ilə qazıb başa çatdırırdılar. Qəza baş verdikdə, iş günü podratçıya çox baha tamam olurdu, quyuya düşmüş baltanı, ilişib qalmış avadanlığı çıxarmaq o qədər də asan deyildi; aylarla əlləşirdilər; başqa dəstədən dəvət edilən təcrübəli ustaların belə, çox vaxt əllərindən heç nə gəlmirdi;

hər şey yerin altında, dərin quyuda – göz görmür, əl çatmır; bütün cəhdlər hədə gedirdi. Belə günlərdə usta və fəhlələrə podratçı maaşın ancaq yarısını ödəyirdi. Avadanlıq və cihazlar ibtidai idi. Ustaların müşahidə qabiliyyəti və sənətkarlığı, duyğuları yeganə həlledici vasitə idi. Tərcübəli qazmaçının qulaqları alətin səsindən, tərpanməsindən süxurlar, təbəqələr barədə nəticə çıxarırdı.

Podratçılar texnikanı, yeniliyi sevmirdilər. Onların fikrincə ölçü cihazları boş şeydir, yer haqqındakı geologiya elmi nağıldır, guya hər şey ustadan asılıdır; vərdiş, sayıqlıq lazımdır. Xurafata da inam çox idi: düşənbə günü yeni əməliyyata başlamırdılar, usta və fəhlələrin ayağı düşüb-düşməməyi, xoş, ya da bəd qədəm olmasına yaman fikir verirdilər. Tək səbr gətirəni döyürdülər...

Neft çıxardanların – dartayçıların işi qazmaçılarınkından heç də asan deyildi. On iki saat ərzində bir saniyə belə dincəlmir, ağır jelonkanı qaldırıb nefti boşaldır, təzədən quyuya sallayırdı. Səs-küydən qulaq kar olur, beyin kütləşirdi. Dartayçı jelonkanın üst şkvaldan çıxmasına yol verməməli idi, əks-təqdirdə quyu iki-üç saat dayanırdı. Gecə növbəsində dartayçıların işi daha ağır olurdu. Bir balaca ehtiyatsızlıq eləsə, fikrə getsə, mürgüləsə qəza baş verərdi. Fikir və qorxudan dartayçılar tez qocalır, kar olur, əldən düşürdülər, hər iki sənət sahibi çox vaxt qoldan, qabırğadan, beldən, qıçdan şikəst olurdu. Dartayçıların və qazmaçıların çoxu iranlılar idi. Bu peşə güc, dözümlü və səbr tələb edirdi. Ehtiyac isə insanı ən çətin işlərə vadar edir. İranlı fəhlələr ağzını açan kimi «həmsəri» deyib elə kötkəleyirdilər ki, bir də cürət edib dinə bilmirdilər. Boğaza yığılıb rəhm və haqqını tələb edəndə, başını qaldıranda quyuya atırdılar. Balaxanıda dörd nəfər fəhlə əl ilə qazılan ayrı-ayrı quyuda uçan torpağın altında qalıb həlak olmuşdu. Pristava 100, okolo-

doçniyə 50 manat, konsul katibinə 25 manat xərclik verib, cinayəti ört-basdır eləmişdilər. Belə hadisələr tez-tez baş verirdi.

Mədənlərin mənzərəsi acınacaqlı idi. Dərə-təpə, torpaq küçələr üfunətli, çalalar peyinlə, mazutla dolmuşdu, göydən his yağırı. Yağışda palçıq dizə qalxır, qışda şaxta olur, yayda od yağır, içməli su yox... Xəzri qopanda tozdan göz-gözü görmür, şəhər və mədən əhalisinin çoxu xəstələnirdi. Xırda, rütubətli zirzəmilər, daxmalar, birmərtəbəli kazar-malar, qara damlar... Bu acı həyatı, cəhənnəm mühitini, ağır fəhlə məişətinin mənzərəsini ilk dəfə Hüseyn Cavid «Bakı» şerində böyük ustalıqla, eyni zamanda ürək ağrısı ilə, həzin bir kədərlə təsvir etmiş və ümidini gələcəyə – istiqbala bağlamışdı.

«Xəyal içində bəşər daima səadət arar,
Həqiqətin üzü lakin, gülümsəmən, ağlar».
O sərvlər ki, uzaqdan sana təcəssüm edər.
Bir az da yaxlaşalım, bax, haman təcəssüm edər;
Önündə bir sürü dəhşətli, sisli abidələr.
Ki daima saçar ətrafa kirli rayihələr,
O sərvlikdə çayırdan, çiçəkdən iz yoxdur,
Görürkən anlayacaqsan ki, həp bataqlıqdır.
Gözəl, təmiz su bulunmaz, cəhənnəmi bir çöl...
Ki zift axar, birikir, hər tərəf olur göl-göl...
Şu «sərvlik» dediyin həp müdəvvəs ehramlar,
Çamurlu, hisli buruqlardır, öylə mənzərdar.
Yığın-yığın bəşəriyyət o müzlim ormanda
Yaşar, qoşar, çalışır zift içində, hər yanda,
Həyatı güldürəcək bir ümidə bağlanaraq
İş arxasınca qoşuşmaqda həpsi çırpınaraq.
Bir az da yaxlaşalım, gör zavallı insanlar,
Nələr çəkir yaşamaqçin! Nasıl yaşar onlar!
Görüncə tab edəməzsən, acarsın, ağlarsın,
Nədir bəlayi məişət, duyarsın, anlarsın.

Ağır dəmirlərin altında həp əzilmək için.
 Uzaq, fəqət, pak uzaq, pək yabançı ölkələrin
 Fəqir, zavallı, səfalətkəşidə övladı,
 Qoşub gəlir iş için, həpsinin-bu mötadı...
 Çoluq-çocuq, ana, həmsirə, qız, nişanlı, gəlin.
 Vətəndə həp gözü yollarda muztərib, qəmgin
 Məlali-həsərətə düşkün kədərli ailələr,
 Bu gün, yarın deyə həp intizar içində mələr.
 Yarınki gün, kimi məyus olub təvərrüm edər;
 Sönüb gedər, yaşamaz, çümlə kainatə küsər.
 Fəqət yaşar kimi; yəsü ümid içində yaşar,
 Soluq həyat ilə axşam, səhər yanar, sızlar.
 O binəvaları yad elədikcə həp bunlar,
 Cəfaya, zəhmətə qarşı köks gərib çabalar.
 Bu rəzmkahi-məişətdə yırapnır həpsi,
 O zift axan quyular onların əcəl qapısı...
 Saqətlənir çox qoldan, qabırğadan, beldən,
 Yarım cəsəd, yarım insan qalib düşər dildən.

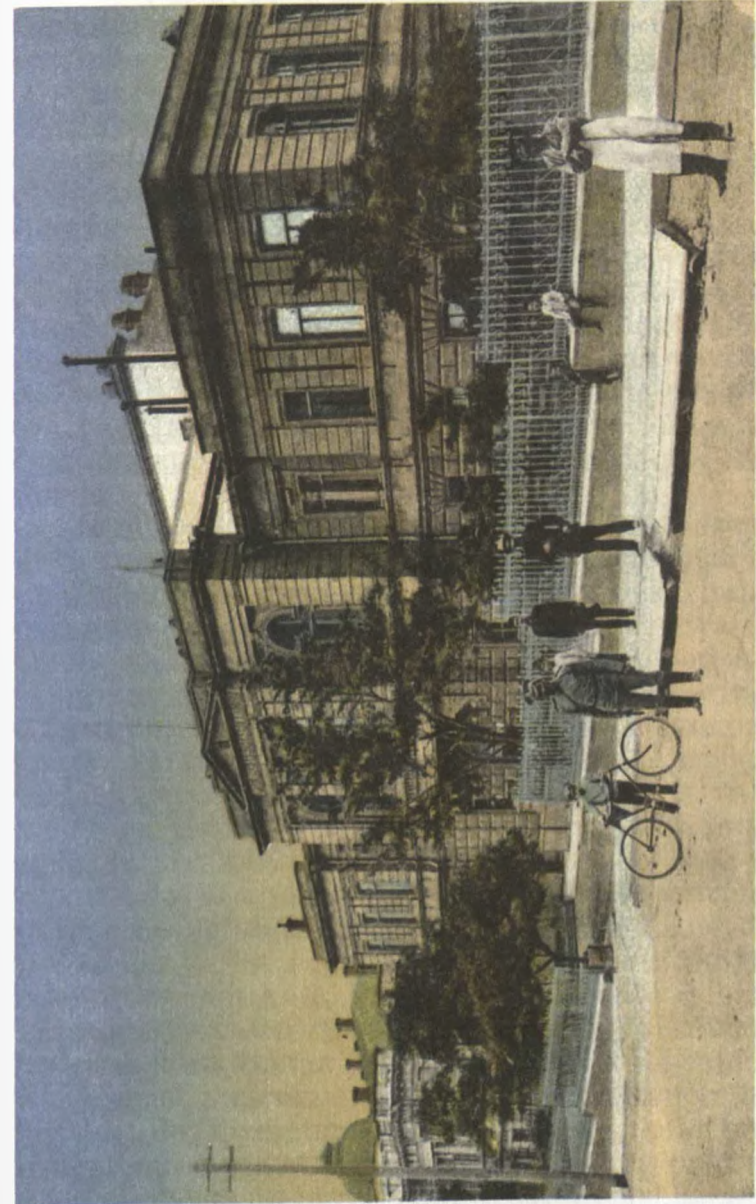
* * *

Əvət!.. O sərvətü saman içində zənginlər.
 Kədər nə... bilmiyərek istirahət etsinlər!
 Fəqət zavallı fəqir orta yerdə qəhr olsun.
 Zəhərli qazları udsun da yırapnıb solsun.
 Səbəb nə?–Sihhətə düşmən–o nəmli yerlərdə
 Fəqir olan çürüsün, haqq və mədələt nerdə?

* * *

Bu anlaşılmayacaq bir sualı-müşküldür,
 Ki hall edilməsi zənnimcə qeyri-qabildir.
 Bu fikrə qarşı nə məzi cavab verdi, nə hal;
 Sənin bu fikrini kəşf eylər ancaq istiqbal.

Böyük humanist şair axırda bütün ümidini gələcəyə bağlayır ki, fəhlə, fəqərə yalnız gələcəkdə nicat tapıb, ağ günə çıxacaq.

Mariya qız gimnaziyası

Neft emal edən zavodlardakı fəhlələrin işi qazmaçı və dartayçılarınkindən heç də asan deyildi. Tez-tez yanğınlar baş verir, çənlər partlayır, fəhlələr şikəst olur, ölürdülər...

Mədən və zavodlarda tez-tez baş verən yanğınlar çoxlu tələfata səbəb olurdu. Neftə bulanmış ağac vışkalar, buruq ətrafındakı anbarlar və gölməçələr, üfunətli çalalar ətrafda cəhənnəm mənzərəsi əmələ gətirirdi. Yanğınlar uzun sürürdü. Çünki qarşısını almaq üçün əməlli vasitə yox idi. Xəzri taxta parçalarını ətrafa səpələyirdi, yanğın düşür, alov buruqlara keçir və hər tərəfə yayılırdı, 1903-cü ildə Sabunçuda, cənub mədəninə baş vermiş yanğından 130 buruq yanıb külə dönür. Belə vaxtlarda mədənlər qatı tüstü arxasında görünməz olurdu.

Bibiheybətdə 1903-cü ildə güclü fontan vuran bir buruqda yanğın baş verir və bir neçə həftə uzanır. Bunun da səbəbi qonşu buruqlardan birində jelomkanın düşüb yanması olur. Alov ətrafdakı buruq və anbarlara yayılır, od-alov sel tək axıb, qabağına çıxan hər şeyi alışdırıb külə döndərir. Bu yanğın nəticəsində onlarca buruq, bir neçə kontor binası yanır. Sentyabrın doqquzunda başlayan yanğını oktyabrın 10-da zorla söndürə bilirlər.

O vaxtlar «Neftyanoye delo» jurnalında yazmışdılar ki, 1900-1910-cu on il ərzində Bakı mədənlərində 314 yanğın baş verib. 1503 buruq və çoxlu bina yanıbdır. Orta hesabla ildə 31, ayda 3 yanğın baş verib... Bibiheybətdə başqa bir yanğın o qədər güclü imiş ki, alovun şəfəqləri 90 kilometr uzaqlıqda yerləşən Mərəzə kəndindən görünürmüş. Deyilənə körə, Şaban adında bir usta külli miqdarda pulla işi podrata götürür, tonlarla zəncir alır, əlaltıları ilə furqonlara yükləyib, yanğın olan buruğa daşıdırır; zəncirləri tədricən quyuya doldurur və yavaş-yavaş od-alovu söndürür.

Neft təmizləyən və emal edən zavodlar, kü-kürd turşusu, mis əridən, çuqun istehsal edən və digər (yüzdən çox) zavodlar Qaraxəhər və Ağşəhərdə yerləşirdi. Küçələr boyu borular uzanırdı. Gecə-gündüz göydən his yağırı, hər şey qara rəngə boyanmışdı. Hava da zəhərli idi. Hər şey, hətta quşlar, itlər, pişiklər belə qapqara olardı. Bu arada tez-tez yanğınlar baş verər, 1 iri çənlər partlar, evlər, kazarma, barak, emalatxana və zavodlar külə dönərdi. Fəhlələrin əksəriyyəti vərəm və tənqəfəslik azarına tutular, tez qocalardılar. Çoxları həmişəlik əlil olardı.

Mədənlərdə tez-tez baş verən güclü fontan zamanı bekar fəhlələri işə cəlb edən xüsusi podratçılar dəstəsi vardı. Fəhlə aldığı halal əmək haqqının iyirmi faizini podratçıya verməli idi, əks-təqdirdə onu işə yaxın qoymurdular. Podratçı öz növbəsində sahibkarı aldadıb işə cəlb edilən fəhlələrə sayın çoxaldır, artıq pul alır və tez bir zamanda dövlətlənirdi. Podratçı tikdirdiyi kazarmaları fəhlələrinə kirayə verirdi; onları vadar edirdi ki, ərzağı onun dükanından alsınlar. Çox vaxt malları nisyə verir fəhlənin maaşından sələm tuturdu.

Fontan baş verəndə, iş o qədər gərgin, ağır və çətin olurdu ki, bir neçə fəhlə ölür, şikəst olurdu.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi belə qorxulu işə girişən, özünü ölümün pəncəsinə atanların əksəriyyəti iranlılar olardı; Vətəndəki xəstə ata-analarına, çılpaq, ac-yalavac qardaş-bacılarına, arvad-uşaqlarına bir loxma çörək qazanmaq üçün onlar işgəncəyə, təhqirə dözürdülər.

Fəhlələr heç bir rahatlığı olmayan darısqal baraklarda yaşayırdılar. Barakın hündürlüyü iki arşındı, qalxanda başın tavana dəyirdi, qapısı, xırda bir «pəncərə»si vardı. Uzunluğu beş, eni isə iki arşın olan torpaq döşəməli, rütubətli daxmada yeddi adam yaşayırdı; yonulmamış taxtadan düzəldilmiş

Bakı milyonçusu, xeyriyyəçi
ŞƏMSİ ƏSƏDULLAYEV

taxtlar torpaqdan yarım arşın hündür olardı.

Fəhlələrin yaşadıkları kazarmalar dustaqxana kimi bir yer idi; damlar dəlik-deşik, yağış içəri damırdı; çox vaxt balaca pəncərələrin şüşəsi olmazdı, olanları da yarımşınıq; bina sahibi icarə pulunu alan kimi yoxa çıxar, iki-üç ildən sonra yeni müqavilə bağlamaq üçün gələrdi. Podratçı isə binanı təmir etməyə borclu deyildi, «otaqlara» mümkün qədər çox fəhlə yerləşdirərdilər. Yüz adam yerləşə biləcək kazarmaya yüz əlli nəfəri salardı, daha çox kirayə alardı, söz düşəndə misal gətirərdilər ki, darısqallığın eybi yoxdur. Təki bir-birinizlə mehriban olun. Divarlardan asılan paltarlardan, patava və ayaqqabılardan, ümumiyyətlə bütün binadan ürək bulandıran üfunət qalxırdı. Buna yaşamaq demək olmazdı.

«Otaqlarda» balaca çıraq yanardı, tüstüsü işığından çox olardı, göz-gözü görmürdü. Ağ neft nöhr kimi axıb daşan, bütün aləmə işıq və istilik verən belə bir şəhərdə toranlıq, zülmət, acınacaqlı güzəran hökm sürürdü. Rotşildin əzəmətli binası qarşısında axşam düşməmişdən səhər açılana qədər yanan qaz fanarının bir gecədə ətrafa saçdığı işığı on kazarmadakı bütün qaraçıraqlar bir ildə saçmırdı.

Meyxanaları, adətən, kazarmalara yaxın yerdə açırıldı: ac, yorğun, canından bezar fəhlələr axşamlar dərdi-səri unutmmaq üçün özlərini verirdilər meyxanaya, çox keçmirdi ki, yumruq davası başlayırdı. Ayrı-ayrı millətlərdən olan fəhlələrin arasında qəsdən ögey-doğmalığ yaradıb, nifaq salırdılar.

Sahibkarlar, mədən müdirləri, baş mühəndis və sırasıvi mühəndislərin əksəriyyəti fəhlələrlə kobud rəftar edər, söyər, şallağı qırmançı, çox vaxt yumruqlarını işə salırdılar; zülm ərşə qalxırdı. Xüsusilə qoçu saxlayırdılar ki, fəhlələrə divan tutsun, başlarını qaldırmasınlar.

İnqilabi mübarizənin qızğın çağlarında, fəhlələr zalım müdir və mühəndisləri mədəndən qovurdular; onlar özləri də əvvəlki havadan düşmüşdülər, səslərini qorxudan ucalda, əl-qol açma bilmirdilər, tək hərlənməyə cürət etmirdilər. Fəhlələrin səbr kəsbəsi dolub-daşırdı. Azca yolundan azan müdiri, mühəndisi, qulluqçunu xərəyə qoyub əl-qolunu sarıyır, üstünə qara neft töküüb zibilliyə tullayırdılar. Həmin adam bir daha o həndəvərdə görünürdü. Hətta bir neçə zalım müdir və mühəndisin qollarını bağlayıb, üstünə mazut töküüb, beş-altı saat şalbandan asmışdılar, heç kəs – nə polis, nə jandarm ona yaxınlaşmağa cürət etməmişdi.

Fəhlələr demokratik fikirli, vicdanlı, xeyirxah, bilikli, bəcaıqlı, xoşrəftar mühəndislərdən komitələrdə sədr seçər və konfranslara nümayəndə göndərirdilər.

Mədən müdirləri, mühəndislər, inzibat-təsərrüfat qulluqçuları, podratçılar Sabunçu və Suraxanıya kukuşkada gedib-qayırdılar. Yollarda maraqlı söhbətlər olurdu, Birjada pul məzənnəsinin artıb-azalması, kimlərin iflas olması, bankı kimin yardığı, şəhərə təzə rəqqasə və müğənni gəlməsi, padşahlıqdan təzə fərmanlar, fontan və yağınlardan, mədən alıb-satmaqdan, istiqrazdan, mülk alıb-satmaqdan, hərracdan, quyularda qəza baş verəndə neçə-neçə fəhlələrin ölməyindən, ya şikəst olmağından, arvad almağından, qumarda uduzub-udmaqdan, intihar edənlərdən, qoçuların atışmasından, alim və mühəndislərdən, yeni texnikadan, quyuları su basıb neftin yoxa çıxmasından, quşbazlıqdan, it boğuşdurmaqdan, qoç və xoruz döyüşündən, qəflətdən iflasa uğrayanların özünü öldürməyindən...

Birdən quyular neft əvəzinə su verməyə başladığında buruq ustaları suyun qabağını kəsib, çarə edə bilmirdilər. Sahibkarlar başlarını itirirdi, başlayırdılar belə mədənləri satmağa, özü də ucuz qiymətə,

avadanlıqları ilə bir yerdə.

Məşhur geoloq Qolubyatnikov bu dərddə çarə tapdı. O, 1903-cü ildən Abşeron yarımadasının və neft mədənlərinin geologiyasını, neft saxlayan təbəqələrin xüsusiyyətini, neftin kimyəvi tərkibini, fiziki xassəsini, təbəqələrin şıltaqlığını dərinləndirən öyrənmiş və xüsusi neft yataqları geologiyası elmi yaratmışdı. Yeraltı təbəqələr üçün xüsusi xəritələr və profillər tərtib eləmişdi. Həkim xəstəliyi təyin edib, diaqnoz qoyduğu kimi, Qolubyatnikov da neft yatağında baş verən dəyişiklikləri müəyyən edir, qazma, istismar və kəşfiyyat üçün proqnoz verirdi. O, quyuların neft əvəzinə su verməyinin səbəblərini müəyyənləşdirib tədbir görmüşdü. Səbəblər bunlar idi: «quyuların konstruksiyasının etibarsızlığı, güclü su təbəqələrinin yaxşı sementlənməməsi, bağlanmaması, istismar borularının bərkidilməməsi və bunun da su basını üçün sərbəst şərait yaratması...» Onun göstərişi əsasında yeraltı su mənbələri müəyyən edilib, sementlə bərkidildi; bununla da quyular təzədən neft verməyə başladı. Mədənini satanlar peşman oldular. Mədən və neftli yerlərin qiyməti təzədən qalxdı.

Acınacaqlı hal o idi ki, yerlilər xarici mütəxəssislərin qarşısında, xaric adı çəkildə səcdə edirdilər. Bu da böyük bir faciə idi.

Xarici kapital Bakı nefti ilə o qədər bərk maraqlanırdı ki, əllərinə düşən geoloji, elmi, texniki məlumatı o saat dərc edirdilər; nəticədə paradoksal vəziyyət yaranırdı. Abşeron yarımadasının və Bibiheybət yatağının Qolubyatnikov tərəfindən tərtib edilmiş ilk geoloji xəritələri birinci dəfə Rusiyada yox, Almaniyada çap edildi.

Gəlir verən və avamların çox olduğu yerlərdə fırıldaqçılar həmişə özlərini qabağa verirdilər. Çoxlu yalançı alim, neftin harada gizləndiyini müəyyən edən «sehrkarlar» kontorlara, mədənlərə

soxulur və öz «kömək» əllərini sahibkarlara uzatmağa can atırdılar. Onları dilə tutur, min bir əfsanə deyirdilər. Bunlardan biri də Montvij-Montvil adında bir «alim» idi. O, Bakıya gəlib, özünü faydalı filiz axtaran alim kimi qələmə vermişdi. Bu «mütəxəssis» çox mötəbər, görkəmli, iri gövdəli, gözəl geyimli, gözlərində sümük sağanaqlı eynək, əlində sehrlı əsa gəzdirən bir qoca idi. Bu adamın nə diplomu, nə də alim olması barədə heç bir sənəd yox idi. Özünün dediyinə kerə əlindəki sehrlı əsa yer altında olan neft, su, dəmir və sair faydalı qazıntılardan xəbər verirdi.

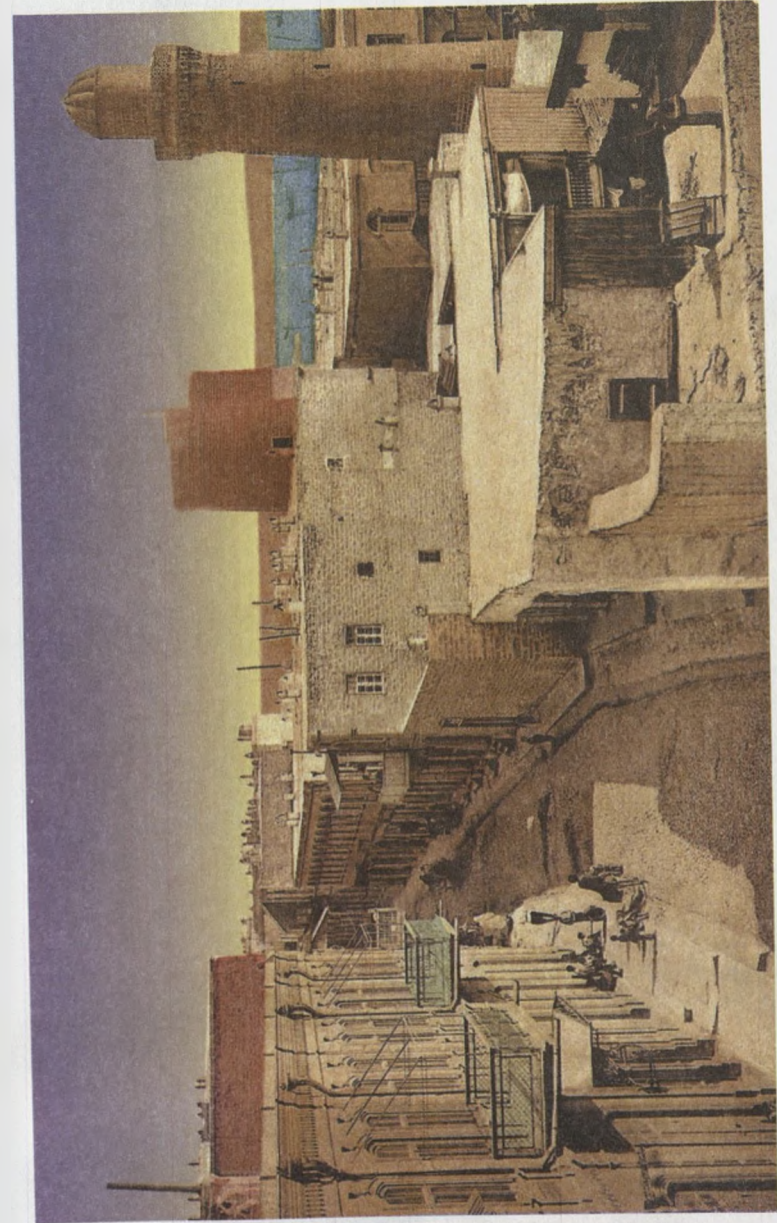
Montvij-Montvilə təklif edirlər ki, kabinetdə olan on beş qapalı qutudakı maddələri təyin etsə, ona mühazirə oxumağa icazə verərlər; qoyulan şərt ilə razılaşar.

Qutuları salona gətirirlər. Onların on ikisində başqabaşqa süxur parçaları, dörd butulkada isə neft və su varmış; iki qutu isə bomboş imiş.

Montvij-Montvil sehrlı əsasını xeyli oynadandan sonra butulkalardakı neft, su və süxurların qızıl, boş qutuda isə ağır maddə, çox güman ki, dəmir olduğunu söyləyir. Cəmiyyətin sədri qutuləri açıb içərisindəki şeyləri «alim»ə göstərüb deyir: «elm şüma məlum şüd»—«Elminiz məlum oldu».

Amma buna baxmayaraq Montvij-Montvil bəzi adamların «qulaqlarını kəsib» xeyli pul ala bilmişdi.

Müxtəlif millətlərdən olan var sahibləri bu şəhərə gəlib çoxlu müəssisə və kontor açmışdılar. Özləri də diqqəti çəlb etmək, adamları şirnikdirmək məqsədilə kontorları təmtəraqlı düzəldər, bahalı mebellər qoyar, pəncərələrdən və qapılardan güllü xara, məxmər, yun pərdələr, tavandan çilçiraqlar asar, döşəməyə gözəl xalçalar salardılar. Sarışın saçlı qızları, çavan qadınları katibə, makinaçı və kargüzar təyin edərdilər.

İçərişəhər

İşgüzar adamlar pulu təkçə mədən salmaq, zavod tikməklə qazanmırdılar. Onlar çox vaxt ziyan da gətirə bilərdi: mədəni, zavodu düşmənçilikdən, paxıllıqdan yandırır, avadanlığı korlaya bilərdilər...

Başqalarının çıxardığı nefti ucuz alıb baha satmaq, birja oyunlarında iştirak etmək, torpaq və sairə şeylərin ticarətilə daha asan varlanmaq olardı. Min bir yolla pul qazanmaq adətə keçmişdi. Şirkət düzəldib payçıların pulları ilə milyona sahib olanlar da vardı. Çoxları – Mantaşevlər, Dadaşovlar və sairələri nüfuzları ilə alış-veriş edirdi; onların familiası, adı siyahıda olanda iş yağ kimi gedirdi.

Xırda kontorlarda da iki cür haqq-hesab aparırdılar: qondarma və həqiqi. Çox vaxt müəssisənin maliyyə qüvvəsini, əşya və avadanlıqların qiymətini qat-qat artırmaqla şişirdirdilər ki, banklardan daha çox vəsait ala bilsinlər. Sonra da müflis olduqlarını elan etməklə sərvət qazanırdılar. Əksər hallarda xırda aksiya sahiblərinin var-yoxu əllərindən çıxırdı. İşgüzarlar iri brilyant, yaqut, zümrüd qaşlı üzük taxmadıqda, qızıl təkənd bağlamadıqda maliyyə və ticarət aləmində şübhəyə səbəb olurdu, o adam etibarını itirirdi; bu hal vəkeellə aldığı borcu vaxtında qaytarmamağa, iflasa uğramağa bərabər hesab oluna bilərdi.

Milyonçular. Bakıda milyonçu çox idi, bəzilərinin adı və sədəsi bütün dünyaya yayılmışdı.

Müsəlman milyonçularını iki dəstəyə bölmək olardı: birinci «neft milyonçuları» – «neftxudalar»; ikincilər isə «sənəq milyonçuları», yəni pulu sənəqda üst-üstə yığıb, yüksək faizlə sələm almaq, malı ucuz alıb baha satmaqla varlananlar.

Əlbəttə, burada əsas söhbət neft milyonçularından-neftxudalardan gedəcək.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev. Bütün müsəlman aləmində tanınmış milyonçu-neftxudanı Bakıdakı

müsəlman, rus, erməni və yəhudi cəmiyyəti xeyriyyəçilərinin hamısı özlərinə fəxri sədr seçmişdilər.

Atası içərişəhərli başmaqçı Tağı, anası bilgəhli Anaxanım olub. Zeynalabdin uşaq ikən anası vafat edib, Atası ikinci dəfə evlənir, təzə arvaddan beş qızı olur. Tağı çox kasıb imiş. Zeynalabdin hələ kiçik ikən atası deyir ki, bala. görürsən də, güzəranımız necə ağır keçir, gəl əlimin altında işlə, mənə həyan ol, birtəhər gündəlik çörək pulu qazanaq. Zeynalabdin cavab verir ki, mən başmaqçı yox, bənna olacağam. Kişi arvadına tapşırır ki, apar bunu qoy bənnanın əli altında işləsin. O vaxtdan başında çanaxda palçıq daşıyır, 6 qəpik günəmuza alır.

Yaşı az olduğundan palçıq çanağını çətinliklə daşıyırmiş; yoldaşları ona kömək edirdilər, tez-tez ağır çanağı qaldırıb başına qoyurdular. O da canla-başla çalışırmiş; bütün günü bir an belə bekar qalmaz, hamıdan tez gələr, gec gedərmiş, 15 yaşında daşyonan, 18 yaşında bənna, sonra da memar-podratçı olur.

1873-cü ildə iki nəfərlə şərikin olub Bibiheybət-də icarəyə yer götürür. Avadanlıq alır, usta və əmələlər tutur, buruq qurdurub başlayır quyu qazdırmağa. Günügünə xərc artır, neft isə görünür. Qışda soyuq, yayda cəhənnəm istisi, xəzri-gilavarın qaldırdığı toz göz çıxardır. İlantək qabıq soyurlar, neft isə çıxmır. Düşmənlər hacıya gah tamahkar, gah kələfin ucunu itirən adam kimi baxırlar. Şəriklər ümidləriii itirir-öz paylarını satmağa müştəri axtarırlar, axırda hacı özü onların pulunu verib buruğa və yerə yiyələnir. İi daha da ağır gedir. Hacı darıxmır, tək-tənha məşəqqətə dözür. Fəhlələrin muzdunu vaxtında verir.

Nəhayət, quyu gözlənilmədən fontan vurur. Başmaqçı Tağının oğlu palçıqçı Zeynalabdin dönür olur milyonçu Tağıyev.

Üç ilə şəhərin mərkəzində (1895– 1897-ci il-

lər) böyük bir saray tikdirir. Bu kaşanənin hər dörd fasadı və damdakı nəhəng qübbələr diqqəti uzaqdan cəlb edir. Bir üzü Bariyatinski, digəri Starıy politseyski, üçüncüsü Merkuri, dördüncüsü isə Qarçakov küçələrinə baxır; hər cəhətdən, həm xarici arxitekturasına, həm də daxili bəzəyinə görə şəhərin ən yaraşlıq binalarından biridir. Layihənin müəllifi Qoslavski əsasən Avropa order memarlıq üslubundan istifadə edib, fərdi kompozisiya yaradıb (Azərbaycan tarixi muzeyi).

Binanın hər dörd tinində və baş girəcəyinin qabağında nəhəng qaz fanarı yanardı, geçələr bu aralar işığa qərqlər, yerə iynə düşsəydi tapılırdı.

Tağıyev həm neftxuda, həm dəyirman sahibi, həm fabrikant, həm böyük balıq sənayeçisi (bütün Kürətrafı və Xəzər qırağı vətəklər onun ixtiyarında idi), həm də ticarət və yük gəmilərinin sahibi idi. Quba tərəfdə Atlıxanda, Yevlax ətrafında böyük meşələri vardı. Ənzəli və Rəşt ərazisində də hacının meşələri, böyük malikanəsi, binaları və nümayəndəliyi, başqa şəhərlərdə, o çümlədən Moskva-da 4 mərtəbəli iri sarayı, İranda karvansaraları vardı.

İmperator I Nikolayın qardaşı böyük knyaz Mixail Aleksandroviç polyak qızına evləninib, taxttacından əl götürəndən sonra Tağıyevdən xahiş edir ki, Yevlax ətrafı meşələrdə ov edib dincəlməyə ona icazə versin, O, hacıya cəvahiratla bəzədilmiş bir qızıl çarka (peymanə) bəxşiş göndərmişdi.

Xəzərin Azərbaycan sahillərindən tutmuş Dağıstanın sahillərinə, Dərbənd, Port-Petrovsk (indiki Mahaçqala) daxil olmaqla uzunluğu 300 kilometr olan torpaq sahəsi alıb vətəgə salmışdı. Kür qırağındakı vətəkləri dövlətdən icarəyə götürmüşdü.

O zamanlar dustaqları Nargin adasında saxlayırdılar. Camaat ora gedib gələndə yaman əziyyət

çəkirdi. Axırda Hacı Zeynalabdinə müraciət edirlər ki, bu işdə bizə kömək elə, dərdimizə çarə qıl. O da o zaman şəhərin ucqar yeri hesab edilən Quba (Füzuli) meydanı ilə Kömürçü meydanı arasında tikdirdiyi beşmərtəbəli dəyirmanı dustaqxana üçün verir. Bu barədə digər bir maraqlı məlumat da var. Bakıya yüksək rütbəli təzə məmur təyin edilir. Hacı onun görüşünə gedir və deyir ki, sizə nə kömək lazımsa, utanmayın, söyləyin, mən padşahlıqdan heç nə müzayiçə edən deyiləm. Yüksək rütbəli şəxs izah edir ki, «Dustaqları Nargin adasında saxlayırıq, işçilər gedib-qayıtmağa çox vaxt sərf edirlər, həm də əziyyət çəkirlər; mümkünə bu işdə bizə kömək edin». Hacı Zeynalabdin tikilib qurtarmış dəyirman binasını dustaqxana üçün hökumətə verir. Xaricdən gətirdiyi dəyirman avadanlığını toxuculuq fabriki yerləşən əraziyə daşıdırıb, orda dəyirman tikdirir. Özü və ailəsi yaşamaq üçün fabrikin yaxınlığında xüsusi mülk tikdirmişdi və vaxtaşırı orda qalırdılar.

«Mazut» şirkətinin yaranması ilə əlaqədar, yerli varlıqlardan Çolaq Ağabala Quliyevin başçılığı ilə «Bakı–Batum» neft kəməri aksioner şirkətini yaradırlar. Bu neft kəmərinin əleyhinə həm açıq, həm də gizlin çıxış edənlər az deyildi, əlaltından iş görənlər vardı, çünki bəziləri çox qazancın əllərindən çıxmasından qorxurdular, paxıllar da az deyildi. O zaman üçün nəhəng inşaat hesab edilən bu neft kəməri Bakıdan başlayaraq Kür düzənliyindən keçib, Qafqaz dağlarının ətəyini və Suram qalasının yamacını aşıb, Reon düzənliyindən ötürək 800 kilometr məsafədə uzanıb Xəzər sahilini Qara dəniz sahiliylə birləşdirəcəkdə. Bakı nefti okeanlara, uzaq-uzaq ölkələrə, beynəlxalq bazarlara yol açacaqdı.

Kəməri uzatmağa 1897-ci ildə başlayıb, 1907-ci ildə (10 ilə) tamamlamışdılar.

Mirzə Ələkbər Sabir

Professor Hadi Əliyev deyirdi ki, mühəndis dayım İbad Əliyev Tağıyevin Bibiheybətdəki mədə-nində müdir olmuşdu, onunla yaxın idi; Şollar su kəmərinə çəkəndə avadanlığı gətirmək üçün İbadı yolladı Rusiyaya. 120 vaqon maşın, nasos və digər avadanlıq gətirdi və işi tamamlayıb başa çatdırdılar, Hadinin dediyinə görə, dayısı İbad nəql edirmiş ki, imperator III Aleksandr sağ olanda Tağıyev ona ərz-hal yazıb, müsəlman qızlarının öz ana dillərində oxumaları üçün Bakıda məktəb açmağa icazə istəyir. III Aleksandr bu xahişi rədd edir. O, öləndən sonra II Nikolay taxta çıxır. Tacgüzarlıq mərasimi münasibətilə Hacı bir senatorun vasitəçiliyi ilə Nikolayın arvadı Aleksandra Fyodorovnaya çox bahalı hədiyyə çatdırır və eyni zamanda Bakıda qız məktəbi açmaq barədə təkrar xahişnamə göndərir və rica edir ki, rus-müsəlman qız məktəbinə Tsaritsa Aleksandra Fyodorovnanın adı verilsin. Eyni zamanda qız məktəbinin xərcini ödəmək üçün banka 150.000 manat qoyur, bu da beş faizdən ildə 7.500 manat gəlir gətirəcəkdi və bununla da məktəbin xərc-xəracatı artıqlamasıyla ödəniləcəkdi. İki ildən sonra 1896-cı ildə qız məktəbi açmağa icazə verilir. Tağıyev məktəb binasının layihəsini mahir memar Qoslavskiyə tapşırır. Binanı 1898-ci ildə tikməyə başlayırlar. 1900-cü ildə hazır olur, 184.000 manata başa gəlir. Bu məktəb Nikolayevski (İstiqlaliyyət) küçəsində (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin binası) yerləşir. Tağıyev, müsəlman qaragüruhçuları işə mane olmasın deyər, onların bəhanələrini kəsmək, ağızlarını yummaq üçün iki nəfərə məktub, pul və qiymətli hədiyyələr verib, müqəddəs hesab edilən yerlərə – Məkkəyə, Mədinəyə, Kərbəlaya, Xorasana, Qahirəyə, İstanbula, Tehrana və sair yerlərə göndərir və tapşırır ki, oradakı mötəbər, rəsmi din xadimlərindən, müctəhidlərdən imza və möhürlə təsdiq edil-

miş rəsmi sənədlər alsınlar ki, müsəlman qızları da oğlanlar kimi şəriət məktəblərindən başqa müasir məktəblərdə təhsil ala bilərlər, burada heç bir xilaf şey yoxdur.

Lakin müsəlman qızları üçün müasir məktəbin açılacağı xəbəri şəhərə vəlvələ salır, məclislərdə, bazarlarda, dükanlarda, toyda, yasda bu barədə söhbət gedir. Məhəllələrin başçıları, şəhərin ağsaqqalları iki dəfə Təzəpir məscidində toplaşib qız məktəbi haqqında danışmaq istəmişdilsə, nəticəsiz qalmışdı, dava-mərəkə düşür, məclis baş tutmur.

Qaragüruhçu iri əmmaməli, qara əbalı ruhanilər, yekəqarın, enliqurşaq, saqqalı hənalı hacılar, tapançalı-xəncərli qoçular ortaya çıxıb isməti-nisvandan danışa-danışa, Qurandan ayələr, peyğəmbər, xəlifə və imamlardan hədislər və sübutlar gətirərək bu işi küfr adlandırıb, Hacı Zeynalabdin Tağıyevi dindən kənar əməllərdə günahlandırır.

Haçı Zeynalabdin Tağıyev müsəlmanların müqəddəs ziyarətgahlarındakı müctəhid və din xadimlərinin imzaladıqları, möhürlə təsdiq etdikləri sənəd və şəhadətnamələri oxutdurub camaatı başa salmağa cəhd edirdi ki, qızların elm oxumalarında heç bir xilaf iş yoxdur, əksinə bu, çox vacib və lazımdır, bundan sonra qaragüruhçular təzədən çöşurlər.

Tağıyev məclisdə iştirak edən ən mötəbər iki din xadiminə: Bakı quberniya qazisi Mir Məhəmməd Kərilmə və Mirzə Abutürab Axunda Quran ayələri oxutdurub tərcümə etdirir ki, müslüm (müsəlman kişiləri) kimi müslümələr də bütün bəliklərə yiyələnməyə borcludur.

Yenə etiraz səsləri ucalır.

Bu dəfə Hacı Zeynalabdin özü danışmağa başlayır:

«Camaat, qızlarımızın zəmanə dərsi oxumaları

vacibdir; gözləri açılar, külfətdə rəftarları xoş olar... İngilistana, Germaniyaya, Firəngistana gedib oxuyan cavanlarımızın, hərəsi oralardan qollarına bir arvad keçirib gətirir, çünki qızlarımızın məcazları tutmur, dolana bilmirlər; əcnəbi arvalardan doğulan uşaqlar öz-özünə olurlar mürtəd və bütün varidatımıza vərəsə çıxırlar. İşlər belə getsə ata-baba ocaqları qalacaq Quransız, namazsız, şəriətsiz. Təzə məktəbdə qızlara ehkəmi-şəriyyə, paltar tikmək, toxuculuq, mətbəx işləri, müsəlman və rus dilində oxuyub-yazmaq, elmi-hesab, tifillərə tərbiyə vermək öyrədiləcək. Burda pis şey var?! Molla Əli Hacı Xəlil oğlu! Qulaq as! Mən, qızları ismətsiz etmək istəmirəm, naməhrəmlə üzü açıq olmağa çağırıram. Srağa gecə iyirmi yaşlı ortancıl qızın sancılanmışdı, az qalmışdı ölsün. Lopabığ Ambarsum həkimi gətizdirdin qızı yoxladı, dava-dərman elədi, qızı ölümdən qurtardı. İndi de görüm, lopabığ Ambarsumun əvəzinə müsəlman arvad həkimi olsaydı, şəriətə hansı daha düzgün gələrdi? Arvad həkimlərinə, müəllimlərinə ehtiyacımız çoxdur».

Sabahı gün şəhərdə abır-həya pərdəsi altında qeylü-qal qopur, qoçular küçələrə tökülüşüb dikdaban ayaqqabı geymiş müsəlman qadın və qızlarının tufli və çəkmələrini çıxardıb, zorla nələyin geyindirirdilər; azca üzü açıq olanların başlarına iri, qara çadra örtürdülər; mane olmaq istəyənləri, danışanları döyür, ölümə hədələyirdilər. Qızlarını təzə məktəbə göndərənlərin evlərinə soxulub öldürürdülər; o, cumlədən, içərişəhərli Axund molla Ruhullanın evinə zorla girib namaz üstündə kişini qətl etmişdilər ki, birdən-birə iki qızını «şkola» yollayıb.

Hökumət məmurları belə biabırçılığa kənar-dan tamaşa edirdilər və deyirdilər ki, biz din-məzhəb məsələlərinə qarışmırıq.

Qızlara belə məsləhət görürlər ki, çarın arvadı Aleksandra Fyodorovnaya bir teleqram göndərin, minnətdarlığınızı bildirin ki, sizə məktəb açmağa icazə verib və razı olub ki, məktəbinizə onun adı verilsin.

İki gündən sonra Aleksandra Fyodorovna qızlara teleqramla cavab yollayır, yeni açılmış məktəbdə əla oxuyub Vətənə və cəmiyyətə faydalı olmalarını, həyatda xoşbəxt yaşamalarını arzu edir.

Bu teleqramla bütün mübahisələr və müsəlman qız məktəbinin taleyi birdəfəlik həll edilir.

...Məktəbə 58 qız qəbul edilmişdi; onlardan 35 nəfəri kəsib ailələrdən idi, təhsil haqqından azad edilmişdilər, geyim və yemək-icməklərinin xərcini Tağıyev ödəyəcəkdi (Əvvəldən 20 nəfər kəsib qızın pulsuz götürülməsi nəzərdə tutulmuşdu, sonra həci bu siyahıya 15 nəfər də əlavə edir). Bu məktəb pansion və qapalı idi; qızlara həftədə bir dəfə, çümə günləri səhər saat 10-dan 17-yə qədər evlərinə getməyə icazə verilirdi.

Məktəbdə dərslər 1901-ci il sentyabrın 7-də başlanmışdı. Sentyabrın 9-da dərslərin açılışını bayram edirlər. Krımdan, Özbəkistandan, Peterburq və başqa yerlərdən çoxlu təbrik teleqramı gəlir.

Bu şənlik münasibətilə öz sevincini bildirənlərdən biri Həsənbəy Zərdabi idi.

Bakı müsəlman qız məktəbinin şagirdləri üçün Dağıstan qızlarının geyimi rəsmi libas kimi qəbul edilmişdi. Həmin geyim 1909-cu ildən rus qız məktəblərinin rəsmi paltarları ilə əvəz edildi—abı rəngli parçadan don, ağ önlük, bir də pelerina; gündəlik geyimdən başqa bayram və mərasim libası da vardı; imtahan vaxtı, bayram günləri, teatr və gəzməyə gedəndə mərasim libasını geyirdilər. 4 illik məktəb iki ildən sonra oldu 5 illik, sonra 6 illik, axırda da seminariya. Hacı banka 100.000 manat 5 faizli qızıl pul verib məktəbi seminariyaya çevirtmişdi.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, təkcə məktəb binası tarixi sənədlərə görə 183.533 manat qızıl pula tam olmuşdu, tədris avadanlığına əlavə qızıl pulla 29.000 manat xərclənmişdi. Bankda da 125.000 manat toxunulmaz kapital 5 faiz gəlirlə saxlanılırdı ki, məktəbin xərclərini təmin etsin. Məktəb seminariyaya çevriləndən sonra vəsait 225.000 manat olmuşdu.

Binanın zirzəmisini Orucov qardaşlarına mətbəə üçün kirayəyə verilmişdi ki, buradan da əldə edilən neçə min manat pul yenə qız məktəbinin ehtiyacına sərf edilirdi. Həmin məktəbin nəzdində qadın müəllimlər üçün ikiillik hazırlıq kursu açılmışdı.

Qız məktəbinin binası memarlıq baxımından Azərbaycan memarlığının milli-romantik üslubundadır. Əsas fasaddakı divar bir cərgə ağ, dikər cərgə isə qızılı daşdan hörülüb.

Məktəbi ilk dəfə qurtaran qızlara Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş Quran, Lev Tolstoyun, Puşkinin, Qoqolun, Lermontovun əsərlərindən nüsxələr, təzə libas və başqa hədiyyələr verilir və bundan sonra hədiyyə vermək ənənəyə, adətə dönür.

Qız məktəbinin birinci müdiriəsi Hənifə xanım Məlikova (Həsənbəy Zərdabinin arvadı) idi.

İran şahı yolüstü Bakıda olanda, arvadı qız məktəbinə gəlir və hər şagirdə qızıl zəncirdən asılmış bir onluq qızıl bağışlayır; qızlar da bu bəxşişini həmayil kimi boyunlarından asırlar.

Hacı Zeynalabdin öz qızları – Sara və Leylanı Peterburqa, Smolnı qız institutuna oxumağa göndərmək qərarına gəlir və sənədləri ora yollayır. Çox keçmir Smolnıdan rədd cavabı gəlir ki, nə bəy, nə xan və nə də zadəgan olmadığınız üçün qızlarınızı qəbul edə bilmərik; bu instituta yalnız qraf, knyaz, xan, bəy, əmir qızları qəbul edilir. Hacı'nın arvadı Sona xanım rəsmi sənəd təqdim edir ki, atası general Ərəblinski müharibədə rəşadət göstərmiş və Ru-

siyaya sədaqətinə görə çar tərəfindən qızıl silahla təltif olunmuşdur; bu qızlar da onun nəvələridir, bütün imtiyazlardan istifadə etməyə hüquqları var.

Tağıyevin qızları ana babalarına – general Ərəblinskiyə görə Smolnı institutuna qəbul edirlər. Tağıyev Moskvanın mərkəzində Lenin kitabxanasının yaxınlığında dəbdəbəli, dörd mərtəbəli bir imarət tikdirib, yolu düşəndə həmin mülkündə qalırdı.

Hacı Zeynalabdin haqqında çoxlu əhvalatlar danışılırlar.

Təzə tədris üsulunun banilərindən biri, Bakı quberniyası maarif inspektoru, qocaman müəllim, yazıçı Soltan Məcid Qənizadə deyirdi ki, III Aleksandr taxta çıxıb tacgüzarlıq etdikdə Zaqafqaziya müsəlmanları tərəfindən Hacı Zeynalabdin Tağıyev Peterburqa nümayəndə göndərilmişdi. Mərasim zamanı nazirlər soveti sədri çarın sağ tərəfində dayanıb, gələnləri bir-bir ona təqdim edirmiş. Hacı Zeynalabdin müsəlman libasında, əynində arxalıq, üstündən çuxa, ayağında Şirazi çarıq, əlində dəsmal, duz, çörək çara yaxınlaşanda nazirlər soveti sədri, elə güman edir ki, Tağıyev başa düşmür, deyir: «Ваше величество, это представитель дикого народа (vəhşi xalq nümayəndəsidir)».

Tağıyev deyir: «Мы не дикие, мой народ не дикий, он имеет богатую, многовековую свою историю». (Biz vəhşi deyilik, mənim xalqım vəhşi deyil, o, çoxərlik zəngin tarixə malikdir»).

Bir nəfər Hacı'nın yanına dəfələrlə gəlib onun iş müdirlərinin birindən çuğulluq edir: «Əli əyridir, sənin hesabına ikimərtəbəli mülk tikdirib, qaradaşına dükan açıb, fayton alıb, onu işdən qov». Hacı gülümsəyib deyir: «Qalmağı məsləhətdir. O, nə lazımdır hamısını eləyib, alıb, tikdirib, bundan sonra işləyəcək, onu çıxardıb, başqa adam gö-

türsəm, o da köhnənin elədiklərini təzədən başlayacaq. Qalmağı məsləhətdir».

Bir gün Bakı varlıları Hacıya şikayət edirlər ki, şəhərin aşağı məhəllələrində ermənilər mülk tikdirirlər, tədbir görün, qabağını alın. Hacı deyir: «Qoy tiksinslər, qabağını almaq lazım deyil, yeri düşəndə, mən özüm də onları şirnikdirirəm ki, tikdirsinslər. Mülk yerdə qalacaq; heç kəs gedəndə binaları dalına şələləyib apara bilməyəcək. Aramyanı görmədüz, şahənə saray tikdirdi, özü getdi, mülk qaldı, xanəndə Seyidə qismət oldu». Su gedər, qum qalar.

...Bir neçə adam küçədə Hacıya rast gəlir. Hacı soruşur: «Nə var, nə yox?». Deyirlər ki, «Hacı, neçə gündür şəhərdə bir dənə də olsun təzə balıq tapılmır. Kömək eləyin». Hacı deyir: «Arxayın olun, bu günlərdə şəhərə balıq gətirərlər». Sabahı günü faytona minib gedir vətəgələrindən birinə. Balıqçılar Hacı'nı görəndə əl-ayağa düşür, torlarını yığıb canla-başla çalışırlar: Hacı təzə tutulmuş, çapalayan bir balığı gətizdirir, barmağındakı brilyant üzüyü çıxardıb məftillə balığın quyruğuna bənd etdirib dənizə buraxdırır.

Bu xəbər bütün vətəgələrə yayılır. Balıqçılar quyruğunda brilyant üzük olan balığı tutmağa cəhd edirlər. İki gündən sonra şəhər bazarlarına o qədər şamayı, kütüm, som, sazan, çapağ, leş, osetrin, sevryuqa, qızıl və ağ balıq gətirirlər ki, tərpenmək olmur.

Hacı pula güvənib yolundan azmamaq üçün bənnalıq etdiyi baltanı imarətindəki iki otaq seyfərdən birinin divarından qapı ilə üzbəüz asıbmış ki, hər açanda görsün və o günlərini yadından çıxarmasın...

Xalq artisti Sidqi Ruhulla deyirdi ki, «Hacı palçıq daşıyan zamanlarda yaşca ondan böyük Murad adında usta köməkçisi ona çox mehribanlıq

göstərir, tez-tez palçıq dolu çanaxı götürüb onun başına qoyurmuş, nərdivana qalxanda qolundan yapışib həyan olurmuş; dostlaşırlar. Murad elə sonralar da bəna olaraq qalır, Hacı olur milyonçu.

Bir dəfə rast gələndə Murad söhbətarası deyir ki, Hacı, camaat danışır ki, Tağıyev birdən-birə alış-verişdə 50.000 manat qazanıb; axı bu necə olur?

Hacı deyir: «Usta Murad, on gündən sonra Parisə yola düşürəm, get hazırlaş, səni özümlə ora aparacağam».

Vaxt çatanda gedirlər Parisə. «Luvr» mehmanxanasına düşürlər. Usta Murad məttəl qalır. Yeni aləm ona əfsanə, xəyal kimi görünür. Restoranda nahar edəndə Hacı sifariş verir ki, ən əla növ kürü gətirin. Bir azdan abı rəngli dəmir qutunu gətirib açırlar. Bu beş girvənə (2 kiloqram) kürü olan qutunun üstündə iri hərflərlə «Q. Z.A. Tağıyev» yazılmışdı. Murad məttəl qalır ki, Hacı burada da adı-sanı var.

Bir axşam, üç nəfər mehmanxanaya gəlib Tağıyevdən xahiş edir ki, Hacı, birigün olacaq hərəca gəlməyin, Parisdən çıxın gedin, sabah 100.000 manat pulu sizin şəxsi hesabınıza keçirib, sənədləri sizə təqdim edərək. Sizin təkcə adınız müzayidədə bizim işləri alt-üst edə bilər.

Hacı razılaşır, sabahı gün banka keçirilən 100.000 manatın sənədlərini alıb, usta Muradla bərabər yollanır Romaya və söhbətarası deyir: «Usta Murad, gördün, birdən-birə yüz min manatı necə qazanıram? Atalar boş yerə deməyib ki, pulu pul qazanar, igid oğul palçıq tapdalayar...».

Usta Murad bir neçə ildən sonra dilənçi gününə düşür. Onu tanıyanlar məsləhət görür ki, get Hacıya de, sənə kömək eləsin. Utanır. Axırda əlacsız qalıb yanına gedir. İçəri buraxmırlar, ha dil tökür, yalvarır, nəticə hasil olmur; nəhayət, təhdid

edir ki, gedib teleqram vuracağam; onda sizi tənbeh edər. Qapıdakı çözüçilər, qoçular onu qabaqlayıb hacıya xəbər verirlər ki, bəna Murad adlı bir nəfər xəlib...

Hacı deyir: «Usta Murad? Buraxın gəlsin!». Başa salırlar ki, içəri buraxılası deyil, cır-cındır içindədir...

Hacı tapşırır ki, onda göndərin hamama, alt və üst libasını dəyişdirin, gətirin yanıma. Elə də eləyirlər. Köhnə dostlar görüşür. Ordan-burdan söhbət edirlər. Murad dərdini Hacıya deyir, ondan kömək istəyir.

«Usta Murad, səni bəzzaz dükənina qoyacağam, göz-qulaq olarsan».

Bəna Murad boyun qaçırdır ki, bacarmaram...

«Bacararsan, – deyə Hacı onun sözünü kəsir, – əlaltılar işləyəcək, sən də baxacaqsan».

Rəssam Əmir Hacıyev nəql edirdi ki, Tağıyev Qərbi Avropadan bir neçə məşhur rəssamın əsərini baha qiymətə gətizdirmişdi. Ayvazovski onun sifarişilə bir neçə tablo çəkmişdi, onlardan biri «Bosfor» adlı kompozisiya idi. Başqa bir dəniz mənzərəsi də «Tufana düşmüş gəmi», indi Bakıda R. Mustafayev adına İncəsənət muzeyindədir.

Müəllim Əliməmməd Mustafayev deyirdi ki, Orucov qardaşları Nikolayevski (İstiqlaliyyət) küçəsindəki mağazalarının vitrinində iki şəkil qoymuşdular satmağa. Biri «Bibiheybət məscidi», o birisi «Çəsmə başında» idi. Birincisinə beş yüz manat, ikincisinə üç yüz manat qiymət qoymuşdular. Hər ikisini də Əli bəy Hüseynzadə rəsm etmişdi. Müəllimlərin yığıncağında Həbib bəy Mahmudbəyov deyir ki, Əli bəyin, görünür, əli aşağıdır, öz çəkdiyi əsərləri satır, gəlin adambaşı on manat qoyaq «Çəsmə başında»kı şəkli alağ, püşk atarıq, kimə düşdü, olar onun malı. Elə də elədilər. «Çəş-

mə başında» k1 şəkildə meşənin içində, bulaq başında yaşlı bir adamın namaz qılması təsvir edilmişdi. «Bibiheybət məscidi»ni isə Bakıdakı ingilis konsulu Mak Donnel alıb Londona göndərmək istəyirdi. Dükana girib sifariş verir ki, şəkili sabah gətirin İçərişəhərə–ingilis konsulxanasına. Bu söhbəti «Baradərən Orucovlar»ın böyük qardaşı o axşam Bakı milyonçularından birinin evində olanda danışır. Milyonçu beş yüz manat verib deyir ki, həmin əsəri sabah göndər bizə. Bibiheybət məscidinin şəkli qoy Bakıda qalsın, gedib Londona düşməsin. Buxara əmiri padşahdan icazə alıb Peterburqun göbəyində məscid tikdirir, biz Bakı müsəlman dövlətli-ləri də ona kömək edirik. Qədim məscidimizin şəkli öz şəhərimizdə qalmalıdır.

Bakı milyonçularından biri də **Ağa Musa Nağıyev** idi. Var-dövlətdə o, hacıdan heç də geri qalmırdı. Hətta üstün idi, Axır vaxtlarda Tağıyevin tanxası beş-altı milyon, o da əmlak və aşıyadan ibarət olduğu halda, Musa Nağıyevin var-dövləti yetmiş milyon manat qızıl pula çatmışdı, Ağa Musanın adı gələndə Balzakın təsvir etdiyi Qobsek xatırlanır. Milyonçu Ağa Musa «əfsanəvi» bir şəxsiyyətə dönmüşdü, «Cəmiyyəti xeyriyyə» üçün şəhərin mərkəzində əzəmətli «İsmailiyyə» binasını ucaltmağına, bu mülkdən bir qədər yuxarıda Realnı məktəbinin inşasını öhdəsinə alıb yarımçıq qalmış üçüncü mərtəbəsinin xərcini ödəməyinə, şəhər kənarında (indiki Musa Nağıyev) xəstəxananı tikdirməsinə və Bakı su kəməri üçün xeyli pul verməyinə baxmayaraq camaat tərəfindən xəsis sözü ilə damğalanmışdı.

Ağa Musa cavanlıqda adi hambal imiş, dalında palan biri üç qəpiyə, beş qəpiyə ona-buna şələ daşıyarmış; neft hesabına milyonçu olmuş neftxuda idi. Şəhərdə həm çoxlu mülk tikdirdi və həm də yenisini aldı, yüzə qədər əzəmətli bina və neçə-neçə

gəmi sahibi idi (Bakıda evi çox olanlara mülkədar deyirdilər).

O, uzun müddət Bayır şəhərdə, Qasım bəy məscidinin arxasında, Spaski küçəsi ilə Gimnazist küçəsinin tinində ikimərtəbəli binada yaşayırdı. Evin tinindəki daş fanara – «Sənək fanar» deyirdilər. Daş fanara qırmızı, yaşıl, abı, firuzəyi şüşələr salmışdılar: axşamlar ətrafa əlvan şəfəqlər saçardı. Uşaqlar toplaşıb «Sənək fanar»a heyran-heyran, maraqla tamaşa edirdilər. Təmtərağı sevən deyildi, şan-şöhrətdən məst olmazdı, artıq xərcdən, israfçılıqdan boyun qaçırırdı.

Deyirlər İshak Qaraxanov adında bir dəllək hər həftə evə gəlib Musanın saqqalını qırxaq, başını düzəldərdi. Dəllək bir dəfə yerə döşənmiş xalını göstərib deyir ki, xozeyin, dövlətli adamsan, bu xalını bağışla mənə. Ağa Musadan görünməyən səxavət, işlər müdirinə tapşırır ki, bir belə xalı al ver ustaya. Bir dəfə dənizdə bərk tufan olur, çoxlu gəmi batır, Ağa Musanın gəmilərindən birinin kapitanı gəlib xəbər verir ki, yükü və gəmini zorla xilas etmişəm, (bir qoyun) qurban kəsməyi nəzir demişəm, icazə ver... Ağa Musa bərk dilxor olur, kapitanı başlayır məzəmmət eləməyə: «Çox nahaq yerə, atam-atam, mənim hesabıma niyə qurban nəzir edirsən. Belə vaxtlarda əhd elə ki, bir həftə oruc tutaram, gəmidə xozeyin hesabına yox, öz hesabıma yeyərəm».

Gəmilərin komandası, səfər zamanı sahibkarın hesabına yeyib-içir, məvacib də alırdılar.

Bir nəfər neftli torpaq alə keçirdib, quyu qazdırır, Neft isə çıxmır ki, çıxmır. Əlindəki var-yox qurtarır. Qohum-əqrəbadan borc alır, yenə neft çıxmır. Usta və fəhlələr işi yarımçıq qoyub gedir. Kimə ağız açır, pul verən olmur. Axırda məcbur olub gedir Ağa Musanın yanına, vəziyyəti ona danışır, borc istəyir. Ağa Musa onun xahişini rədd edir.

Əlacsız qalıb tanınmış ağsaqqallardan, sözü keçən ruhanilərdən bir neçə nəfər götürüb təzədən Ağə Musanın yanına xahişə gedir. Xeyli söhbətdən sonra gəlirlər mətləb üstə, Ağə Musa deyir: «Atam-atam, zəhmət çəkib gəlmisiz, bu cəncəl adama mən pul etibar edə bilmərəm... Desəm ki, yoxumdur, yalan olar. Varımdır. Amma vermirəm».

Axund söhbətə qarışır, üz vurur: «Ağə Musa, əl tutmaq Əlidən qalıb. Kömək elə, yazıq dara düşüb, müsəlman qardaşdır, əsirgəmə, bir-iki min manat borc ver, sözümüzü yerə salma».

Ağə Musa azca fikirləşib deyir: «Atam-atam, yaxşı, üz vurursunuz, sözünüzü yerə salmıram... Amma bir şərtim var. O şeyi ki, borcu istəyəndə pulumun əvəzinə mənə göstərəcək, qoy onu elə indidən göstərsin sora mənə ağır gəlməsin».

Adamlar gülür. Axund danışmaq istəyəndə Ağə onun sözünü kəsir: «Atam-atam, dedim qurtardı. Bir də deyirəm, indi görsəm sonra mənə o qədər də ağrıtmaz...».

Şəhərin mərkəzində tikdirdiyi binalar hazır olanda Ağə Musa müsəlman arvadını və uşaqlarını Tarqovı (Nizami) küçə ilə Marinski (R.Rza) küçəsindəki əzəmətli binaya köçürdü. Özü isə milliyətçə gürcü olan ikinci arvadı ilə Telefonni (28 May) küçəsində yerləşən binanın ikinci mərtəbəsini tutur. Məclislərdə gürcü qızını camaata təqdim edəndə rus dilində kələ-kötür deyirdi: «Наш жена...». Zarafatçılar daldada onu ələ salırdılar: «Nə olar, II Nikolay həmişə «я» əvəzinə «мы», bir də: «Я и Россия» «Мы и Россия» deyirdi Ağə Musa da «наш жена» deyir. Özünü çar Nikolaya oxşadır», Ağə Musa arvadını «maya Amaliya» çağırırdı.

Mantəşev bir dəfə söhbət əsnasında öyünür ki, Parisdən yola düşməmiş Puankəre mənəm şərəfimə təntənəli raut düzəltdi.

Ağə Musa soruşur: «O Raut Puankəranın neçə

buruğu var? Nə qədər neft çıxardır gündə?».

«Raut adam adı deyil, qonaqlıqdır, məclisdir. Puankəre neft çıxarmır.—Mantəşev izah edir. — O, Fransanın prezidenti, upravlyəşisidir».

«Əh! Nə böyük matah imiş pravlyəşi... Mənəm hər mədən başı bir pravlyəşim var,—deyə Ağə Musa ağzını əyib, eyhamla gülür. — Gözləri elə əlimdədir; ömrümdə, dünyasında onlara qonaq getməyəm. Pravlyəşi nədir ki, ona qonaq da gedəsən?!».

Ağə Musadan xoşu gəlməyən adam soruşanda ki, işlərin necədir, qəsdən heç bir mənası olmayan: «işlərim Nobelinki kimi—baca enli, güdəy, nə qədər istəsək qara tüstü, göz çıxardır...» cavab verərmiş. Heç kim bilməzdi ki, mədənlərdən nə qədər neft hasil edir, bağlı fontan var ya yox. Çənlərdə, anbarlarda nə qədər neft var, haçan satacaq. Əşyanı alanda qəpik təklif edərdi, satanda isə eyni şey üçün manat istərdi. Saçını rəngləmək üçün həna ilə basma qaranın girvənkəsinə (400 qram) bir şahıdan (5 qəpik artıq verməzdi; Deyərdi ki, 1870-ci ildə o qiymətə almıuş. Baqqallar da ona satdıqları həna-ya, rəngi çox, hənanı lap az qatardılar.

Bir gün Ağə Musa mədənə gəlir, görür ki, kontorun yanında divar hörən bəna və fəhlələr nahar fasiləsinə çıxıb, işə yaramayan taxtalardan ocaq qalayıb qızınır, çörək yeyir, söhbət edirlər. İş icraçısı papiros bükür, kibriti alışdırıb yandırır. Ağə Musa deyir: «Bala, səbahdan işə çıxma, get kontora haq-hesabını al». İş icraçısı çasır: «Niyə, Ağə Musa?..». Ağə Musa: Ona görə ki, qabağında o boyda ocaq—papirosu yandırmırsan, nahaq yerə kibriti zay edirsən, öz maluvun qədrini bilmədiyin halda, mənəm malımın qədrini heç bilməzsən».

Bir dəfə milyonçuların arvadları Cəmiyyəti-xeyriyyədə «İsmailiyyə» binasında ziyafət düzəldirlər, bir-birinin bəhsinə geyinib, bəzənib gəlirlər... Deyilənə görə, həmin ziyafəti təsvir etmək

mümkün deyilmiş, ləl-cəvahirat, platin-qızıl içində üzən qadınların gülüş və qəhqəhələri binanın möhtəşəm salonlarında əks-səda yaradırmış. Ağa Musanın gürcü arvadı, bəzəkdə, geyimdə, cəvahiratda birinci yeri tutur. O, başdan-başa zümrüd içində imiş, hamısı da güllər-çiçəklər, quşlar, pərvanələr şəklində; ayaqqabıları bərq vururmuş. Gürcü qızı foyeyə girəndə hamı heyrətdən içini çəkir, donub qalır. Bu əhvalat şəhərdə uzun müddət söhbət mövzusu olur.

Neftxuda Mantaşovun işlər müdiri Qriqori Aleksandroviç Qazarbekov deyirdi ki, birdən xəbər yayıldı ki, bəs Ağa Musa şəhərdə səkkiz əzəmətli bina tikdirir. Dördünü Telefonu (28 May) küçəsində, birini Kaspi (R.Behbudov) küçəsində. Bir mülk də Tarqovı (Nizami) küçəsi ilə Marinski (R.Rza) küçəsinin tinində, biri opera teatrının yanında, yeddi mərtəbəli «Novaya Avropa» (Göy-göl) mehmanxanası, Qarçakov küçəsində, biri də şəhərin qırağında, indiki Musa Nağıyev adına xəstəxananı...

Bu binaları tikməyi ev podratçısı Hacı Qasımova tapşırırmışdı. Azərbaycanlı milyonçular evlərini tikməyi ona podrata verirdilər. Hacı Qasımovun özünün də şəhərdə bir neçə iri binası vardı.

Bədxahlardan biri, aranı vurmaq, işi pozmaq üçün gedib Ağa Musaya xəbər verir ki, Hacı Qasımov sənin evlərinin hesabına özünə də Stanislav (Azadlıq prospekti) küçəsində Bakı texniki məktəbi ilə üzübüz dörd mərtəbəli, böyük imarət tikdirir. Sənin səkkiz mülkünün hesabına doqquzuncunu özünə tikdirir. Ağa Musa gülüb deyir: «Atam, məndən heç kəs, heç nə oğurlaya bilməz... Hacı Qasım o mülkü material aldığı adamların hesabına tikdirir; məndən səkkiz bina üçün aldığı pulu, doqquz binanın materialını alır, hər səkkiz daşa bir daş, səkkiz dirəyə bir dirək, səkkiz mismara bir mismar... Bəna və əməllərlə də eynilə. Mən

mülklərimə sərf edilən şeyləri, hətta yivləri, mismarı əlimlə bir-bir yoxlamamış təhvil götürmürəm. Bunu podratçılar, mənimlə alver edənlər çox bilir...».

Hacı Qasımovun podratla bina tikmək kontoru ilə yanaşı böyük ticarət mağazaları vardı, hər növ inşaat materialı satırdı. Dünyanın hər yerindən mal gətirtdirirdi. Böyük mağazalarından birisi texniki məktəblə üzübüz olan mülkün altında idi; canuba baxan divarda böyük hərflərlə yazılmışdı: «Parquet – Döşəmə».

Qriqori Aleksandroviç Qazarbəyov danışırdı ki, Mantaşov mənə tapşırırmışdı ki, müsəlmanların, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin adı ilə bağlı bütün xeyir-şər mərasimlərinə gedərsən və o məclislərdə pul əsirgəməzsən. Bir dəfə dəvətnamə aldım ki, müsəlman Cəmiyyəti-xeyriyyəsində mərasim olacaq. Qoltuq ciblərimdən birinə yüz manat, o birisinə isə 800 manat pul qoydum getdim «İsmailiyyə»yə. Foyeyə girəndə mənə sarı gələn xanımın gözəlliyinə, üstbaşındakı ləl-cəvahirata valeh oldum. Durduğum yerdən tərpnə bilmədim, elə bil məni ovsunlamışdılar. Bu, Hacı Zeynalabdinin arvadı Sona xanım idi; gözəllikdə və səxavətdə məşhur idi, xeyriyyə işlərinə çox kömək edərdi. Onu müşayiət edən iki qızın əlində məcməi vardı; birisində ipək lent parçaları, o birisində isə pul... Ləl-cəvahirat içində üzən Sona xanım məcməidən bir ipək lent nişanı götürüb döşümə taxdı; mən qeyri-ixtiyari qoltuq cibimdəki pulu çıxarıb, dəvətnamənin arasına qoydum və məcməiyə saldım. Bu vaxt Ağa Musa Nağıyev göründü. Sona xanım onun da döşünə bir nişan taxdı. Ağa Musa cibindən bir göy üç manatlıq çıxarıb əli əsə-əsə məcməiyə atdı. Sona xanım gülümsəyib dedi: «Ağa Musa, bir az əvvəl oğlun Ağa İsmayıl məcməiyə bir yüzlük qoydu, sən isə...» Ağa Musa xanımın sözünü tamamlamağa qoymadı:

«Atam-atam, o verər, ona nə var, o mənim oğlumdur, milyonçu Ağa Musanın oğlu... Sona xanım, mən kimin oğluyam? Saman satan biləcəri Nağının...».

Qazarbəyov deyirdi ki, bayırda qoltuğumu yoxlayanda baxıb gördüm ki, xanımın gözəlliyinə, üst-başındakı cəvahirata valeh olub, çaşdığımdan 100 manat əvəzinə, məcməiyə 800 manat salmışam.

Rusiyada oxuyan azərbaycanlı tələbələr üçün pul yığanlar Ağa Musanın yanına gedirlər; o da çıxardıb üç manat verir. Deyəndə ki, Tağıyev 200 manat verdi, Ağa Musa cavab verir: «Hacı dövlətli adamdır, o, əlbəttə verər, O, beş yüz də verə bilər... Atam-atam, mən kəsib babayam, məndə o qədər tanxa hardan!».

«Qış klubu» adlanan əzəmətli bina və ona bitişik «Astoriya» mehmanxanası da Musa Nağıyevin idi, çoxlu mənfəət götürür, kirə alırdı.

Ağa Musanın qardaşı oğlu Nağı Nağıyev bir gecə, «Qış klubu»nu bağlatdırıb ziyafət vermişdi. Əliaçıq adammış; əmisi də xatirini çox istərdi. Ağa Musa bəzən qumar otağında həmişə oturduğu kreslodə əyləşər, qumar oynayanlara baxar, arabir mürgüləyərdi; var-yoxunu udusanlar, dəryada batan saman çöpündən yapışan kimi Ağa Musa oturan kresloya tərəf qaçar, ətəyindən tutub yalvarmdğa başlardı. O isə, halını pozmadan bircə kəlmə ilə qərarını deyərdi. Hamı bilərdi ki qoyduğu şərti göy yerə ensə də dəyişdirə bilməz. Bu yolla on minlərlə manat pul, iri imarətlər, neftli torpaq, mədən və zavodlar, gəmilər onda bir, iyirmidə bir qiymətinə dəyər-dəyməzinə Ağa Musanın polad caynağına keçərdi. Qumar ayağında doğma qardaş belə dada çata bilmirdi.

...Banket və məclislərdə hər kəs varına və nüfuzuna görə ayrılan yerdə, göstərilən stulda otururdu. Küncələrdə dəllallar və iş düzəldənlər, yan

tərəflərdə zavod sahibləri, ortada isə bankirlər, maliyyə nəhəngləri, neftxudalar əyləşərdilər. Hər stolun arxasına qoyulan stulların qoyuluşunda bir mənə vardı. Salon özlüyündə; iqtisadi xəritəyə oxşayırdı. Sərvətin artması və azalması ilə ildən-ilə bu xəritəyə əl gəzdirilərdi; birdən küncdəki, heç kəsin vaxtilə saymadığı, nəzəri cəlb etməyən dəllal gözlənilmədən mərkəzə köçərdi və əksinə, mərkəzdə ən mötəbər yerdə əyləşənlər yoxa çıxardı. Bəzən xəritə hər an təshih olunar və yerlər dəyişərdi. Öz yerində daimi oturanlar on-on beş nəfər idi; mövqeləri heç vaxt dəyişməzdi.

Güzgülü salondakı girdə ziyafət stolunun dövrəsində ancaq nəhəng neftxudalar və bankirlər oturardılar.

Qab-qacaq gümüşdən, billurdan və farfordan olurdu.

Ziyafət zamanı bir-birinin sirrini, planını, maliyyə gücünü və buraxılacaq aksiyanın miqdarını bir yolla öyrənməyə cəhd edərdilər.

Əliaşağı olan adamlar Ağa Musaya dövlət bankına veriləcək vəkselə (zəmanət kağızına) qol çəkəndən əvvəldən bir balaca qumar məclisi düzəldər və Musaya beş-altı manat qasdən uduzub kefini kökəldəndən sonra zəmanət kağızını imzaladardılar. Bəzən onu restorana qonaq aparırlarmış. Bir kənardə oturub, bir tikə çörək üstünə kotlet qoydurub yeyərmiş ki, atam-atam, mən toxam, istahım küsüb, heç bir dilənçi ona əl açmazdı, bilirdilər ki, faydasızdır.

Borc istəyənlərə deyirmiş ki, pul işinə mən baxmıram... Pravlyaşim Fətulla bəy baxır... Beləliklə, yaxasını qurtarırmış...

1914-cü ilin maliyyə hesabına görə Musa Nağıyevin qızılla yetmiş milyon manata yaxın tanxası varmış. Mirasın ümumi dəyəri bundan qat-qat çox imiş. 1919-cu ildə varislər Musa Nağıyevin mirası

nı bölüşdürmək üçün məhkəməyə ərizə verirlər. Məhkəmə üç dəfə işə baxır. Ruhani cəmiyyəti də tələb edirdi ki, Ağa Musa şiə məzhəb olduğuna görə, sərvətin ondan biri məscidə verilməlidir, rəsmi iddia təqdim etmişdilər. Bu əhvalatdan varislər yaman narahat olmuşdular; ruhani idarəsinin iddiasını rədd etmək üçün, sübut elədilər ki, vaxtı ilə Ağa Musa məhkəmədə şahid sifətilə çıxış edəndə Qurana and içməkdən boyun qaçırıb, Bəhayi kitabına əl basıb, qəsəm edib. Elə buna görə də o, vəfat edəndə məsciddən cənazəni müşayiət etməyə az adam gəlmişdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Bakıda Bəhayi məzhəblilər də vardı, onlar xüsusi məscid tikdirmişdilər. Bu minarəsiz məscid Çadrovı (Mirzağa Əliyev) küçəsindəki mülkdür, qapısı və iri pəncərələri mavi boya ilə rənglənmişdir, Bəhayi məzhəbi bu rəngi öz rəngləri hesab edir. Məscidin həyət tərəfindəki şüşəbənd eyvanı da mavi rənglə boyadılıb. Küçədəki baş qapının üstündə pirani bir qocanın qorelyefi də var.

Təəccüblü orasıdır ki, bəhayilər Musa Nağıyev kimi ayıq, ehtiyatlı, hiyləgər bir adama məharətlə tələq etmişdilər ki, bu məzhəbi qəbul eləsə ölməyəcək. İnanırdı da. Bir dəfə Tağıyevin evində eyvana çıxır və Hacıni da çağırır yanına, tikdirdiyi yeddi mərtəbəli «Yeni Avropa» (Göygöl) mehmanxanasını (o zaman şəhərdə yeganə yeddi mərtəbəli mehmanxana idi) göstərər deyir: «Zeynalabdin, əgər ölsəydin, mən o mülkü tikdirməzdim, o qədər xərc tökməzdim, mən ölməyəcəyəm.

Maraqlı orasıdır ki, İranda camaat arasında ölməyəcəyi elan edilmiş bəhailəri İran Şahı tutdurub, meydanlarda, çamaatın gözü qabağında dar ağacından asdırırdı və sübut edirdi ki, ölürlər.

Bəhayi qanununa görə sərvət ölən arvadı və nəvələri, qohumları və iyirmidən bir hissəsi tarif

işləri üçün paylanmalıdır. Məhkəmə qabaqca çox çətinlik çəkir, axırncı iclasda iki nəfəri–müsəlman və gürcü arvadlarını vərsə təsdiq edir.

Ona işləyənlərə maaş vermək üçün Ağa Musanın öz üsulu vardı, Kontorda divarda hər mədən, gəmi və mülk üçün iki torba əsmişdi; gəlir torbası, çıxar torbası, Pul üçün gələnələr çıxar torbasına qoyulmuş pulu götürüb aparırdılar. Elə ki, mədən müdiri kapitan, mülk müvəkkili, Ağa Musaya deyirdi ki, torbada pul yoxdur...

– Atam-atam,–deyə Ağa Musa onu qoymazdı ki, sözünü qurtarsın, – gəlir torbasına pul salmışsınız ki, çıxar torbasından götürə biləsiniz? Məndə havayı pul hardan?! Qazanc verin, atam-atam, xərclik alın.

Bir nəfər gəlib Musa Nəğıyevə deyir ki, bir mis mədəni satırlar Zəngəzurda, onu alsan yaman qazanarsan. Ağa Musa soruşur: «Mis də, neft kimi fontan vurur?». Adam təəccüblə deyir: «Mis də fontan vurur? Əlbəttə yox!», Ağa Musa: «Elə isə o mədən mənə lazım deyil. Mənimki fontandır, Atam-atam, qaranlıq yerin altında iynə ilə gor qaza-qaza mis axtarmaq karıma gəlməz» – deyər cavab verir.

Qoçular iki dəfə Ağa Musanı oğurlayıb öldürməklə hədələmişdilər də xeyri ovnamışdı!. Bir dəfə faytona basaraq gözlərini bağlayıb, aradan çıxardılar, gizli mənzilə gətirib on min manat tələb edirlər «Ağa Musa özünü itirməyib deyir: «Min manat verə bilərəm, bir qəpik də artıq yox». Ölüm-lə təhdid edəndə halını pozmadan deyir: «Atam-atam, öldürün. Bir min də ala bilməzsiz, o da əlinizdən çıxar». Nə qədər soyuqqanlı, səbrli, təmkinli olmaq lazımdır ki, belə dar ayaqda qorxub təşvişə düşməyəsən. Üç gün girov saxladıb, yedirdib-ıçirdib, kart oynamışdılarsa da min manatdan artıq boynuna qoya bilməmişdilər.

Bibiheybətəki mədəninə bir quyu güclü fontan vurur; fəhlələrə yalvarıb deyirmiş ki, «başınıza dönüm qoymayın neft hədə yerə axsın, zay olsun; xələt verəcəyəm. Yanğın baş versə hamımız dilənçi olarıq. Qonşular nasos qurub neftimizi anbarlarına vururlar... Axı, bu sizin cibinizdən gedir».

Fəhlələr birtəhər fontanı bağlayırlar. İki gündən sonra Musadan vəd etdiyi xələti istəyəndə, o, boyun qaçırıb deyir: «Atam-atam, hardan?! Hardan verim xələti?! Bir az neft çıxdı, onu da qonşular gözüünüzün qabağında talan elədilər...». Sabahı gün Musanın oğlu İsmayıl mədəyə gəlir. Fəhlələr şikayət eləyirlər ki, atan verdiyi vədə əməl etməyir, Ağə İsmayıl iki araba kəllə qənd gətizdirir və hər fəhləyə bir kəllə qənd, beş manat pul paylatdırır, bu vaxt Ağə Musa da gəlib çıxır. Əhvalatdan xəbər tutduqda, yüyürüb deyir: «Atam-atam, mənim də payımı verin. Fontanı bağlayanda məndən çox can yandıran olmayıb. Az qalmışdı canım ağzımdan çıxsın. Gedib O dünyanı görüb qayıtmışam».

Ağə Musanın adı çəmət arasında xəsis çıxsada, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, o, birinci realni məktəbin hamiliyini boynuna almışdı, ildə hazırlıq sinfinə iyirmi beş müsəlman uşağını əlavə qəbul etdirməyə nail olmuşdu. Bunun nəticəsində az bir zamanda məktəbdə müsəlman şagirdlərinin sayı əlli faizə çatmışdı.

Bibiheybətə Ağə Musanın mədəninə qazılan quyuların hamısı güclü fontan vururdu; bu da onu göstərirdi ki, zəngin neft təbəqələri, körfəz suları altına da uzanır. Elə ki, bələdiyyə idarəsi su altındakı neftli torpaqları hərraca qoydu, milyonçular ağlagəlməyən qiymət təklif edirdilər, Neftin pudu bir abbasi (20 qəpik) olduğu halda, 100.000 pud neft üçün ildə xəzinəyə 300.000 manat verməyə zəmanət kağızına qol çəkirdilər. Neftin hər pudu üç manata düşürdü, bu qədər böyük xərci ödəməyə

onları vadar edən zəngin, milyonlarla ton neft saxlayan təbəqələrə yiyələnmək idi, onlar əmin idilər ki, bu sərvət xərcini çıxardacaqdı. Heç kəs qonşuluqda başqa sahibkarların olmasını istəmirdi. Mədən sahibləri quyuları qonşunun sərhədində qazdırırdılar ki, mümkün qədər nefti tez çıxarsınlar... Özləri də quyunu qazmağa bərk tələsirdilər.

Buruq ustalarına rüşvət verirdilər ki, qonşu sahədə qazmanı yubandırsınlar; qonşuda quyu hansı balta ilə qazılır, gil məhlulunun xüsusiyyətlərini, təbəqələrin özünü necə «aparmasını», neft təbəqəsinə rast gəldikləri dərinliyi, bir sözlə bütün texnologiyayı pul gücünə öyrənirdilər... Sahibkarlar neftli torpağı əldən çıxarmamaq üçün tez-tez xəzinəyə cərimə verməyə razı olurdular.

Bibiheybətə Naftalan körfəzi başdan-başə neft idi, sudan hər addımbaşə qaz qaynayırdı. Adamlar qayıqda hərlənib vedrəyə neft yığır, çəlləklərə doldurub satırdılar. Bəzən nadinc cavanlar kağız və ya cındır parçalarını alışıdırıb atardılar körfəzə, qaz qaynayan yerlərdə dənizdən alov qalxardı. Novruz qabağı, çərşənbə axşamları, bir də kənardan gələn adlı-sanlı qonaqların şərəfinə belə atəşfəşanlıq düzəldirdilər. Məşhur fransız yazıçısı Düma Bakıda olanda belə bir atəşfəşanlığa tamaşa etmişdi. Yazıçının xatirələrində oxuyuruq:

«...Dənizçi əllərinə bir ovuc çəpitkə götürüb, yoldaşının tutduğu fanarda alışıdırıb dənizə tulladı. Bir anda gəməminin ətrafını alov bürüdü. Dəniz alışıb yanırdı. Nabeləd adam göyörtədə papirosunu alışdırıb yanan kağız parçasını dənizə tullasa şübhəsiz ki, hər yanda suyun yandığını gördükdə dəhşətə gələr. Onun o anda nələr çəkdiyini yaxşı təsəvvür edirəm.

Gəməmiz od-alov içində üzürdü. Xoşbəxtlikdən alov o qədər də güclü deyildi. Zəif idi. Güclə duyulurdu. İlk təəssüratımız azalandan sonra, ət-

rafımızdakı qəribə mənzərəyə tamaşaya başladıq, Dənizdən elə bil ləkələr şəklində ala-tala alov ucalır, yan-yörəyə sirayət edirdi. Alov ləkələri on iki adam otura biləcək stol boyda idi; bəziləri daha iri idi, nohuru xatırladırdı. Biz bu alov adacıqlarının yanından ötürdük. Kapitan arabir avar çəkənlərə gəmini alov nohurlarının ortasından sürməyi əmr edirdi. Belə qeyri-adi, əcayib, sehranə mənzərəyə dünyada heç yerdə rast gəlmək mümkün deyil. Külək get-gedə güclənir, ləpələr şahə qalxmağa başlayırdı. Xəzri qopmasaydı, çox güman ki, səhəri burada açardıq. Elə ki, külək bərkidi, əvvəl xırda alovlar, sonra da iriləri sönməyə başladı.

– Vaxtında Bakıya qayıtmaq lazımdır, – deyə kapitan Freyqan zarafatla əlavə etdi, – yoxsa gördüklərimiz əcayib mənzərənin sirrini öyrənmək üçün dənizin dibini axtarmalı olarıq.

Sirlər aləmindən uzaqlaşdıq. Külək gəmimizi Bibiheybətdə Fatimə məscidi olan yerə sürükləyirdi. Avar çəkən səkkiz nəfər dənizçi alovu söndürən küləyə üstün gəlir, istənilən samtə irəliləyirdilər. Külək son alovları da söndürdü.

Biz onların necə yoxa çıxmasını izləyirdik. Onlar tez-tez dalğaların altında gizlənir, gah da ləpələrin zirvəsinə dırmanırdı, bir də yox olurdu.

Limana çatanda bir dənizçi fitili yandırdı. Bu, şərti işarə imiş. Əvvəl Freygel gəmisi, onun dalınca Bakı limanında lövbər salmış başqa hərbi gəmiləri çiraqlarını alışdırdılar. Çıraqban gəmilərin arasından keçib sahilə yan aldığımız.

Belə dəbdəbə, təmtəraqla yalnız imperatorları qarşılayırlar. Mənlə Moyne isə adi sənətkarlar idik. II Aleksandr istisna olmaqla heç bir hökmdar ölkəsində, bizim kimi adi, sadə sənətkarlar üçün belə maraqlı mərasim düzəldə bilməzdi. Bu, incəsənətin təntənəsidir. Belə çıxır ki, incəsənət hamıdan üstündür.

Məhəmməd Hadi

Bakı – «küləkli diyar». Avropada Bakıya bərabər şəhər yoxdur».

Birdən şəhərə xəbər yayıldı ki, neftxudalar Naftalan körfəzini qurudub mədən salmaq niyyətinədəirlər. Peterburqa – çarın özünə ərizə yazıblar. Ərizəyə rədd cavabı gəlib. Neftxudalar senata şikayət edib istədiklərinə nail olurlar, şirkət düzəldirlər, Pay sahiblərindən biri də Ağa Musa idi.

Körfəzi qurutmaq üçün beynəlxalq müsabiqə elan edilir. Müxtəlif ölkələrdən otuza qədər layihə göndərilibmiş. Sədd çəkib Naftalan körfəzini Xəzərdən ayırmaq və çuxurda qalan suyu nasoslarla dənizə axıdıb, yerinə torpaq doldurmaqla mədən salmağı qət edirlər. Əsrin əvvəllərində işə başladılar. Gəmilər bir milyon kub metr daş-kə-sək daşıyaçaqdı. Əməliyyat 1917-ci ilə qədər davam etdi, Sonrakı illərdə burada qurutma işləri dayandırıldı. Bu iş bir də 1921-ci ildə başlandı. İyirmi üçüncü ildə qazılan quyulardan biri güclü fontan vurdu. Qurulan sahə neft seli altında qaldı... Qəfildən yanğın qopdu. Şəhər valisi neftçilərə köməyə gedib, yanğını söndürdülər.

Ağa Musanın özünə oxşayan **Manuçar Xristoforoviç Avakov** adında xəsis bir erməni dostu vardı. Professor Apresov deyirdi ki Manuçar Qarabağdan Bakıya əlində dəyənək, ayağında cırıq çarır, əynində yırtıq çuxa, başında şeytan papaq, cibləri boş gəlmişdi. Sabunçuda bir qədər arabaçı olur, sonra meyxana açır. Neftli torpaq ələ keçirir, «bəxti» gətirir, dayaz bir quyu fontan vurur, milyonçu-neftxuda olur. Apresov söyləyirdi ki, bir dəfə Avakovun quyusu fontan vurur, mühəndis fəhləni göndərir ki, anbardan tez on arşın kanat gətirsin. Manuçar həmişə cibində gəzdirdiyi dəmir arşını çıxardıb başlayır əlləri əsə-əsə kanat ölçməyə. Fontan daha da güclənir, buruq az qalır uçsun. İşin belə məqama çatdığını gören mühəndis özü qaçır anba-

ra, Manuçarı yana itələyir, baltanı qapıb, qəzəblə kanatın kələfini fırladıb kanatı kəsir, fəhlə ilə bərabər buruğa tərəf sürütləyir.

Nobel qardaşları. Bir çox xarici şirkət Rusiyada, dirçəlməkdə olan neft sərvətini istismar etməyə çalışırdı, əsas diqqət mərkəzində, əlbəttə Bakı idi; 8 ingilis, 3 fransız, 2 isveç, 2 alman, 2 belçikalı, 1 Danimarka və başqa şirkətlər Azərbaycanın qara qızılını xaricə daşıyıb aparırdılar. İş o yerə çatmışdı ki, 1898-ci ildə neft mədəni və zavodu ələ keçirməkdən ötrü Bakıya 30-a qədər ingilis kapitalisti gəlmişdi. Amerikanın Rusiyadakı səfirinin arvadı da onlara qoşulmuşdu, özü ilə güclü pul və iki nəfər neft mütəxəssisi gətirmişdi. «Standart oyl» şirkətinin sahibi Rokfeller özünün xüsusi nümayəndəsi Tvidilini hələ 1878-ci ildə Bakıya yollamışdı.

Bakıda ilk xarici şirkəti Nobel qardaşları yaratmışdı. Emanuel Nobel 1843-cü ildə İsveçdən Rusiyaya gəlib, zavod açıb silah istehsalına başlayır və sualtı mərmilər hazırlayır. Krım müharibəsi zamanı Peterburq və Kronştatda ingilis hərbi gəmilərinə qarşı bu mərmilərdən istifadə edirlər. Nobellər hərbi qayıqlar üçün buxar maşınları da qayıdırıb satırdılar.

Krım müharibəsi qurtarandan sonra dövlət sifarişləri kəsilir. Nobel iflasa uğramaq təhlükəsi qarşısında qalır; borclarını manat yarım əvəzinə bir manat vermək şərti ilə müflis olmaqdan birtəhər yaxasını qurtarır. Arvadı və iki oğlu Alfred və Elmar ilə Peterburqdan vətənə qayıdır; kimya laboratoriyası açır. Laboratoriyada partlayış baş verir və Elmar həlak olur. Alfred o dövrünün ən dəhşətli və dağıdıcı maddə hesab edilən dinamiti kəşf edir, dünyanın ən zəngin adamlarından biri olur; öləndə 50 milyon frank miras qoyur. Ölümündən qabaq həmin pulun müəyyən faizindən Nobel mükafatını

təsis edir.

Lyüdvıq və Robert Peterburqda qalıb Nobel qardaşlarının şirkətini yaradırlar. Zavodlara maşın və cihazlar satırlar, yenə hərbi nazirliklə əlaqə yaradırlar. İsveç şəhərindəki silah zavodunu da icarəyə götürüb 7 il müddətində rus ordusuna 200.000 tüfəng verməyi boyunlarına götürürlər. Almaniyadan tüfəng qundağı üçün baha qiymətə gətirilən qoz ağacı Nobel qardaşlarına o qədər də sərfəli deyildi. Peterburq ətrafında isə qoz ağacı bitmədiyindən bunu ölkənin müxtəlif zonalarında axtarırlar. Mütəxəssislər xəbər verirlər ki, belə ağac Qafqazda, Lənkəran meşələrində çoxdur. Lyüdvıq balaca qardaşı Robert Nobeli Lənkərana göndərir. O da bələdçilərlə meşələri gəzib qoz ağacı massivini axtarır. Lənkəranda bele massiv tapa bilmir, kor-peşman geriye qayıdır. Yolüstü Bakıda qalır. Qaraşəhər və Ağşəhəri, neft mədənlərini gəzir. Maliyyə, sənaye, iqtisadi vəziyyəti öyrənir, əsl sərvət mənbəyinin Bakıda olduğunu kəşf edir. Peterburqa məktub göndərib qardaşı Lyüdvıqə xəbər verir ki, perspektiv cəhətdən tükənməz dövlət burda-Bakıdadır. Buruqlardan gecə-gündüz qızıl axır burada. Şirkət yaratmağı ondan israrla təkid edir.

Lyüdvıq yaxın maliyyə dostlarından baron P. A. Bilderlinq, F. A. Blyumberq, A. S. Suldqeren, B. F. Vunderlinq, İ. Y. Vabelski, M. Y. Belyamini toplayıb «Nobel qardaşları» şirkəti düzəldir (diqqət yetirin, şirkətdə bir nəfər də olsa nə rus və nə də rus təbəəsi var). Robertə Bakıya lazımı vəkalət və pul göndərilir ki, mədən və zavod alsın.

Robert bütün gecəni səksəkəli yatmışdı; qorxurdu ki, yatıb qalar, yerli sənayeçilər ona kələk gələ bilər, müzaidədən əli çıxar. Ayağa qalxanda pəncərədən bayıra baxır. Hava tutqun idi. Səs-küy, fayton, araba çarxlarının cırıltısı, piyada gedən

adamların ayaq tappıltısı eşidilirdi. Ona elə gəlir ki, hamı bir səmtə, müzaidə yerinə tələsir.

Cəld yuyunub geyinir, bufetdə ayaqüstü qəlyanaltı edib, mehmanxanadan çıxır. Hərrac yerinə çatanda əməliyyatın başladığını görür. Adam əlindən tərpənmək olmurdu; elə bil burada Asiya və Avropa libaslarının sərgisi keçirilirdi: əba, çuxa, hərbi şinel, dənizçi gödəkçəsi, arxalıq, ləbbadə, kostyum, papaqlar, qotazlı osmanlı fəsi, girdə iranlı papağı... Hər sinifdən nümayəndə: tacir, neftxuda, zavod sahibi, hərbi, mülki məmurlar, axund, dəllal, molla, keşiş, kəndli, sənətkar, avara, fırıl-daççı, dirəkçi, vəkil, həkim, mühəndis... bir sözlə burada nə cür sənət sahibi desən tapa bilərdin. Səsdən qulaq batır, baş çatlayırdı...

Meydançada dayanmış saqqallı kişi: «Altı yüz manat, bir...» deyə qışqırdı və çəkici mis lövhəyə endirdi.

Kənardan kim isə: «Altı yüz əlli!..» təklif etdi.

Səs-küy qopdu. Qiymət get-gedə min üç yüz manata qalxdı.

Aleksey adlı mədən sahibi qardaşı ilə çənə döyürdü. Birdən xəbər yayıldı ki, satılan torpağın qonşuluğunda gecə fontan vurub... Səs-küy qopdu...

...Qiymət 2.800 manata qalxmışdı. Müzaidəçinin sözü ağzında yarımçıq qaldı, çəkici mis lövhəyə vurmağa macal tapmırdı. Üç min bir deyəndə araya sükut çökdü... Çəkicin cingiltisi aydın eşidildi... Üç min iki!..

Birdən kim isə astadan yığılanların başa düşmədiyi bir lisanda dedi: «Fyunf tautend... Fyunf tautend...».

Buradakılar deyilən sözlərin mənasını anlamağa çalışdılar. Birdən dilmanc qışqırdı: «Beş min manat təklif edir cənab Nobel...».

Camaatın elə bil üstünə su ələndi. Hərracçının

çəkici havada bir anlığa dayandı, sonra lövhəyə tərəf endi. Mis lövhə elə cingildədi ki, elə bil zarıdı...

Şaşqınlıqdan sükut daha da artdı. Birdən mədən sahibi Aleksey tacirlərin arasından özünə yol açıb meydançaya yaxınlaşaraq bağırdı: «Üçüncünü, üçüncü çəkici vurma! Bu nə cənabdır?! Bu nə cənabbazlıqdır? Bakı kimindir? Urusların! Biz sözə inanmırıq. Qoy pulunu çıxartsın ortaya qoysun! O yer, mənim mədənimə paz kimi soxulub. Mən almaq istəyirəm. Qoy pulu çıxarsın. Pulu verəndən sonra çəkic vurarsan! Bəlkə öz dilində bizi ələ salır».

Dilmanc deyilənləri tərcümə etdi. Hamı maraqla işin necə qurtaracağını gözləyirdi. Robert halını pozmadan ala-bula qalstukunu düzəldib, tələmədən gümüş papiros qutusundan siqar götürdü, alışırdı, heç kəsə məhəl qoymadan qoltuğundan çıxardığı çək kitabçasına xırda, səliqəli hərflər və rəqəmlər yazdı: «L. və P. Nobel qardaşlarının vəkəletilə Robert Nobel»... Çeki dilmanc vasitəsilə hərracçıya ötürdü...

Sonra Robert Qaraşəhərdə nefttəmizləyən zavod da aldı. Onlar az bir müddətdə Suraxanı, Bala-xanı və Bibiheybətə mədən sahibi oldular. Ağşəhərlə Qaraşəhər birləşən yerdə geniş bir yeri icarəyə götürüb nefttəmizləyən, kükürd turşusu, mis, çuqun əridən zavodlar və körpülər tikdirdilər. «Nobel qardaşları» öz firmalarının 5 illiyini bayram edəndə onların ümumi kapitalı 3.000.000 manata yaxın idi. Ümumi məbləğ şəriklər arasında belə bölünmüşdü: Nobellər – 1.610.000 manat, Baron P. A. Bilderlinq – 930.000 manat, F. A. Blyumberq – 25.000 manat, A. S. Suldqeren – 5.000 manat, B. F. Vunderlinq – 5.000 manat, İ. Y. Vabelski – 135.000 manat, M. Y. Belyamin – 25.000 manat.

Ağşəhərdə 1882 – 83-cü illərdə firmanın qulluqçuları üçün xüsusi «Villa Petrolea» («Neft

bağı») saldılar. Zavodlardan qalxan tüstülərin, irili-xırdalı, gümüşü rəngə çalan dəyirmi rezervuarların, gecə-gündüz ətrafa buxar sovuran qurğuların arasından görünən bu «Gülüstan» bağı qərribə bir aləm idi. Onu salmaq üçün Varşavadan məşhur mütəxəssis E. Beklini dəvət etmişdilər. Məlum oldu ki, bu yerlər neft və tullantı ilə korlanıb. Buraya torpaq gətirmək lazım idi. Çox keçmədi ki, Lənkəranın qara torpağı ilə yüklənmiş gəmilər Qaraşəhərdəki körpülərə yan aldı. Qara torpağı arabalarda bağa daşıtdırdılar. Əkilən ağacları, kolları və çiçəkləri sulamaq üçün Həştərxandan su gətirdilər. Bağda Beklinin təkliflə Lənkəran, Tiflis, Batum, Rusiya və Avropanın müxtəlif yerlərindən gətirilmiş 80.000 ağac və bəzək kolları əkməmişdilər. Bağbanlar onları səliqə ilə qayçılayıb, buralarda o zamana qədər görünməmiş geometrik, konusvari, kubaoxşar, piramidavari, çadır və alaçığa bənzər formalarda bəzəyirdilər. Fəvvarə vuran çarhovuzlar eyni zamanda şirin su saxlamaq üçün istifadə edilirdi.

Bünövrəsi daş, birinci və ikinci mərtəbələri ağacdən olan binalar tikdirdilər; ən böyük binanın alt mərtəbəsində kontor, üst mərtəbədə isə klub və əyləncə otaqları, kitabxana yerləşirdi. İsveçli mühəndis və qulluqçular kottejlərdə firavan yaşayırdılar. Buraya Peterburqdan heykəl, rəsm əsərləri, büst, çoxlu kitab gətirtmişdilər.

Mənzillərini və otaqlarını bəzəyən Azərbaycan və İran xalı-xalçaları əsl mədəni, aristokrat həyat tərzindən xəbər verirdi.

Nobellər yüksək maaşla ən bilikli, ən bacarıqlı mühəndisləri, iqtisadçıları, alimləri şirkətlərinə cəlb etmişdilər. Mütəxəssis və qulluqçular isveçli idilər: ruslara, xüsusilə də müsəlmanlara yuxarıdan baxırdılar: rus təbəələrini məsul işə yaxın qoymurdular: yalnız ağır və çirkli işləri onlara tapşı-

rırdılar. Yüz milyon manatlar talan edib apardıqları halda, Bakıda bir dənə də olsa gözə dəyən mülk tikmədilər.

O yerlərdə ki, neft güman edilirdi – Kür düzənliyində, Qobustan ovalığında, Xəzəryanı düzənlikdə, Xəzər akvatoriyasında sahə icarəyə götürüb ehtiyatda saxlayır, lazımi yerlərdə quyular qazdırır, axtarış-kəşfiyyat aparırdılar.

Son vaxtlar Abşeron adaları neft milyonçularının və vətəgə sahiblərinin diqqətini özünə cəlb etmişdi. Nobel qardaşları vaxt itirmədən «Pirallahı» adasını icarəyə götürüb buruq salırlar və 1904-cü ildə zəngin neft yatağı kəşf edib mədən qurdular və yatağı istismara başladılar. Kiçik bir balıqçı kəndi qısa müddət ərzində sənaye qəsəbəsinə çevrildi.

«Pirallahı» adasında çalalardan, əl ilə qazılan dayaz quyulardan hələ qədim zamanlardan neft götürülürdü. Burada «Atəşgah» və pir varmış, ona görə də Pirallahı deyirdilər, buraya hər tərəfdən – şəhər və kəndlərdən ziyarətə gəlirdilər.

Camaat kinayə ilə Pirallahıya «Nobel Saxalini» adını vermişdi.

Nobellərin Bakıda bir baş idarəçisi və müxtəlif sahə üzrə müavinləri vardı.

Mədənlərdə hasil edilən neftin hamısını zavodlar təmizləyə bilmirdi. Saxlamağa da yer yox idi. Ağ nefti istehsal edəndən sonra yerdə qalanları dənizə axıdırdılar. Məşhur rus kimyagəri Mendeleev Bakıda olanda bu mənzərədən dəhşətə gəlir və deyir ki, bu, gündə milyon manatlarla qızılı yandırıp kül etməyə bərabərdir, bu, milli sərvətə qarşı vəhşilikdir, hətta bu barədə hökumətə xüsusi etiraz məktubu da yazır.

Nobellər isə ağ nefti hasil edəndən sonra, qalan yanacağı iri həcmli, dəyirmi çənlərdə saxlayır, ondan milyonlar qazanırdılar. Tez-tez Qaraşəhər və

Ağşəhərdəki digər zavodları icarəyə götürür, öz məhsullarını təmizləyirdilər.

Bayaq dediyimiz kimi, güclü fontanlar zamanı neftin dəyəri birdən-birə aşağı düşür, maliyyə çətinliyi törənir, xırda mədənçilər torpağını satmağa vadar olurdular. Nobellər onlara «mərhəmət» əlini uzadıb, mədəni dəyər-dəyməzinə alır, şikəst düşənləri çıxılmaz, ağır vəziyyətdən «xilas» edirdilər.

Kapitalistlər bu tükənməz sərvəti at-araba ilə daşıyıb qurtarmağın mümkün olmadığını dərk eləyəndə başladılar (1878-ci ildə) Balaxanıdan Qaraşəhərə neft kəməri uzatmağa. Bu yolla neftin zavodlara daşınması 7 dəfə ucuz başa gəlirdi.

Şəhərdən Balaxanıya gedən yol boyu at qoşulmuş arabalar Amerikadan gətirilmiş boruları daşıyır, onlar yoxuşu qalxdıqda, enişə düşdükdə aşmanın deyə dəstə ilə fəhlələr səs sala-sala arabalara «dayaq» olurdular. Layihə əsasında minlərlə fəhlə xəndək qazır, kərpic divarlar ucaldırdılar. Podratçılar, iş icraçıları at üstündə işlərə nəzarət edir, fəhlələri tələdirir, söyür, tez-tez atdan düşüb yumruq, şallaq-tatarını işə salırdılar.

Bu kəməşəhər və mədənlərdə böyük iğtişəşə, dava-dalaşə səbəb oldu. Beş mindən çox neft daşıyan arabaçı, minlərlə çəlləkçi, tuluqçu tətillə edib, işi saxladılar və tələb etdilər ki, kəməşə sökülsün... hətta kəməşə neçə yerdən zədələdilər, sındırdılar, nasos stansiyasını xarabə etdilər... Hökumət işə qarışdı, tətilləçilərin üstünə atlı kazaklar göndərdi... Adamları tutub dustaqxanaya saldı. Atlı kazaklar kəməşə gecə-gündüz qoruyurdular. Başqa sahibkarlar da kəməşə uzatmağa başladılar və altı-yeddi ildən sonra mədənlərdən zavodlara, körpülərə neft vurulurdu. Gəmilərdə Rusiyaya, İrana, Türküstanə, Batuma, Rostova vaqonlar çəlləklərdə neft daşıyrdılar.

Çəlləklərdə, tuluqlarda dəvə karvanı ilə ucsuz-

bucaqsız Rusiyanı neftlə təmin etməyin, onu dünya bazarına çıxarmağın çətin olduğunu nəzərə alan kapitalistlər dəniz və okeanlar üçün tankerlər, dəmir yolu sisternlər düzəltməyə, bu yolla neft daşınmasının sürətini artırmağa çalışırdılar. 3.000 ton neft daşıyan bir tanker 9.000 çəlləyi əvəz edirdi. Nobellər bilirdilər ki, texnikanın təkmilləşdirilməsi, iqtisadi cəhətdən üstünlük qazanmaq, nəqliyyat sürətini artırmaq üçün var-dövlət rəqabətində qələbənin əsas rəhnidir. Bütün layihə işləri, təcrübə zavodları, emalatxana və konstruktor bürolarında işləri, tədqiqat və nəticələri son dərəcə məxfi saxlayırdılar, sifarişləri gizli yerinə yetirirdilər.

Volqaətrafı şəhərlərdə tacirlər Nobellərə körpü tikib çən qurmağa, kontor açmağa mane olurdular. Nobellər müxtəlif hiylələrə əl atıb onları da pay sahibi edir, öz tərəfinə çəkərək, tələyə salırdı.

Qaz fanarları və lampalarının icadı ilə ağ neftə ehtiyac və tələb qat-qat artdı. Yol olmayan yerlərdə isə Nobellər xırda çay gəmiləri və barkazlarla neft daşıyıb satırdılar. Şəhərlərdə, qəsəbə və stansiyalarda, yolayrıclarında, qayalarda qəribə-qəribə şüarlara rast kəlmək olardı: «Ağ neft qaranlıqlara ziya saçır», «Ağ neft ən şiddətli şaxta, soyuq və qarda insanların dadına çatır», «Əsrimiz ağ neft əsridir» və s.

Nobellər mazutdan yanacaq kimi istifadə etməyə başladıqdan sonra odun, kömür, torf və başqa yanacaqların qiyməti xeyli aşağı düşdü.

Təkçə Bakıda yox, Şimali Qafqazda – Qroznıda, Maykopda da mədənlər ələ keçirib «qara qızıl» əldə edirdilər. 1909-cu ildə Maykop neft mədənlərində qızğın iş gedirdi. Dünyanın hər yerindən buraya gəlirdilər. Neftə yiyələnmək məqsədilə milyonlarla xərc çəkilir, kapital qoyulurdu. Nobellərin tamahı hüdudsuz idi. Kazan şəhərindən tutmuş

Quryevə qədər uzanan ərazidə çoxlu torpaq icarəyə götürüb ehtiyatda saxlayırdılar.

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Nobellər Qroznıda neftdən emal edilən «Toulol» partlayıcı maddə zavodu tikdirdilər. Rusiyanın dəniz donanmasının çoxu onlarınki idi, təkcə Rusiyada yox, Avropa, Hindistan, Çin, İran və digər ölkələrə də neft məmulatı satırdılar.

Nobel qardaşlarını başqa sahibkarlardan fərqləndirən o idi ki, onlar işçilər üçün «yaxşı» şərait yaratmışdılar. «On saatlıq iş günü» elan edib, əslində isə fəhlələri on bir saat işlədirdilər. Fəhlələrin məişəti başqalarınınkindən guya fərqli idi. Müsəlman fəhlələri üçün namaz qılmağa, dini ayinləri keçirməyə otaq da ayırmışdılar. İşçilərinə ev tikməyə möhlətə borc verirdilər, dərmanxana və müalicəxana açmışdılar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nobellər yerli hökumətlə, idarələrlə o qədər də hesablaşmırdılar. Geoloji komitənin Bakıda xüsusi nümayəndəsi Dmitri Vasilyeviç Qolubyatnikov proqnoz vermək üçün Abşeron yarımadasının geoloji xüsusiyyətini öyrənib, geoloji və yeraltı təbəqələr üçün struktur xəritələri, profil və kəsilişlər qurduqda mədənlərin sahibləri ona lazımi material, sənəd və məlumat verdikləri halda Nobellər heç bir alimi yaxına buraxmırdılar. Qolubyatnikov ələcsiz qalıb Bibiheybətdə xüsusi quyu qazdırdıqdan sonra istənilən elmi nəticəni aldı.

Nobellərin əsas iqamətgahı Peterburqda tikdirdikləri imarət idi; birinci mərtəbə kontor, üst mərtəbə mənzil idi; pəncərələri I Aleksandrın öldürüldüyü yerdə alabəzək mozaikalı qranitdən tikilmiş xatirə-məbədə, kilsəyə baxırdı.

Lyüdvıq Nobel söhbətlərindən birində demişdi ki, dövrümüzdə əsl kral və hökmdar neft mədəni və zavodların sahibləridir.

Şəhər bağı

1905-ci ildə Bakıda baş vermiş inqilab hərəkatı günlərində Peterburqda yaşayan Nobellərdən biri gileylənib şikayətlənmişdi ki, biz nə türkük, nə də rus, amma elə gün olmur ki, mədən və zavodlarımızda fəhlələr iğtişaş salıb maşın, avadanlıq sındırmasınlar.

Ürəyimiz Bakıdadır, bizi iflic vursa ordan vuracaq.

Murtuza Muxtarov da neft hesabına varlanarlardan biri idi, kontor açıb, mədən sahibləri üçün sifarişlə quyu qazırdı. Yüzə qədər dəzgahı, çoxlu avadanlığı və mühərrikləri, maşınları, yüzdən çox yük atı, arabaları, furqonları vardı. Mədən sahibi olmaq üçün Ağcaqabulda torpaq alıb quyu qazır, neft axtarırdı. Birinci dünya müharibəsi onun arzusunu ürəyində qoydu. Özü ixtiraçı idi, düzəltdiyi «Muxtarov» adlı qazma dəzgahı bütün dünyada məşhur idi; bu dəzgah çox ölkələrə ixrac edilirdi.

Cavanlıqda arabaçı olub mədənlərdən çəlləkdə şəhərə qara neft daşıyıb satırmış. Deyilənə körə, aldığı ağ atın ayağı ona «düşür» və get-gedə varlanıb dövlət sahibi olur. O ağ atı da sərtövlədə saxlayıb, kişmişlə, ləbləbilə bəsləyirmiş, arabaya qoşmazmış.

O, Əmircan kəndində doğulubmuş, nəsilliklə rəncbər və arabaçı imişlər. Dəmir yolu olmayanda, payızda, qışda araba karvanı ilə Bakıdan Tiflisə kirayə ilə yük daşıyırmışlar. Özü 1870-ci ildə arabasını satıb Balaxanı-Zabrat kəndləri ətrafında salınan mədənlərdən birində fəhləliyə başlayır; sonralar dolla dayaz quyulardan neft çıxardır. Güclü və dözümlü, sərt və qorxmaz adam imiş.

Maraqlı orasıdır ki, Bakıda olduğu kimi, Amerikada da (Rokfeller və s.) ilk neft milyonçularının çoxusu əvvəlcə buruqlarda fəhləlik, sonra usta köməkçisi, usta və nəhayət milyonçu olmuşdular.

Quyuları mexaniki üsulla qazmağa başlayanda Muxtarov buruqda adi fəhlə işləyirdi. Səhər alaqa-ranlıqda kiçik qardaşı Bala Əhmədlə bərabər Əmir-candan Zabrata piyada gedib axşam, çıraqlar ya-nanda dala qayıdardılar. O zamanlar mədənlərdə pul qazanmaq insanın dözümü, iradəsiylə bağlı idi.

Martov adlı bir sahibkar Muxtarovdakı dözü-mü, iradəni nəzərə alıb ona mexaniki alət və cihaz-ların sirrini öyrədir, onu tezliklə usta təyin edir, mədən emalatxanasını da ona tapşırır. O vaxtlar neft mədənlərində quyuları ağac və taxtadan quraşdırılmış Kanada dəzgahları ilə qazırdılar. Dəri-nə getdikcə bu dəzgahlar tez-tez xarab olurdu. Murtuz yarım mexanikləşdirilmiş «Molot» dəzga-hında bir neçə dəyişiklik eləyir. Sahibkar qocaldı-ğından Zabrata qazma avadanlığı eməlatxana-sını ona satır. Murtuza artıq qazma zamanı quyularda tutulan alət və cihazları xilas etmə ustası ki-mi ad çıxartmışdı.

Məşhur Azərbaycan neftçisi, usta Piri (Quli-yev) deyirdi ki, Ağa Murtuza bir dəfə faytonda bağa gedəndə qəflətən atları saxlatdırıb, yaxınlıq-da qazılan buruğun ustasını yanına çağırtdırır və deyir ki, qazmanı saxla, qəza baş verə bilər, borular boş-boşuna fırlanır. Usta soruşur: «Nədən bilir-sən?» Murtuza deyir ki, alətlərin səsindən. Qazma-nı dayandırıb yoxlayanda görürlər ki, doğrudan da borular Murtuz deyən kimi hədə yerə fırlanmış.

Maşınların səsindən, balta və boruların ahəng-indən, avadanlığın gurultusundan, quyunun dərin qatlarında vəziyyəti müəyyənləşdirmək insandan peşəkarlıq, fərasət və vərdiş tələb edir.

Mühəndislərə maaş verib öz savadını və texni-ki biliyini əsrin tələbinə uyğun artırır, çertyoj çək-məyi, sxem qurmağı öyrənir. Mürəkkəb cihaz, dəz-gah, avadanlıq və maşınları mühəndislərdən heç dəpis bilmir. Sahibkar olandan sonra dövləti daha

da artır.

Şəxsi qazma kontorunu hələ 1890-cı ildə açmış və get-gedə böyütmüşdü.

Murtuza Muxtarov podrat götürüb, 1.100 metr dərinlikdə quyu qazır. O zamanlar kövrək, yağlı və sairə süxurlarda quyu qazmağı möcüzə he-sab edirdilər. 1895-ci ildə dünyada ilk dəfə metal ştanqlarla zərbə qazma dəzgahını quraşdırır və bu-nun üçün dövlət patenti alır. O bu ixtirasına «Bakı qazma sistemi» adı verir. Həmin dəzgahın əvvəlki-lərdən üstünlüyü çox idi. Onun bir sıra digər ixti-rası da vardı. Muxtarov on doqquzuncu əsrin axır-larında Bibiheybətdə qazma avadanlığı zavodunu işə salır. Bu, Rusiyada ilk neft avadanlığı müəssi-səsi idi. Zavodun yaxınlığında fəhlə və qulluqçular üçün üçmərtəbəli yaşayış binaları tikdirir; bununla da həm işçi qüvvəsini ətrafına toplayır, həm də əla-və gəlir əldə edirdi.

Muxtarov zavodun buraxdığı dəzgah və ava-danlığı Rusiyaya və xarici ölkələrə satırdı. Özü də xaricdən, xüsusilə Amerikadan çoxlu maşın, cihaz, alət və avadanlıq alırdı. Hətta inqilabdan sonra da onun adına avadanlıq göndərirdilər.

Təkcə Bakıda yox, Maykop və Qroznı neft mə-dən sahiblərilə də müqavilə bağlayıb quyu qazırdı; zavod və mədənlərlə, konstruktor büroları ilə tex-niki və işgüzar əlaqələri vardı; tez-tez Şimali Qaf-qaza gedirdi.

Bir dəfə dəmir yolu stansiyasında görür ki, per-ronda çərkəzi libasda iki leytenant yerə xalça sərdi, canamaz açdılar. Pirani bir general, o da çərkəzi li-basda başladı namaz qılmağa. Murtuza Muxtarov onun kim olduğu ilə maraqlanır və öyrənir ki, vla-dıqafqazlı tanınmış general Tuqanovdur. Tanış olur, dəvətini qəbul edib Vladıqafqaza, evlərinə qo-naq gedir. Nəhayət, generalın ortancıl qızı Liza xa-nımla evlənib, qohum olurlar. Bakıya qayıdanbaş

həmin stansiyanın restoran sahibinə deyir ki, bu gün burada nahar edənlərin hamısının xərcini mən verəcəm. Mən onları qonaq edirəm. Vladıqafqazda qoşa minarəli, qoşa eyvanlı, əzəmətli bir məscid tikdirir. Əmircanın qocaları bir dəfə ona rast gələndə deyirlər ki, «Ağa Murtuza, çox sağ ol, uşaqlara məktəb tikdirdin, biz yaşlılar üçün də aduva layiq bir məscid tikdir, Allaha xoş gedər, savab olar. Atananın ərvahına dua oxuyarıq həm də səndən bu kəndə yadigar qalar». «Baş üstə!» deyib Ağa Murtuza əlini aparır gözlərinin üstünə. Vladıqafqazda tikdirdiyi məscid kimi Əmircanda da qoşa minarəli, hər minarəsi qoşa balkonlu bir məscid tikdirir.

Sənədləri imzalayanda nadir hallarda, familiyasını bütöv şəkildə yazardı, adətən üç hərfdən: «Mux...» cızardı. Adamlar deyərdi ki, yüz min manatlar onun üçün milçək kimi bir şeydir.

Liza xanımla Avropa səyahətinə gedirlər. Venetsi yadakı binaların arxitekturası neftxudanı valeh edir, Və onlara oxşar bir sarayı Bakıda bir il ərzində (1911 –1912) tikdirir. Sarayın hər sütunu, tağları buta və gülləri, pəncərə və qapıları, bəzəklərinin hamısı təkrarolunmaz sənət əsəri, memarlıq incisidir! Neftxuda pul əsirgəmədiyi kimi memar da ilham, ustalar da səy və əməklərini əsirgəməyiblər. Sarayı memar Ploşko fransız kotik üslubunda layihələşdirib.

Murtuza Muxtarovun bu mülkünü ev podratçısı Qasımov icarəyə götürüb başa çatdırır.

Bir dəfə yenə də Beslanda, restoranda oturub nahar edir və qatarı gözləyirmiş. Birdən qaçaqaç düşür: «Zəlim xan gəlir...», «Zəlim xanın suvari dəstəsi stasiyaya basqın edir...» sözləri ağızdan-ağıza keçir.

Neftxudanın yanındakı adam deyir ki, «Ağa, at da var, kareta da, hazırdır, dur qaçaq!».

«Heç yerə gedən deyiləm!» deyər o cavab verir.

Qoşa qala qapısı

«Sən də otur».

Çox çəkmir, salon boşalır, atlılar stansiyanı araya alırlar. Salonda oturmuş iki adamın geyimi və görkəmi Zəlim xanın diqqətini cəlb edir; adam göndərib onu yanına çağırtdırır. Neftxuda təklifi rədd edir. Süvarilər onu öldürməyə Zəlim xandan icazə istəyirlər. O razılaşmır, özü neftxudaya yaxınlaşır. Muxtarov stulu çəkib ona yer təklif edir: «Əyləş, qonağım ol!» deyir. Qonaq sözü Zəlim xanın xoşuna gəlir, oturur. Dostlaşırlar. Sonralar bir-birinə hədiyyələr göndəririlər. Zəlim xan mərdlik əlaməti kimi ona bir gümüş xəncər və zər qotazlı bir başlıq da yollayır!

Çar hökuməti Zəlim xanı öldürəndən sonra, neftxuda adam göndərib onun oğlunu və qızını Bakıya gətizdirir, xeyli qonaq saxlayır; hər ikisini Peterburqa, öz xərcinə oxumağa göndərir. Oğlan aqronom, qız isə həkim olur.

Həyətlərdə gəzib mahnı oxuyan Fatma adlı bir qız Muxtarovun diqqətini cəlb edir, onu qızılığa götürür, ona öz familiyasını verir, musiqi təhsili almağına kömək göstərir. Sonralar Fatma Muxtarova respublikanın adlı-sanlı sənətkarı olur.

Üç nəfər cavan oğlan kasıb tələbələr üçün pul toplayanda Murtuza da müraciət edirlər. Neftxuda deyir ki, bilirsiniz nə var, mən ömrümdə heç kəsə boş yerə pul verməmişəm. Sizə bir şey öyrədim. Mənə veksəl verin, borc alın, şəhərdə bir bəzzaz dükanı açın, başlayın alış-verişə; dükanı da özünüz idarə edin. Belə bir tələbəlvür dükanı mən Peterburqda görmüşəm. Yaxşı mənfəət götürürlər. Peterburq və Moskva manufakturaçılarının üstünə məktub yazaram, güzəştə, ucuz qiymətlə kreditə, möhlətə sizə mal buraxarlar. Elə ki, mayalandınız, pulumu qaytararsız.

Tələbələr razılaşmır, əliboş çıxıb gedirlər.

On yeddinci ilin əvvəllərində çar taxtdan salınır. Azadlıq tərəfdarları Nəriman Nərimanovun yanına gəlib şikayət edirlər ki, ay doktor, bəs bu bərabərlik harda qaldı, nə vaxt olacaq? Odur Şəmsi Əsədullayev təzə quyular qazdırıb gündə milyon putlarla nöyüt götürür. Nərimanov cavab verir ki, qoy qazsın, hamısı bizə qalacaq. İkinci dəfə Musa Nağıyevin təzə mülk aldığını xəbər verirlər. Doktor yenə deyir: «Fikir eləməyin, qoy alsın, bizə qalacaq». Üçüncü dəfə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin fabrikdə təzə sex açdığını söyləyirlər, yenə də həmin cavabı verir.

1919-cu ildə bir neçə nəfər gəlib Səmədağa Ağamalı oğluna şikayət edir ki, Mailov təzə vətəklər düzəldir, Dadaşov qardaşları gəmi tərsanəsini böyüdür, daha bu nə hürrriyyət oldu? Ağamalı oğlu da cavab verib ki: «Fikir eləməyin, doktor Nəriman doğru deyib, qoy eləsinlər, bizə qalacaq».

Şəmsi Əsədullayev də Bakı neftxudalarından biri idi. Əmircan kəndindəndir; ata-babadan onlar da rəncbər və arabaçı olublar. Suraxanıda buğda və arpa əkirlərmiş; biçindən sonra arabaçılıq edər, yük daşıyıb kirə alarlarmış. Dəmir yolu olmayan da, onlar da araba karvanı ilə Tiflisə, oradan da Bakıya kirayə mal daşıyarlarmış. Neftin ecazgar güdrətindən milyonçu olur, həm neft mədəni, həm də neft daşıyan dəniz və çay donanması düzəldir. Şəhərin mərkəzində əsas fasadı Qoqol küçəsinə, digər iki yan fasadların biri Gimnaziya (Tolstoy) küçəsinə, digəri Karantin (Həzi Aslanov) küçəsinə baxan əzəmətli bina tikdirir, Başqa binaları da vardı. Xəzər dənizi sahillərinə və Volqaboyu şəhərlərə öz gəmilərində neft daşıdırıb satdırdı. Camaat arasında Şəmsi Əsədullayevə Nobellərin qənimi deyirdilər. Çünki bütün Rusiyada, Türküstanda, İranda, hətta Finlandiyada belə Nobellərin dükanı və kontorları ilə üz bəz, ya da ki, yanaşı kontor və

dükən açıb Nobellərdən ucuz qiymətə neft satar və ona mane olardı.

Oktyabr ayının axırlarında Volqada naviqasiya bağlananda Bakıda neftin qiyməti xeyli aşağı düşürdü; böyük neftxudalar, o cümlədən Şəmsi da, xırda mədən sahiblərindən nefti ucuz alıb anbarlara vurur, yazda naviqasiya açılanda daşıtdırardı Rusiyaya.

Şəmsinin Bakıda bir müsəlman, Moskvada isə Mariya Pavlovna adlı rus arvadı, birinci arvaddan iki oğlu və qızları vardı. Mariyanın atası çar ailəsinə yaxın senator idi. Bakı neftinin tükənməz qızılı, bir də qohum senatorun köməyi ilə bağlı qapılar Şəmsinin üzünə taybatay açılırdı. Bütün bunların hesabına Peterburqda Neva çayı sahilində, Qış sarayı yaxınlığındakı məhəllədə əzəmətli bina ucaldı bilmişdi. Moskvada Mariya üçün içərisində çarhovuz və oranjeriya olan təmtəraqlı mülk almışdı. Hər il Avropa şəhərlərinə, yaylaqlarına istirahətə, səyahətə gedirdilər.

Böyük oğlu və müsəlman arvadı, Mariyaya görə dava-şava salır, yola getmirdilər.

Şəmsi qış aylarını, adətən, çox vaxt Moskva və Peterburqda yaşayar, tacirlərlə müqavilələr bağlayar, Novruzqabağı Bakıya qayıdar, satdığı nefti müştərilərə yola salardı; Mərdəkandakı yaraşlıq malikanəsində yaşayar, qohum-əqraba, dost-aşna ilə gününü eyş-ışrətdə keçirdərdi; o gün olmazdı ki, əzəmətli binanın orta günbəzi üstündəki mildə ştandart yellənib dörd bir tərəfə ziyafət məclisinin davam etdiyi xəbərini verməsin.

Qocaman buruq ustası, əmək veteranı Mövsüm kişi nəql edirdi ki, yazın əvvəli idi. Novruz bayramından bir az keçmişdi, qohumum Murtuz Muxtarovun bağında idim; əlimdə bel bağçada gülləri sulayırdım, qəfəslərdəki min bir avazla oxuyan quşlara dən, ceyran və marallara yem verirdim. Quşlar

da, heyvanlar da, çiçəklər də elə bil baharı salamlayırdı. Nökər yaxınlaşıb dedi ki, Murtuz ağa sizi çağırır. Getdim. Murtuz şüşəbənd eyvanda oturmuşdu; məni görəndə dedi: «Oğul, Ağa Şəmsi Məskodan qayıdıb, Bağdadır. Get malakeş usta Məsməliyə xəbər ver, axşamüstü gəlsin, gedək Ağa Şəmsiyə baş çəkək. Usta Məsməli söhbətçil kişidir, xoşməcazdır. Şirin danışır».

Axşamüstü getdik Şəmsinin bağına. Nərd oynayırdı. Mehriban-mehriban görüşdük. Başladı təzədən nərd atmağa. Qaşqabağı yerlə gedirdi. Gödəkboy, gombul, tüklü bir kişi idi. Bizə çay gətirdilər, Birdən uzaqda paroxod fit verdi. Malakeş Məsməli dedi: «Ağa Şəmsi, paraxodundur a, fit verir, elə bil səni haylayır. Fiti min gəminin fitinin içindən seçilir. Böyük oğlun, bala xozeynin adındadır a...».

Kiçik bir haşiyə: deyilənlərə görə, Şəmsi gəmilərin fitinə yaman aşiq imiş, bütün gəmi və barkazlarındakı sirenalara xüsusi sifarişlə qayıtdırmış. Bir dəfə köhnə gəmisini satmış. Müştəri deyir ki, gəmi çox köhnədir. Şəmsi cavab verir ki, köhnəliyinə nə baxırsan, sən onun fitinə qulaq as, yeddi diyarda eşidilir.

Malakeş Məsməlinin sözündən Şəmsinin rəngi qaçdı, papağını peysərinə itələyib, yerindən sıçrayıb qalxdı. Hirsli-hirsli qışqırdı: «O paroxod, indi mənimki döyül, borclu olduğum adamlarınkıdır. Pul yeyələrininkidir», – papağını götürüb, zərblə yerə çırpdı, başladı böyük oğlunu söyməyə, qarğıışlamağa – «Ay oğul, səni görüm zəlil olasan, ananla bir gora basdırım, məni xəcil elədüz, müflis elədüz!».

Boğazı tutuldu, su verdik, oturdub başladığı təsəlli verməyə. Şəmsi sakit olmurdu, Muxtarova baxıb dedi: «Ağa Murtuza, bax gör, böyük oğlum, dəyyus, başıma nə mərəkə açıb. Hər il payızın axırlarında müştəri tacirlərlə daqavor bağlayıb, neft

satıram. Bakıya pravlyasıyə tel vururam ki, bu qədər ucuz qiymətə neft al xırda sahibkarlardan, vur anbarlara, yazda yollayım müştərilərə. Bu il vurduğum tel gəlir bura cümə günü çatır, pravlyası olmur kontorda. Aparıb verirlər Mirzə başıbatmışa, O da teli oxuyur, anasından sözbir olub gizlədirlər. Allah canını almış, mənim gəlməyimdən bir həftə qabaq anasını götürüb, Xorasan ziyarətinə aparıb ki, üz-üzə gəlməyəm. Gəlib pravlyasıyə tapşırıram ki, aldığım nefti yavaş-yavaş paraxodlara vur, yerit Urusiyyətə, müştərilər intizardadır. Deyir ki, siz payızda sərəncam vermədiniz, mən də icazəsiz cürət edib, neft almadım. Soruşuram, necə yəni, tel vurmamışam? Deyir mən almamışam. Çatmayıb mənə. Poçtu yoxladıq, Məlum oldu ki, başıbatmış Mirzənin əlinə düşüb. O da arvadımla müxənnət çıxıblar, əlbir olublar. Moskvadakı arvad üstündə, Mariyaya görə ana-bala başıma belə oyun açıb, məni xar elədilər».—Birdən başladı hirsindən ağlamağa.— «İndi yaz gəlib, neft bahalanıb, gərək özüm iki-üç dəfə baha qiymətə Bakıdan aldığım nefti öz xərcimlə daşıtdırım Urusiyyətin uzaq şəhərlərinə, Alla Əkbərin qurtaran yerinə, qəbalə bağladığım tacirlərə ucuz satım. Yol pulu da məndən. Gəmilərin çoxunu satmışam, zavodu satmışam, Ramanadakı mədəni satmışam... Müflisəm, müflis... Əlimdə qalan bu bağdı, şəhərdəki mülkərimdir, bir də ki, Suraxanıdakı Xırman yeri... Bunlar da tezliklə satılar, əlimdən çıxar. Canım çıxsa yaxşıdır». Qəzəblə özünü yerə çırpdı, ürəyi getdi.

Otaqda olanlar birtəhər onu ayıldırıb, təsəlli verdilər: «Allah kərimdir, əl-amanda qoymaz səni...».

Musa Nağıyevin qızı Ümülbəni Şəmsinin gəlini— böyük oğlunun arvadı idi. Musa dar gündə qudasının dadına çatıb, iflas olmaqdan xilas edir. Rusiyadakı müştərilərə neft göndərir, qoymur şəhərdəki mülkü, bağı və Suraxanıdakı Xırman yeri-

ni satsın. Fətulla bəy Rüstəmovun məsləhətilə Suraxanıda Xırman yerində də Musanın puluna buruq qurdurub, quyu qazdırır. Çox keçmir quyu elə bir fontan vurur ki, ətraf neft dənizinə dönür; özü də xalis Suraxanı nefti, benzinə bərabər. Müştərilər göydə götürürdülər. Gündəlik hasilat on min tondan çox idi. O quyu, məşhur fontan vuran quyularla bərabər Bakı neft-qazma tarixinə daxil edilib, olduğu yerdə xatirə daşı basdırılıb, xüsusi nişana qoyulubdur.

Bəxt ulduzu birdən parlayan neftxudalardan biri də **Seyid Mirbabayev** idi. Çox məlahətli səsi varmış, musiqi duyumu yaxşı imiş. Dövlətlilər bir-birinin bəhsinə onu toya dəvət edər, çoxlu pul, qiymətli hədiyyələr verərdilər. Varşavada səsini qramofon vallarına yazdırıb, çox baha qiymətə satırdı; çox vaxt birə-iki, birə-üç qiymətə.

Bir dəfə Bakı kəndlərindən birinə toya gedir, məclisi çox şənəndirir, bəyi tərifləyəndə cuşə gəlir, dəfi atıb-tuttur, ilhamla oxuyur: «Gəlsin görüm bəyin igid əmisi, görüm a bəy, toyun mübarək olsun, qohumun-qardaşın bizə borc olsun».

Bəyin əmisi qavala iki dənə beşyüzlük salır... Əl çalırlar, hərə bir söz deyir, məclis daha da qızışır— Seyid tərif etməkdə olur:

«Gəlsin görüm bəyin varlı dayısı, gəlsin görüm bəyin comərd dayısı, a bəy, sənın toyun mübarək olsun, olasan sən on iki oğul atası, igid dayın bizə borc olsun».

Oğlanın dayısı gözəl libasda, belində qızıl kəmər, qızıl xəncər, tapança, boynundakı qızıl zəncirdən sallanan brilyant, yaqut medalyonlar bərq vurur, yerindən qışqırır: «Seyid, ana babamdan mənə miras qalmış «Bala şoranlıq»da qazdırdığım quyunu sənə xələt verirəm... Nə çıxsə sənın bəxtinə, quyu başa çatana qədər xərci mənım boynuma. Cəddinə qurban olum, bir «Segah» oxu.»

Belə töhfədən sonra Seyid sağ əlini qoyur qulağı qənsərinə, adsız barmağındakı üzüyün iri brilyant qaşını min bir rəngdə şəfəq saçır, elə bir «Segah» oxuyur ki, məclisdəkilər heyran qalır. Şabaş xanəndənin dəfinə xəzəl kimi tökülür... Seyid brilyant sərrafı və aşiqi imiş, yığmış.

Birdən «Bala şoranlıq»dakı quyu fontan vurur, yeri-yurdu qızıl seli bürüyür, xanəndə Seyid bir anda dönür olur milyonçu Seyid... Neftxuda, Varşavada səsi salınmış valları bir-bir baha qiymətə alıb sındırır ki, guya əsl sənəti olan xanəndəliyi indiki milyonçuluğuna əskiklik gətirər, şan-şöhrətini azaldar, keçmişinə arxa çevirir.

Yeri gəlmişkən, xoş avazlı, məlahətli səsin Varşavada qramofon valına yazılması ilə və Seyid adı ilə əlaqədar bir əhvalatı oxuculara çatdırmaq elə zənn edirəm ki, maraqlı olar.

Seyid Mirbabayevdən sonra Qarabağlı xanəndə Seyidi səsini yazmaq üçün Varşavaya dəvət edirlər. Gedir oxuyur və səsi vala düşür; adını soruşanda deyir ki Seyid. Məəttəl qalırlar və deyirlər ki, Seyid adlı adamın səsi bizdə var. Necə olar, o da Seyid, sən də Seyid? Xeyli götür-qoydan sonra iki Seyidi ayırd etmək üçün qərara gəlirlər ki, ikinci Seyidə Şuşinski adını əlavə etsinlər.

Seyid Mirbabayev başlayır başqa milyonçular kimi cah-cəlal qurmağa, Aramyanın dəniz sahilindəki mülkünü alır.

Aramyan həmin mülkü bir dəfə qumarda uduzmuşdu. Hadisə belə olub: Klubda oyunda başı necə qızışır, var-yoxu əldən gedir, axırda mülkü də qoyur banka, o da əlindən gedir. Xəbər evlərinə çatır. Klubda birdən görürlər ki, qapı açıldı. Aramyanın arvadı girdi qumar oynanan otağa, uzaqdan başladı sözə: «Əzizim eşitdik ki, pulları, üstəlik mülkü də uduzmuşan. Əcəb eləmişən, heç kefini pozma. — Əlindəki balaca çamadanı uzadır ərinə. —

Al, bunun içindəkiləri də uduz amma qəm yemə». – Çamadanı qoyub gedir.

Çamadanın qapağını açanda görürlər ki, bütün zi- qiymət qızıl-cəvahirat, bəzək əşyalarını ərinə təsəlli, ürək vermək üçün gətirib.

Oyun təzədən qızışır. Aramyən uduzduğu pul-ları da, mülkü də geri qaytarır...

Yay və qış klublarında hər axşam qızğın oyun gedərdi. Qumarda min manatlarla pulu, mülkü udan kim, uduzan kim... Bəzən varlı müflis, hoqqabaz bir adam isə dövlət, var, mülk, zavod sahibi olardı.

Şəhərin məşhur qumarbazlarından biri də xəsislikdə ad çıxarmış **Hacı Hacağa oğlu Yusifağa** idi. Qarınqulu, kəmağıl bu adam bir gecədə çoxlu pul və neçə mülkü qumarda uduzandan sonra deyir ki, «adə iş bərkiyir, gərək özümü yığışdıram». Sonra da əzəmətli mülkü, içərisindəki avadanlıqla birlikdə on dəqiqənin içində qumarda uduzur.

Arvadı, qohum-əqrabanın, xeyirxah adamların məsləhətilə vəkil tutub Naberejni (Neftçilər) tindəki dörd mərtəbəli görkəmli binanı öz adına keçirtirir ki, əri qumarda uduza bilməsin.

Dağlı Abbasla, Malbaş Yusif də məşhur qumarbaz, qoçu idilər; onlar Hacağa oğlu Yusifağanı Novxanıya, Pirşağıya dəvə ətindən qutaba, cız-bıza qonaq aparıb qumarda lat-lüt eləyib yola salırdılar. Yusifağa axırda yaman günə qalır. Atasının dostlarından biri Yusifağanı çağırır deyir ki, atan öləndə mənə vəsiyyət etmişdi ki, sənə çatdırım, yaman günə qalanda özünü böyük otaqda, çilçiraq sallanan qırmaqdan asasan, biabırılıqdan canını qurtarasan. «Atam deyib özümü asım?» «Bəli». Gedib özünü asmaq istəyəndə çiraq sallanan qırmaq yerindən çıxır, qızilla dolu iki kisə yerə düşür. Yusifağanın kefi kökəlik. Lakin çox keçmir ki, həriflər onları da əlindən alırlar. Düşür dilənçi gününə.

Danışıb gülmək, vaxt keçirmək üçün içərişəhərli məzhəkəçi Şönü oğlu Abdullanı da tez-tez məclisə çağırırdılar. Şəhərdə Şönü oğlu ilə əlaqədar maraqlı bir əhvalat danışdırdılar. Bir nəfər dövlətli Kərbəla ziyarətinə gedəndə Şönü oğlunu özünə həyan aparır, at alır, xərcini boynuna götürür. Dolu bir kisə verir Şönü oğluna ki, bunu gizlət yəhərin altında, mənzil başında, Kərbəlaya çatanda verərsən mənə.

Dövlətli Kərbəlaya çatanda kisəni istəyir. Şönü oğlu cavab verir ki, kisədəkini qovut bilib yol boyu yemişəm. «Necə yəni yemişəm?!» – təəccüblə kişi soruşur. Şönü oğlu deyir: «Nəinki yemişəm, bayıra da getmişəm». Düşür dava, kişi deyir: «Adə, o mənim atamın sümükləri idi, həvəngdə döyüb toza döndərib, kisədə gizlədib gətirirdim ki, burda, Kərbəlada basdırıb, üstündə qəbir tıkdırım». Şönü oğlu deyir: «Əvvəldən xəbər eləyəydin də, mən nə biləydim».

Milyonçu olandan sonra Seyid Mirbabayev gedir. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanına, xahiş edir ki, siz şəhərdə olan bütün imarətləri tanıyırsız, yanınıza məsləhətə gəlmişəm, mülk almaq istəyirəm. O da deyir ki, şəhərdə çoxlu mülküm var, oturduğum, bir də doğulduğum evlərdən savayı, hansını istəyirsən qurbandır cəddinə, Seyid razılıq edir və deyir ki, hacı, sizin mülklərdə mənim gözüm yoxdur... Hacı deyir: «Onda məktub verim get Tiflisə. Aramyən dəniz qırağındakı imarəti satır, bəlkə ala bildin. Çox yaxşı mülkdür, heç mənim imarətimdən əskig deyil. Çox da şükümlü binadır. Özüm o binada neçə il yaşadım, evim hazır olanda ordan köçdüm. Sonra Ağa Musa neçə il yaşadı, elə mən olan otaqlarda». Hesabdarı Mirhəbib qoşur Seyidə, göndərir Tiflisə, Aramyənün üstünə. Bir məktub da verir və deyir ki, bunu əvvəl aparıb verərsən canişin idarəsinə, deyərsən ki, Qori seminariyasının ha-

miliyini götürürəm boynuma. İldə bir neçə min xərcin çıxsaxsa da, padşahlıq qabağında üzün ağ olar, sözün keçər, gələcəkdə artıq müsəlman uşağı göndərə bilərik ora. Mən də elə buna görə Bakı texniki məktəbinin hamliliyini götürdüm üstümə. Gəlmişdilər ki, bina üç ildir qalıb yarımçıq, otuz min manat çatışmır. Dedim otuz beş min manat verirəm, özüm də o məktəbin hamisi oldum... Ağa Musa da realnı şkolun hamisi oldu, indi orda oxuyanların yarıya qədəri müsəlman balalarıdır.

Seyid, Hacı deyən kimi eləyir, gedir canişinliyə Qori seminariyasının hamiliyini götürür boynuna, Tiflisdə bu xəbər dönür böyük bir hadisəyə, hamı, hər yerdə bu barədə danışır.

Aramyan da Bakıdan gələn qonaqları çox hörmətlə qarşılayıb qəbul edir, nökrəri göndərib çamadalarını mehmanxanadan apardır öz evinə, qonaqlara deyir, «Hacının adamlarının Tiflisdə mehmanxanada qalması mənim üçün ayıbdır, təhqirdir. Nəinki sizin kimi hörmətli şəxslərin, hətta Hacının nökrərinin də mənim evimin baş tərəfində yeri var».

Onları neçə gün qonaq saxlayır, o ki var hörmət edir, şərəflərinə ziyafət düzəldir. Tiflisin görməli yerlərinə aparır, mehribanlıq göstərir, axırda deyir ki, bir vaxt mən o mülkü satmaq istəyirdim, sonra fikrimdən daşındım. İndi ki, Hacı üstümə adam göndərib, məsləhət görür, satıram. Üç yüz min manat qiymət qoymuşdum. Hacının xatirinə əlli min manat güzəştə gedirəm.

Seyid Mirbabayev bir sözü iki eləmir, cibindən bank kitabçasını çıxarıb, dördə bir milyon manata çək yazıb qol çəkir, Aramyana uzadır.

Yola düşəndə Aramyan iki zərf verir Mirhəbibə və deyir: «Bu zərflər hacıya çatdırarsan. Bu birisi isə sənindir».

Mirhəbib deyirdi: «Yaman təşvişə düşdüm, gö-

rək mənə nə verib». Vaqonda zərflər cırdım, gördüm ki, içində beş dənə yüzlük var... Seyid xəbər aldı: «Aramyan xozeyin sənə nə qədər bəxş edib?». Cavab verdim ki, beş yüz manat; zərflər ona uzatdım. Beş yüz manat da o bağışladı. Mirhəbib də Mərdəkanda bağ saldırıb, gözəl bir mülk tikdirir.

Birdən-birə milyonçu – neftxuda olanlardan biri də **Binəqədili Səlimov** idi. Ata-baba yurdunda quyusu fontan vurmuşdu. Nəql edirdi ki, var-yoxu xərcledim, qohum-əqrəbaya əl açdım, bir qədər borc verdilər, quyu döndü əjdahaya hamısını uddu. Nöyüt görünmədi, hər cümə axşamı fəhlələrə pul vermək lazım idi, kasıb adamlar, yarıtox, yarıac, gündə on iki saat ağır dəmirləri qaldırır, daşıyır, ziğ-palçıq içində vurnuxurlar... Mədən qonşularının gözü mülkəmdə idi; Allahdan istəyirdilər ki, iflas olum, ucuz qiymətə yeri alıb, məni aldatsınlar... Bir neçə nəfər borc vermək istəyirdi, amma ağır şərt qoyurdular, Axırda qərara gəldim ki, gedim Peterburqa padşaha yol tapım, düşüm ayağına, əhvalatı nəql edim, kömək istəyim. Nöyüt çıxanda borcu qaytarım. Kənddə bir dükanimiz vardı, onu girov qoydum, pul götürdüm... Usta ilə fəhlələrə ay yarımliq maaş qoydum. Çörək bişirtirib məfrəşlərə doldurdum ki, gedib qayıdana qədər mənə bəs eləsin. O zaman müsəlman dindarları səfərə çıxanda məfrəşlərə qurumuş lavaş doldurub aparırdılar, ustunə su çiləyib yeyirdilər.

Biləcəriyə gəlib bilet alıb qalxdım vaqona. Fikir götürmüşdü məni, az qalırdu ürəyim partlasın, qabaqdan qış gəlir, qürbət, yad el, görəsən sözümə qulaq asan olacaqmı? Yaxşı bir xəzim vardı, pəncərənin yanında asmışdım. Sərnişin az idi. Birdən platformada buruq ustası gözümə dəydi, üst-başı nöyüt içində, «Allah şeytana lənət eləsin» deyib gözlərini sildim, fikirləşdim ki, yəqin başıma hava gəlib. Bir də baxdım usta yoxa çıxdı. Mənə elə gəldi

ki, məni çağırırlar. Pəncərədən boylandım, usta məni gördükdə qışqırdı: «Muştuluğumu ver, xoze-yin, quyu fontan vurur». Elə götürüldüm ki, bir də fontan vuran quyunun qabağında ayaq saxladım. Göydən nöyüt yağır, yeri-yurdu başına alıb sel kimi axır... Biləcəridən Binəqədiyədək birnəfəsə yüyür-müşdüm... Bahalı xəz, çamadan, çörək dolu məfrəşlər qalmışdı vaqonda... Buruq ustası məndəq xeyli sonra gəlib çıxdı... Buruğun dövrəsində, yalan olmasın, onlarla fayton, qazalaq vardı... Adam əlindən tərpənmək olmurdu... hamı məni təbrik etməyə tələsir, bir-birinə macal vermirdilər... Məne pul uzadan kim, çek təklif edən kim, xoş söz deyən kim; bığımın altından keçmək istəyənlərin sayı-he-sabı yox idi...

Səlimov şəhərdə Starıy politseyski (Məmmədəliyev) küçəsində bir möhtəşəm imarət, Krasnovodski (Səməd Vurğun) və Kamenisti (Bəşir Səfəroğlu) küçələrinin kəsişdiyi yerdə isə ikinci böyük imarət tikdirmişdi. Başqa küçələrdə də... Hamısı əzəmətli, arxitektura cəhətdən zəngin binalar idi.

Bakı milyonçularından biri də **Tumanyan** idi, Qubernator (Sağlamlıq zonası) bağı ilə üzbəüz dördmərtəbəli, hündür binanı (1893–1894) o tikdirmişdi. Özü İran təbəəsi olsa da, Rusiyanın çox yerində ticarət kontorı vardı. Müzəffərəddin şah Avropaya səfər zamanı yolüstü Bakıya gələndə onun evinə düşmüşdü.

İran şahı öz səyahətnaməsində Bakıya gəlməyini və burada iki gün qalmağını belə təsvir edir: «Qatar dayandı, biz vaqondan düşdük, stansiyada bizi çoxlu müsəlman camaatı – təbrizlilər, dağistanlılar qarşıladı. Hərbi təşrifat qaroulu hazır dayanmışdı, musiqi çalınırdı. Bu qaraulun qarşısından keçdik, sonra əvvəldən hazırlanmış otağa girdik; burada üləma, seyidlər və tacirlər, Tumanyanın adamları dayanmışdılar. Qafqaz işlərinə baxan

Qubernator bağı

Tiflisdə oturan baş konsulumuz Nazimülmülk öz məyyətilə hüzura müntəzir idi. Bir neçə dəqiqə keçdi, xəbər verdilər ki, kareta hazırdır. Binadan çıxdıq. Şiddətli xəzri əsirdi; küçələrdə şərəfimize asılmış bayraqları, çıraqları və fəxri darvazanı xəzri xarab eləyirdi. Hiss olunurdu ki, mənim şərəfimə xüsusi şadyanalıq hazırlayıblar. Küçələrdə və səkilərdə, şiddətli kuləyə baxmayaraq çoxlu müsəlman və digər millətlərdən şəxslər vardı.

Stansiyadan mənzilə – iqamətgaha iyirmi dəqiqəyə çatdıq. Tumanyanın möhtəşəm imarətinin qabağında çoxlu xalı-xalça döşənmişdi, bina bayraqlarla və çıraqlarla bəzədilmişdi. Ətraf çırağlarla işıqlandırılmışdı. Karetadan düşüb imarətdəki çoxlu pillələrlə qalxdıq. İmarət dördmərtəbəlidir. Biz üçüncü mərtəbədə yerləşdik, Otaqlar avropasayağı, çox zəngin və əla döşənib bəzədilmişdi. Tumanyanın adamları məni qarşıladılar, onlarla görüşəndən sonra mənim üçün hazırlanmış otaqlara keçdim. Mənimlə gələnlərin çoxusu da bu mülkdə yerləşdirildilər.

Ertəsi gün Sədr əzəm (baş nazir – *M. S.*) xəbər verdi ki, rus imperatorunun əmri ilə Qafqaz canişini Tiflisdən mənimlə görüşmək üçün Bakıya gəlib, hüzura müntəzirdir.

Çanişin içəri girdi, görüşdük. Cüssəli, xoş sima, fərasətli və aqil bir şəxs idi. Qısa söhbətdən sonra o getdi.

Bakının bütün əyanları və şəhər hakimləri hüzuruma gəldilər, imperatorlara layiq mənə üç məcməidə duz-çörək gətirdilər. Fərəc bəy də hüzuruma çatdı.

Ona da izhar iltifat etdim. Rus imperatorunun hədiyyə göndərdiyi altı dənə əla tufəngi mənə təqdim etdilər həddindən çox yaxşı tufənglər idi. (Müzəffərəddin şah mahir ovçu imiş – *M. S.*)

Olduğumuz imarətin böyük bir eyvanı vardı. Buradan dəniz görünürdü, Eyvandan ətrafa tamaşa etdik. İmarətin qabağında çoxlu adam yığılmışdı. İran təbəələri də çox idi; dalbadal salavat çəkir və uca səsle hurra deyirdilər.

Eyvandan şəhər və dəniz yaxşı görünür; şirin su olmadığı üçün, bir də torpağın pisliyindən və neftin çoxluğundan bu aralarda ağac yoxdur; azca ağac var ki, onu da çox böyük zəhmətlə yetişdirib saxlayırlar.

Bakının havası o qədər də tərifəlayiq deyil; çünki dəniz kənarıdır, rütubət çoxdur, həm də neft mədəni yaxındadır, hər yerdən – divarlardan, yerdən, qapı və pəncərələrdən neft iyi gəlir, aləm qapqaradır.

Xəzər sahilindəki bütün şəhərlərə buradan neft gedir. Bakıda çoxlu abad imarət var.

Avropaya təhsilə göndərəcəyimiz tələbələr gəlmişdi. Sədr əzəm hüzuruma gətirdi. Onları müxtəlif dövlətlərin paytaxtlarına yolladım.

Mən, Sədr əzəm, bir də admiral Arsenyev karetda neft mədəninə tamaşaya yollandıq. Qabaqlar neft çeşməsi yerlə axarmış, indi bu çeşmələr dərinədir, quyu qazıb çıxardırlar, xüsusi tulumbalar var; ətrafda iri anbarlar düzəldiblər, quyudan çıxarılan neft arxla o anbarlara axır, çəlləklərə doldurub daşıyırlar. Neft ticarətindən çoxlu mənfəət əldə edirlər; mədən sahibləri, tacirlər və rus dövləti bu mənfəəti bölüşdürürlər.

Kareta Fərəc bəyin neft mədəninə çatdı, bura iri, sanballı mədən olduğundan tamaşa etməyinə dəyərdi, Neftin necə çıxmasına, arxla anbara axmağına baxdıq; birdən neft yağış kimi yağıb üstümüzə töküldü, o üfunətli və pis iy verirdi. Burada çox dayanmadıq, geriye qayıtdıq. Dincəlmək üçün hər şey hazır idi. O axşam bakılılar şərəfimizə ziyafət – təşrifat-məclisi düzəltdi. Bütün şəhər çırağ-

ban edilmişdi.

Sabahı gün imarətin eyvanında oturdum. Sədr əzəm də hüzurumda idi; bütün məktəblərin şagirdləri təzə, gözəl libasda, əllərində bayraqlar, nəğmələr dəstələrlə, imperatorlar üçün edildiyi kimi mənim iqamətgahımın qabağından keçirdilər. Şəhər əhalisi qarşımda dayanmışdı».

Neft mədənlərində fəhləlik eləyən Molla Əhəd nəql edirdi ki, «Şəhəri bəzəmişdilər. Qartal nişanı olan rus və Şiri-Xurşid nişanlı İran bayraqlarını hər yerə sancmışdılar; eyvanlar xalı və xalçalarla bəzədilmişdi. Qala bürcünün üstündə qara çıraqlar, «Qız qalası»nın və «Qoşa qala qapısı»nın üstündə iri məşəllər yanırdı. Haşimov (Gənclər) meydanında zurna-balaban çalınır, kəndirbazlar oynayırdı. Rəngarəng fanarlar yanırdı.

Axşam dənizdə əlvan çıraqlarla – şamlarla bəzədilmiş gəmilər, qayıqlar seyrə çıxmışdı; musiqi çalınırdı; şahın şərəfinə toplardan yaylım atəşi açdılar.

Spaski küçəsində yerləşən İran konsulxanasının böyük həyətidə qurban kəşib, şənlik düzəlmışdilər. Küçələrdə adam əlindən tərپənmək olmurdu. Şahın düşdüyü binanın qabağında iki gün böyük izdiham oldu.

Neft mədəninə və zavodlarda, şose yollarında, inşaatda ən ağır işlərdə çalışan fəhlələrin əksəriyyəti iranlılar idi, hamısı yığıncığa gəlmişdi. Şah küçə eyvanına çıxanda bir fəhlə özünə od vurub yandırdı. Alovu söndürmək üçün fəhlənin üstünə pal-paltar atdılar.»

O vaxtlar ümumiyyətlə, fəhlələrin, xüsusilə də iranlıların güzəranı çox ağır keçirdi. İranın özündə şah istibdadı, mülkədar, xan zülmü, məmurların cəza tədbiri, ölkədə iqtisadiyyatın tənəzzülü, işsizlik, hərcmərclik, aclıq onları vətəni tərk etməyə vadar edirdi. Ayağı yer tutan iş dalınca Rusiyaya

qaçırdı: Bakıya, Həştərxana, Samaraya, Gürcüstana, Şimali Qafqaza... Qürbətdə onlar kapitalistlərin, güclülərin, qolu zorbaların zülmü altında əzilirdilər. Qoçu aldığı tapançanı yoxlamaq üçün yoldan keçən yazıq iranlıni nişan alıb öldürürdü, sorğu-sual edən də olmurdu. Bakının «Həmşəri palanı» (Bəşir Səfəroğlu küçəsinin yuxarı başı) adlanan məhəlləsində ancaq kasıb iranlılar yaşayırdı. Oradan o yana zibillik, çöl-biyaban idi. Taxtadan, ağac parçalarından, paslı dəmirdən quraşdırılmış alçaq, rütubətli daxmalar, qaranlıq zirzəmilər məskənləri idi; beş-altı adam bir daxmada, bir zirzəmidə yaşayırdı. Ətraf çirkab, üfunətli. Axşam düşəndə Kamenisti (Bəşir Səfəroğlu) küçəsi ilə üzüyuxarı hambalların, fəhlələrin axını başlayırdı, özləri də mazutlu, palçıqlı, cır-cındır içində. Gündə on iki saat ağır iş... Yarıtox, yarıac... Qürbətdə qaldıqları müddəti yırtdıqları mitilin sayı ilə hesablayırdılar: üç mitil, beş mitil, yeddi mitil...

Elə ki, xəzri başlayırdı, «Həmşəri palanı»nda toz əlindən göz-gözü görmürdü; yağışda daxmaları, zirzəmiləri su basırdı... Yoxsullar yaşayan küçələrdə, həyət-bacada palçıq dizə çıxırdı.

Yağışlar zamanı sel dağlıq məhəllələrindəki zir-zibil və palçığı gətirib töküdü şəhərin Bazar küçəsinə, Quba (indiki Füzuli) meydanına...

İranlı fəhlə özünü yandıran günün axşamı (onsuz da gündə bir neçə fəhlə mədəndə, quyularda, zavodda tələf olur, ya da qoçu gülləsilə ölüdü) Hacı Zeynalabdin Tağıyev şahın şərəfinə verdiyi böyük ziyafətdə giley-güzar edir ki, mən müsəlman olduğum halda bəs niyə mənim yox, gedib erməni Tumanyanın evinə düşdünüz? Şah cavab verir ki, sən müsəlman olsan da, rus təbəsisən, Tumanyan isə mənim rəiyyətindir. İran təbəsidir, onun evi mənim evimdir.

Milyonçulardan biri də **Hacı Hacağa** idi, San-

dıq milyonçusu. Şəhərdə çoxlu mehmanxanası, karvansarası, sənişin və yük daşıyan gəmiləri vardı. Deyirlər ki, Hacı bir dəfə gəmiyə qalxanda matros onu tanımır, biletsiz olduğunu güman edir, itələyir, Hacı yıxılır. Hacağanın oğlu və kürəkəni matrosu döymək istəyəndə, Hacı cəld ayağa qalxıb onları qoymur: «Lazım deyil! Gərək deyil! İş düşər polisə, bizi cərimə edərlər. Mənə heç nə olmayıb, bir balaca toza batdım, onu də çırpıdım, qurtardı getdi».

Hacı Peterburqa gedir, çoxlu mal alır. Ancaq limanda deyirlər ki, daha yük qəbul etmirik, malları ancaq yazda, altı aydan sonra götürəcəyik, Özü nəql edirmiş ki, o qədər yükün yarım il anbarda qalma xərci neçə min manat edəcəyini fikirləşəndə az qaldım dəli olam, baş soxmadığım idarə qalmadı, heç nə eləyə bilmədim. Əlim hər yerdən üzüldü, başladım Fitilbörk küçələrində hərlənməyə. İri bir kilsənin qabağına çatanda yorulub oturdum. Bir qoca mənə yaxınlaşıb dedi ki, arxanı çarın sarayına tərəf çevirib oturma, büraya tez-tez durbinlə baxırlar, acıqlarına gələr.

Ehtiyatsızlıq edirsən, gəlib səni tutarlar, məni də qulluqdan qovarlar, bir tikə çörəyim var, o da əlimdən çıxar. Durdum ayağa, başladım mərmər qəbirlərin arasında hərlənməyə; qoca kişidən xəbər aldım ki, bu qəbirlər kimindir? Cavab verdi ki, imperatorların, onların arvadlarının, böyük knyazların, generalların qəbirləridir. Bir qəbrin yanında oturub başladım ağlamağa. Ürəyim dolu idi, az qalırdı partlasın. Heç yarım saat keçməmişdi ki, bir də gördüm iki əfsər mənə yaxınlaşıb dedilər ki, dur düş qabağımıza gedək bizimlə. Düşdüm qabaqlarına. Məni gətirdilər padşahın evinə. Mərmər pillələrlə qaldırdılar, bir neçə bəzəkli otaq keçdim. Orta yaşlı hərbi, bir arvadla pəncərədən bayıra baxırdılar. Ayaq səsinə döndülər, kişi əlindəki durbinə ar-

vada verdi, mənə tərəf gəldi. O saat tanıdım ki, Nikolay padşahdır. Təzim etdim. Soruşdu ki, kim-sən, nə üçün gəlmisən? Arvad da gəldi yanımıza. Dedim ki, Bakıdan gəlmişəm, tacir babayam. Xəbər aldı ki, o qəbirlərin yanında niyə oturmuşdun, niyə ağlayırdın? Birtəhər başa saldı ki, bizim dinimizdə padşah yer üzünün Allahıdır. Onlara ağlamaq, ruhlarına dua eləmək savabdır, bizim borcumuzdur. Dediklərimi arvada firənk dilində başa saldı. Üz-gözündən anladım ki, sözlərim onun da, padşahın da xoşuna gəlib. Xəbər aldı ki, indi burda neyləyirsən? Dedim çoxlu mal almışam, amma limanda yük götürümlər. O, qapıdakı zabıtə nə tapşırdısa, zabıt dəftərçəsini çıxarıb yazdı; sonra məni qaldığım mehmanxanaya apardı və tapşırdı ki, səhər saat doqquzda hazır ol, gəlib səni aparacağam. Sübh tezdəi qalxıb namaz qıldım, bir stəkan qəhvə içib, başladım gözləməyə. Zabıt gəlib çıxdı, məni faytona mindirib böyük bir imarətə apardı. Qapıda qılınclı-tapançalı zabıtlər o saat təzim elədilər, qapını taybatay açdılar. Yenə böyük bir otağa girdik, haçasaqqal, uzunbiğ, ahıl bir hərbcı ayağa qalxıb mənə sarı gəldi, aparıb yumşaq stulda yer göstərib, oturtdu. Dilmancı çağırdılar. Hər şeyi dedim, yazdılar. Mənə iki zabıt qoşub göndərdilər limana. O saat kağızları yazıb verdilər, malları götürdülər. Bakıya çatanda, gördüm ki, yüklər məndən tez gəlib, daşıyılar anbarlara...

Neçə il sonra Hacı Hacıağın Peterburqa dəvət edirlər. Vağzala düşəndə iki zabıt gəlib onu qarşılayır, kareta dayanan yerə aparırlar. Hacı Hacıağa xəbər alır ki, bu araba kimindir? Başa salırlar ki, bu karetanı çar sənə özü göndərib ki, oturasan. Hacı Hacıağa Xorasan kurkünü çiyinə salır və deyir: «Gedək, rəiyyət padşah arabasına oturmaz, padşahın arabası qabaqda gedər, rəiyyət də onun dalınca piyada... Bunun özü böyük şərəf, böyük fərəh-

dir...».

Bakıdakı «Metropol» mehmanxanasını hərraca qoyurdular. Hərracın Tiflisdə olacağı xəbər verildi. Hacı Hacıağa gedir ora. Bədxahlar onu alə salıb soruşurlar ki, Hacı, burda nə gəzirsən? Sən yumşaq rezin çarxlı faytona bir abbası verib minmirsən ki, bahadır, üç şahılıq dəmir təkərli, köhnə faytonda gedirsən. Hərracda əlli-altmış min manat söhbəti olacaq. «Tamaşaya gəlmişəm» deyir. Hərracda mehmanxanaya əlli min manat qiymət elan edilir və yavaş-yavaş qalxır altmış min manata: Hacı Hacıağa qışqırır: «Yetmiş min!». Ehtiraslar təzədən coşur. Qiymət qalxır doxsan min manata. İkinci zəng çalınanda Hacı Hacıağa qışqırır: «Doxsan doqquz min manat!» Çaxnaşma düşür. Mehmanxanayı Hacı alır. Küçədə bədxahlar soruşur ki: «Hacı, bu qədər pul hardan?» Cavab verir ki, «Faytonlara vermədiyim şahılardan!» Başqası xəbər alır: «Hacı, bəs niyə yüz min manat demədin!» «Axı min manatla beş min dəfə faytonda getmək olar».

Hacı Hacıağın evinə təzə qulluqçu götürürlər. Qaş qaralanda qulluqçuya deyirlər ki, çiraqları yandır. O da pəncərədəki çiraqların şüşəsini bir-bir çıxardır, kibriti alışdırıb yandırır. Hacı bunu görəndə cəld qulluqçunun başının üstünü alır: «Dayan! Dayan! Əvvəlcə çiraqların şüşəsini çıxar, düz yan-yana». Qulluqçu onun dediyinə əməl eləyir. Hacı bir kibrit alışdırıb çirağın beşini yandırır, sonra da bir parça kağız götürüb alışdırır, çiraqların o birilərini də yandırır və qulluqçuya deyir: «İndi şüşələrini tax, hər gün bax, belə edərsən. Yoxsa hər çirağa bir kibrit çöpu yandırsan məni müflis edərsən...»

Hacı Hacıağın qəribə bir xasiyyəti də varmış. Xoşu gəlməyən adam ona salam verəndə «Xudaha-fiz» deyər uzaqlaşarmış.

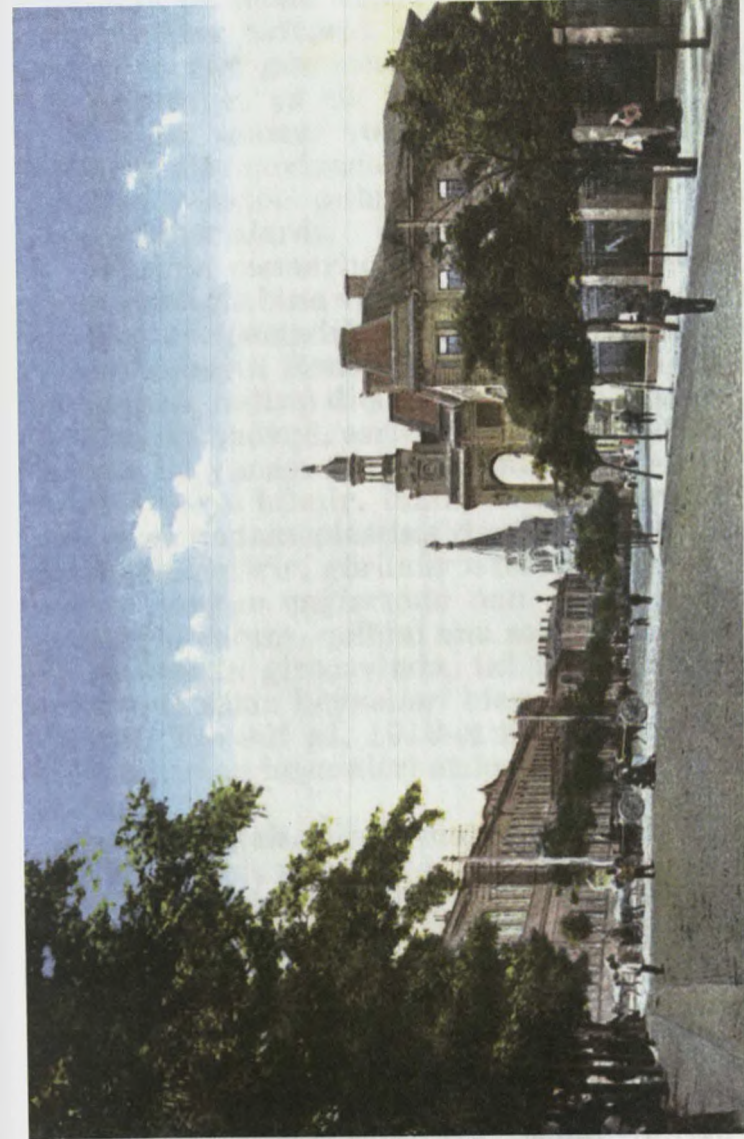
Professor memar Sərkisov deyirdi ki, **milyoner Adamov qardaşlarının** da maraqqı tarixçələri var... Bu qardaşlar Bakıya əliboş gəlib, zirzəmidə emalatxana açıb, başlayırlar xarratlığa. Səhər alqaranlıqda işə başlayar, bir də axşam çıraqlar yanında zirzəmidən çıxardılar. Külli ixtiyar böyük qardaşın əlində idi. O, bazar günləri hər qardaşa bir abbası xərclik, iki şahı da dəllək və hamam pulu verərdi. Hamıya pal-paltarı o alar, təsərrüfata özü baxardı. Beş ildən sonra, bazar günlərinin birində, səhər çağından sonra böyük qardaş fərəhlə deyir ki, sabahdan emalatxanada iki nəfər işləyəcək. Bankda bir milyon manat pulumuz var, körpü almışam, taxta-şalban alış-verişi edəcəyik. Müqavilə bağlamışam, Rusiyadan, bir də Lənkərandan, Ənzəlindən tir, ağac, taxta göndərəcəklər.

Bakıda başqa milyonçular da vardı: Şibayev, Leonozov, Rotşild, Zubatov, Bakendorf və s.

Mantəşev Bakı neftindən yüz milyonlarla fayda götürürdü, şəhərdə bircə dənə fərli bina tikdirib. Amma mədənlərdə, dustaqxanadan da pis kazarmalar inşa etdirdi. Xaricə qaçdı və 1920-ci illərin əvvəlində əli hər yerdən, ümidi Bakıya qayıtmaqdan üzüləndən sonra Suraxanı, Sabunçu və Bibiheybət mədənlərini, Parisdə dünya neft inhisarçısı Deterdinqə 7 milyon franka satdı.

İsabəy Hacinski də neftxuda idi. Bibiheybətdə zəngin mədəni vardı, onun şəhərdə bərli-bəzəkli mülkü hamının diqqətini cəlb edir. Bu tərəflərə yolu düşənlər qeyri-ixtiyari ayaq saxlayıb bu gözəl binaya tamaşa edir. Əvvəl Balaxanı (Füzuli) küçəsi ilə Marinski (R.Rza) küçəsinin tinində imarət tikdirir və xeyli vaxt orada yaşayır, sahilə təzə evi hazır olandan sonra ora köçür, əvvəlkini verir qardaşına.

Bakı bulvarının salınmasında İsabəy Hacinski çoxlu pul xərcləmişdi. İki oğlu, bir qızı vardı.

Nikolay küçəsi. İndiki İstiqlaliyyət küçəsi

Böyük oğlu Sadıq bəy gözəl geyinirdi. Hər gününün öz libası vardı. Geydiyi paltarın rəngindən adamlar həftənin hansı günü olduğunu təyin edərdilər. Hər gün səhər düz on tamamda evdən çıxıb karetyaya, ya da faytona oturanda ətrafdakı dükanaçılar saatını yoxlar artıq-əskikliyini düzəldərdilər. Gimnaziyada oxuduğu sinfin kəsib şagirdlərinin məktəb pulunu verər, onlara paltar və kitab-dəftər alardı.

Bakıda memarlıq baxımından bir-birilə bəhsə girən yüzlərlə bina var. Bu binalar heç bir cəhətdən bir-birinə oxşamadığı kimi, bir-birini təkrar etmir. Lakin İsabəyin Roma, kotik və modern üslublarla da tikilmiş mülkü diqqəti cəlb edir. Dəniz kənarında tutduğu mövqe, əsrlərin yadigarı, əfsanəvi «Qız qalası» ilə yanaşı durması, onlardakı təzad insanı valeh etməyə bilmir. İmarətin xarici gözəlliyi, lakonikliyi ondakı plastika daxili bəzəyilə tam vəhdət əmələ gətirir, görünür istedadlı memar ilhamının ən coşğun çağlarında onu layihələşdirib, var qüvvəsini canını, qəlbinə ona sərf edib.

İmarətin girəcəyində, iki tərəfdə mərmərdən yonulmuş aslan heykəlləri binaya əzəmətli görkəm verirdi. Təəssüf ki, 1918-ci il mart hadisələri zamanı bu aslan heykəlləri atılan qumbaralardan parça-parça oldu.

Ziyarətgah. Bibiheybət ziyarətgahı da orta əsrlərdə tikilmiş məscid gözəlliyinə görə hamını heyran edərdi. Abşeronda ən məşhur və ən möhtəşəm məbəəd idi. Çox təəssüf ki, belə memarlıq incisini, mədəniyyət abidəsini uçurub məhv etdilər. Cümə günləri adamlar şəhər və kəndlərdən piyada, atla, eşşəklə, qazalağda, faytonda, varlılar isə karetyada və maşında Bibiheybətə ziyarətə gəlirdilər. Yazda və payızın ilk aylarında burada zəvvar və dindarlar əlindən tərpənmək olmurdu. Səhər tezdən şəhər küçələrinin qənbər döşəmələrinə dəyən at nalları-

nın səsləri adamları yuxudan oyadıb, agah edərki, ziyarətə getmək vaxtıdır.

Zəvvarlar məscidin ətrafında palaz, həsir döşəyərtilər, arvadlar imam halvası və xörək bişirir, sacda lavaş salırdılar. Çarşablı arvadlar, çuxalı, arxalıqlı, papaqlı kişilər məscidin qabağında toplaşır-dılar. Nəzir gətirilmiş qoyunlar bir kənardə mələşir, xoruzlar banlayırdı. Dana, hətta dəvə nəzir gətirənlərə də rast gəlmək olurdu. Atlar fınxırırdı. Səs-kuydən qulaq tutulurdu. Zəvvarlara halva, lavaş paylayır, mis camlara şərbət töküüb verirdilər. Ayaqyalın, başaçıq, kasıb geyimli, azyaşlı uşaqlar orada hərənirdilər. Dilənçilər dilənirdilər.

Varlılar süfrə açıb Əliaşı verirdilər. Müəzzinlər minacət çəkir, dərvişlər qəsidə oxuyurdular. Zəvvarlar dərvişi araya alıb qulaq asır, tamaşa edirdilər.

Məscid həyətində, eyvanlarda zəvvarlar qarışqa kimi qaynayırdılar. Min bir libasda adama rast gəlmək olardı. Baş əmmaməli, əynində ləbbadə və əbadan şeyxlər uzaqdan görünürdülər, onlar savadsız, avam zəvvarlar üçün ziyarətnamə oxuyurdular.

Məscidin içərisi qaranlıq, rütubət idi. Pəncərələrdən zəif, dumanlı işıq süzülürdü. Abı rəngli uca tavan göy qübbəsini andırırdı. Baş tərəfdə, mehribin yanında minbər dururdu, yerə həsir, palaz, köhnə xalça-palaz döşənirdi. Burada həmişə namaz qılanlara rast gəlinirdi. Ortadakı qəbri zəvvarlar araya alır, uşağı olmayan gəlinlər, ərə getmək istəyən qızlar, zürüyyətsiz kişilər, dilitutulanlar, karlar, lallar, korlar, bir sözlə min bir dər-dəbəyə düçar olanlar özlərini qəbir daşının üstünə atır, dua edə-edə, ağlaya-ağlaya Bibidən, daş məqbərədən dər-dəbəyə çarə, azarlarına şəfa diləyirdilər, Mollanümələr arada hərənib, dua oxuyur, haqq alırdılar.

Orucluq və Qurban bayramında, Məhəmməd peyğəmbərin ad günündə məsciddə tər-pən-mək olurdu. Qış aylarında, yağışda, qarda məscidə gələn-lərin sayı azalırdı. Məhərrəmlikdə isə bu aralar məhşər ayağına dönərdi. Baş yaranlar və sinəzənlər, nöhe oxuya-oxuya zəncir vuranlar, canlarına qəsd edən-lər...

Məktəblər. 1850-ci ildə hökumət müsəlman uşaqları üçün ibtidai məktəb açır, üç müəllim təyin olunur, əlli şagird qəbul edilir. Rus dili müəlliminə dövlət xəzinəsindən maaş verilirdi, iki müsəlman müəllimini isə camaat özü dolandırır-dı. Yerli camaat təhsilə fikir vermir, hər kəs övladına öz sənətini öyrədirdi.

1872-ci ildə altıillik şəhər məktəbləri təsis edilir. Təhsil haqqını maarif müfəttişi valideynlərin maddi vəziyyətinə görə təyin edirdi. Dörd sinf əla qurtaranlara gimnaziya və ya da realni məktəblərinin birinci sinfinə daxil olmaq hüququ verilirdi.

Neft sənayesi inkişaf etdikcə, şəhər böyüdükcə təhsilə diqqət artırdı. Artıq 1890-cı illərdə Bakıda məktəblərin sayı 40-dan çox, şagirdlərin miqdarı isə xeyli çoxalmışdı.

Xaçpərəst qızları üçün «Marinski» gimnaziyasını və «Müqəddəs Nina» məktəbini təsis edirlər. 1891-ci ildə iki rus-tatar məktəbi, bir ildən sonra isə üçüncüsünü açirlər.

1892-ci ildə bələdiyyə idarəsi qərar çıxarır ki, şərəbxanalar, çaxır satan dükənlər məbədlərdən – kilsə, məscid və məktəb binalarından – 130 metr uzaqlıqda olmalıdır.

Şəhərdə cəmiyyəti-xeyriyyənin bir neçə məktəbi vardı. Bələdiyyə idarəsi ilə üz-bə-üz binada yerləşən «Müqəddəs Nina» qız məktəbinin rus cəmiyyəti-xeyriyyəsi açmışdı. Bu məktəbdə qızlara orta təhsillə yanaşı müasir elm və mədəniyyətdən də məlumat verirdilər.

Qocaman yazıçı Əbülqasım Hüseynzadə nəql edir ki, o zaman hökumət məktəblərində şagird qəbulu məhdud idi. Buna görə də «Cəmiyyəti-xeyriyyə» oğlanlar üçün birinci dəfə «Səadət» məktəbini açdı. İrandan Mirzə Ələkbər xan adında bir şəxs müdir dəvət edildi. O, Fransada Sorbon universitetini bitirmişdi. Fransız, fars, ərəb və türk dillərini mükəmməl bilirdi. Müasir elm və mədəniyyətdən xəbərdar idi.

İki-üç ildən sonra «Səadət» məktəbini başqa yerə köçməyə vadar etdilər.

Yeni binada alt-üst mərtəbələrdə iyirmiye qədər otaq vardı. İldə səkkiz yüz manat kirayə verirdilər. Buraya savadlı müəllimləri dəvət etmişdilər: Əlibəy Hüseynzadə, Qarabağlı Fərhad Ağzadə, Terequlov qardaşları, Əli və Hənifə, Hacıbəyov qardaşları – Üzeyir və Ceyhun, qubalı Musa Rza Əsgərli, Mikayıl Müşfiqin atası Mirzə Qədir İsmayılzadə. Bəhrəmbəy Axundov isə məktəbin həkimi idi.

Nəğmə dərslərini Üzeyir Hacıbəyov aparırdı. Cəhalət nəticəsində xalqın əsrdən geri qaldığını ifadə edən şərqlilər, qəmgin musiqi təranələri ətrafa yayılırdı:

Millətin halı nə yaman olmuş,
Hamının qəlbi qəmilə dolmuş,
Bir belə cəhalət olmaz, olmaz...
Bir belə səfalət olmaz, olmaz...

Yoldan ötənlər ayaq saxlayıb nəğmələri dinləyirdilər.

«Səadət»in şagirdləri birinci sinifdən kitel geyərdilər.

Düymələri sarı, hər qolda bir düymə, bir də mavi zolaq, papağım ortasında nişan, üstündə isə məktəbin adı yazılırdı.

«Saadət»dən sonra Çəmbərəkəndində «Səfa» məktəbi üçün bina tikdilər. Burada kiçik yaşlı uşaqlar səs-səsə verib Sabirin məktəb şərqsini oxuyurdular:

Məktəb, məktəb, nə dilguşəsən.
Cənnət, cənnət desəm səzasan.
Şadam, şadam təfəründən
Əlan, əlan gözəl binasan.

İranlılar Sabunçuda «Təməddün», şəhərdə «İttihad» məktəblərini təsis etdilər. «İttihad» məktəbi Çəmbərəkəndində idi. Burada şagirdlərin xoş avazla oxuduğu:

Ey taci sərim, xoşbəxt pədərim,
Həsərət oduna yanır ciyərim.
Saç bir dəm atəşə ab,
Elmdən eylə bizi sirab.
Qandır ki, məktəb darilamandır,
Təhsili elm, cism üçün candır.
Bizə imdad et, məktəb abad et,
Bizi bir dəm şad et...

şərqsini tez-tez eşitmək olardı.

«İttihad»da şagirdlər dik, yaşıl boyunluqlu, qollarında yaşıl zolaq olan mahud kitel və eyni parçadan şalvar geyərdilər; qışda dəri papaq, başqa vaxtlarda isə drabi¹ papaq qoyardılar; papaqlarının qabaq tərəfində günəş və şir nişanı, bir də «mədrəseyi ittihad» sözləri həkk edilmiş metal gerb olardı.

Gimnaziya şagirdləri dördüncü sinfə qədər boz rəngdə mahuddan şalvar, kitel geyərdilər, düymələri gümüşü idi. Beşinci sinifdən isə yaxalı pencək,

1 Karton üstünə parça çəkilmiş papaq

iri gümüşü düymələr, qollarında iki balaca düymə, ağ zolaqlı mahud şapka, qabağında gümüşü gerb. Axırncı sinifdə qara kostyum, ağ köynək geyməyə və qara qalstuq bağlamağa icazə verilirdi. Gimnaziya yada humanitar elmlərə – tarix, latın, yunan və fransız dili dərslərinə xüsusi fikir verirdilər. Tələbələr universitetə qəbul olmağa hazırlaşır dılar.

«Realnı» məktəbin geyim forması: dördüncü sinfə qədər qara mahuddan şalvar və gimnastyorka, düymələri qızılı, beşinci sinifdən mahuddan qara şalvar, qara kitel, qollarında iki qızılı rəngli düymə, sarı zolaqlı qara şapka, qabaq tərəfdə gerb...

Realnı məktəblərdə riyaziyyat, fizika, mexanika, ümumiyyətlə dəqiq elmlərə çox fikir verirdilər, ali texniki, texnoloji institutlara tələbə hazırlanırdı.

«Kamerçeski» məktəbinin şagirdləri isə qara diaqanaldan düymələri qızılı rəngdə olan forma geyirdilər. Burada ticarət, maliyyə, iqtisadi ali məktəblər üçün tələbə hazırlanırdı.

1881-ci ildə Bakıda dənizçilik məktəbi təsis edilir; bu da gündən-günə dənizçiliyə artan ehtiyacdən irəli gəlirdi.

Rus-tatar məktəblərinin geyim forması daha sadə idi.

Şagirdlər bellərinə enli toqqa bağlayırdılar, qabaq tərəfdə üç barmaq enliyində metal bağlayıcı, üstündə müvafiq məktəbin nişanı və yazısı həkk edilirdi. Ayaqqabısı tərtəmiz olmayanı məktəbə buraxmırdılar.

«Səadət» məktəbinin mühasibi nəql edirdi ki, bir dəfə Novruz qabağı kirayə pulunu vermək üçün mülk sahibinin evinə getdik. Bizi hörmətlə, mehribanlıqla qarşıladı. Qoca kişi idi. Çay gətizirdi. Təsərrüfat müdiri 800 manatı ona təqdim etdi. Pulu alıb qoydu divanın üstünə. Bir az ordan-burdan

söhbət etdik, getməyə hazırlaşanda təsərrüfat müdiri Novruz bayramı münasibətilə məktəbdə konsert veriləcəyini və şənlik məclisi keçiriləcəyini qocaya xəbər verdi və onu bu məclisə dəvət etdi. Qoca kişi üç dəfə əllərini bir-birinə vurdu. Qəşəng, bir qız gəldi. Qoça kişi ona nə isə dedi, qız gedib, tez də qayıtdı və kişiyyə bir beşyüzlük əskinas verdi. Qoca pulu təsərrüfat müdirinə uzatdı və dedi: «Bu pulla şagirdlərə Novruz bayramı hədiyyəsi, pal-paltar, dəftər-kitab alarsız. Pis çıxmaq üçün siz gətirən puldan vermədim, ürəyinizə gələrdi ki, kirayəni qəsdən qaytarıram. Mənim sinnim doxsanı aşıb. Ora gələ bilmərəm. Uşaqların dərslərinin qeydinə qalın. Bayramlarını mənim dilimdən təbrik edin».

Deyilənlərə görə, o qəşəng qız vərəm azarına tutulubmuş. Ona görə də babası evin qabağında bağça saldırıb, həyət-bacanı döndərmişdi təbiətin gözəl bir guşəsinə. həmişəyaşıl ağaclar, sarmaşlıqlı bal çiçəyi, çoxlu qızıl gül əkdirmişdi. O zamankı Bakıda belə təmtəraqlı bağça çox böyük xərc tələb edirdi. Bağçada ağaclardan qəfəslər asmışdılar, minbir avazla quşlar oxuyurdu. Tovuzquşu saxlayırdılar. Qız tez-tez pianoda çalır, bağçaya düşdükdə gah talvarda, gah hovuzun yaxınlığındakı qamış kreslodada dincəlir, jurnal, kitab mütaliə edirdi. Əlibəy Hüseynzadə skripka çalanda, qız ipək libasda düşüb bağçada gəzişirdi. Skripka tərənelərindən qəfəsdəki bülbüllər ilhama gəlib, cəh-cəh vurardılar. Üzeyir Hacıbəyov uşaqlara pianonun tərəneləri altında nəğmə oxutdurardı.

«Səadət»də oxuyan şagirdlərin sayı get-gedə artır, bina darısqallıq edirdi. Mirzə Ələkbər xanı Tehrana çağıraraq İsveçrəyə səfir yollayırlar. Əlibəy Hüseynzadəni onun yerinə müdir təyin edirlər. Binanın darısqal olduğunu «Cəmiyyəti-xeyriyyə»yə bildirirlər. Yığıncaqda təzə bina tikmək qərara alı-

nır. Bir nəfər bəna ayağa durub deyir ki, mənim şəhərdə iki mülküm var. Onların birini, təzə bina hazır olana qədər, xırda balalara verirəm. Mən, bir də arvadım iki otaqda yaşayırıq, uşaqlara da göz-qulaq olarıq. Məclisdə böyük mülkləri olan dövlət-lilər də vardı, lakin onların heç biri maarif yolunda adi bəna qədər fədakarlıq göstərmədi.

İndiki göz xəstəxanasının yeri qəbiristanlıq idi. «Səadət» məktəbi üçün binanı orada tikməyi qət etdilər. Zivərbəy Əhmədbəyov layihə hazırladı. Cümə günlərinin birində camaat qəbiristana gəldi. Axund dua oxudu. Köhnə qəbirləri söküb, sümük-ləri qutulara dolduraraq aparıb yuxarıdakı qəbiris-tanda basdırdılar. Binanın bünövrəsini qoydular və tikməyə başladılar; iki mərtəbəsi hazır olmuşdu ki, Birinci dünya müharibəsi başladı. Tez-tələsik üstü-nü örtərək binanı çevirdilər yaralı əsgərlər üçün xəstəxanaya.

Məktəblərdə təhsil pullu idi; valideynlər oxu-maq haqqının yarısını tədris ilinin əvvəlində ödə-məli idilər, əks təqdirdə uşağı məktəbə buraxmırdı-lar; az miqdarda kasıb və yetim uşaqlardan pul al-mırdılar.

Şagirdləri yaşlı adamlar məktəbə gətirib apa-ırdı, küçəyə tək çıxmağa qoymazdılar, cürət də et-məzdilər. Min bir xata vardı. Qoçular dövlətli şəxs-lərin uşaqlarını oğurlayıb, güclü pul alandan sonra buraxırdılar; odur ki, dövlətli uşaqlarını qoru-maq üçün silahlı mühafizlər saxlayırdılar.

Binaların darvazaları gecə-gündüz bağlı olar-dı, arxadan möhkəmcə bərkidilərdi, iri qifillar vu-rulardı; dalandarlar darvaza üstündə yaşadıkları otağın pəncərəsindən gələnlərə baxar, yad, kənar adamı həyəətə buraxmazdılar. Darvazaların ortası-nda «bala qapı» vardı, gediş-gəliş ordan olardı; tez də arxadan bağlayırdılar.

Bütün məhəllələrdə şəriət məktəbi – mollaxana

Bakı portu

vardı ki, uşaqlara əvvəl çərəkə, sonra da Quran oxumağı, ərəb hürufatını öyrədir, yazmağı da təlim edirdilər.

Mollanın amansız, qəddar cəza üsulları vardı: qısa, orta və uzun çubuq, fallığa, noxudun üstündə dizüstə oturmaq. Mollaxananın avadanlığı: manqal, həsir, üstündə oturmağa şəlpə. Bunlar mollaxanaların «bəzəyi» idi. Adətən dərs keçilən otaq zirzəmidə, ya da birinci mərtəbədə yerləşərdi. Dərs otaqları torpaq qır döşəmədən, palçıq suvaqlı divarlardan, tavanları çürük tir, köhnə taxtadan ibarət idi. Butün bunlar vərəm, yel azarı və digər xəstəliklər mənbəyi idi. Xırda pəncərələr məktəbi dustaqxanaya oxşadırdı, içəri nəmli, ürək sıxan, qaranlıq və havasız idi...

Qızlar da mollaxanalarda mollabacıdan «təlim», «dərs» alırdılar; adətən Quranı ala-yarımqıq öyrənər, əsasən mollabacıya qaravaşlıq edər, onun uşaqlarına baxar, toyuq-cücəyə dən tökər, su qoyar, həyət-bacanı süpürər, quyudan su çəkərdilər. Tez-tez də mollabacının çubuğunun zərbəsini dardılar.

QAFQAZ MÜSƏLMAN MÜƏLLİMLƏRİNİN I QURULTAYI

Bəzi kitab və sənədlərdə Azərbaycan müsəlman müəllimlərinin qurultayı adlandırılır. 1906-cı ilin may ayında «Nicat» maarif cəmiyyətinin qiraət-xanasındakı yığıncaqda müəllimlərin avqust ayında qurultayının çağırılması qərara alınır və aşağıdakı tərkibdən ibarət komissiya təşkil edilir: H. B. Zərdabi (Məlikov), F. Ağayev, N. Nərimanov, Ə. Cəfərzadə, A. Əfəndiyev, H. Mahmudbəyov,

H. M. Hacıbababəyov, M. Y. Əfəndiyev. Ciddi hazırlığa başlanır. H. B. Zərdabi «Kaspi», N. Nərimanov «Həyat», F. Ağayev «İrşad» qəzetlərinə məktub yazır, qurultayın məqsəd və təkliflərini aydınlaşdırırlar.

Təsis komissiyasının sədri N. Nərimanov var qüvvəsilə çalışır, qurultayın açılmasına az qalmış dərs, təlim və müəllimlər barədə bir neçə məqalə yazır, onun açılış günü isə «Bu gün» adlı məqaləsini dərc etdirir.

1906-cı ildə, avqust ayının 15-də, səhər saat 10-da II şəhər məktəbinin salonunda qurultay işə başlayır. Təsis komissiyasının sədri N. Nərimanov qısa giriş sözü ilə qurultayı açır. H. B. Zərdabi sədr, N. Nərimanov onun müavini, Fərhad Ağayev isə katib seçilir.

Qurultay Azərbaycanda xalq maarifinin bir sıra mühüm məsələlərini: ibtidai və orta rus-tatar məktəblərində ana dilinin icbari bir fənn kimi təlimi, yeni dərs proqramının tərtibi, vahid dərs metodunun hazırlanması, kənd müəllimlərinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, Qori müəllimlər seminariyasının (Azərbaycan şöbəsinin) Azərbaycanın şəhərlərindən birinə köçürülməsi və qadın təhsilinin inkişafı məsələsini müzakirə edir.

Qocaman müəllim Səmədbəy Acalov qurultayda baş verən ixtilafı belə izah edirdi: Bakıda məktəblər uzrə Livitski adlı bir inspektor vardı. Qatı irticaçı idi, hərəkət və rəftarında ayrı-seçkiliyə yol verirdi. O, məktəblərdə bir kəlmə olsun belə azərbaycanca danışmağı qadağan edirdi: «Məbadə dərs zamanı bir kəlmə də olsa tatarca (azərbaycanca) danışasız. Kim bu əmri pozsa müəllimlikdən qovulacaq». Müəllimlər dəhşətə gəlib nə edəcəklərini bilmirdilər. Onlar deyirdilər ki, «rus dilində ifadə etdiyimiz sözləri balaca uşaqlara nə sayaq başa salaq. «Sobaka» sözünü it kimi hürüb «hamham»,

«pişik» sözünü «miyo... miyo»... edib əyan edək?! Tutaq ki, heyvanları, nəbatatın bəzilərini şəkillərlə izah etdik... Bəs başqa minlərlə cisimləri başa salmaq üçün hansı üsuldan, hansı vəsaitdən istifadə edək, nə tədbir görək!?»

Qurultay nümayəndələri qərara aldılar ki, belə yaramazlığa qarşı Livitskidən Qafqaz canişininə şikayət etsinlər və ana dilini sərbəst dərs kimi keçmək barədə sərəncam verilsin.

Teleqramı tərtib etmək qurultayın sədrinə tapşırıldı. H.B.Zərdabi tapşırığı yerinə yetirdi, teleqram mətnini nümayəndələrin nəzərinə çatdırmaq üçün oxudu, sonuncu cümlə belə qurtarırdı: «Qurultay ədalətli sərəncam vermənizi xahiş edir». Nəriman Nərimanov bu cümləyə etiraz etdi: «Qurultay tələb edir! Xahiş yox».

Zərdabi həlim bir tərzdə izah elədi ki, «tələb» sözü canişinlikdə oturmuş çinovniklərin qəzəbinə səbəb olar, teleqramı cırıb atarlar, sərdara heç verməzlər, deyərlər siz nəsiz, kimsiz ki, tələbiniz də nə ola. Burada evimizin içində bir Livitskilə bacarmırıq, bizi saya salmır. Teleqramı sərdara versələr, hiddətlənər, təhsil işlərimizə əngəl törədən. Livitskiyə əhsən deyər, hələ üstəlik səlahiyyətini bir az da artırar. Xahiş daha müvafiqdir, nəzakətlidir...

Münaqişə başlandı. Hər kəs dediyinin üstündə dururdu. Nümayəndələr iki dəstəyə bölündü; təklifləri səsə qoydular. Nərimanovun «qurultay tələb edir» təklifi keçdi. Bu qələbədə qanadlanmış cavab bir müəllim bərkədən qışqırdı: «Əqil yaşda deyil, başdadır».

Qurultayda olan bu əhvalatı Hacı Zeynalabdin Tağıyevə xəbər verirlər. Əhvalat avqustun 21-də baş vermişdi.

Səhəri – avqustun 22-də Zeynalabdin Tağıyev qurultaya gəldi və Qafqaz canişininə göndəriləcək teleqram üstündə N. Nərimanovla toqquşması, ix-

tilafı oldu. Vəziyyət çox gərgin, adamlar əsəbi idi. Tağıyev müəllimlərə müraciətlə dedi: «Sizin dünənki qərarınız göstərir ki, qurultaya N, Nərimanov kimi uzağı görməyən adamlar rəhbərlik edir. Bilirsinizmi Nərimanov kimdir? Onun cibində bir qəpiyi yoxdur, mənim pulumla oxuyur. İndi gəlib burada inqilabi danışmaq aparır, sizi də ağıldan-başdan çıxarmaq istəyir... Xahiş edirəm dünənki qərarınızı dəyişin, çünki hökumət yanında bütün millətimizə ayıb gətirən işdir».¹

Məclisdə dərin sükut var idi.

«Yoldaşlar!—deyə Nərimanov kürsüyə qalxıb asta bir tərzdə sözə başladı. — Mən də cənab Tağıyevdən təqaüd alanlardanam. Lakin mən bilmirdim ki, cənab Tağıyev yoxsul müəllimlərə kömək etmək istəyir ki, onların müstəqil fikirləri olmasın, hər gah indiyə qədər cənab Tağıyev tələbələrə ona görə kömək etmiş ki, onlar yalnız Tağıyevin dediyini desinlər; belə olduqda mən özümün keçmişimi və hal-hazırımı heç zaman ləkələyə, fəryad etmək lazım gələn yerdə susa bilmərəm. Başqalarının nəinki açıq danışdığı, hətta çar istibdadına qarşı azadlıq yolunda öz qanlarını tökdükləri bir zamanda, mən heç kəsə ixtiyar verməmişəm və imkan vermərəm ki, mənfur qızılın gücü ilə məni susdursun. Mən zamanəmizin zalımlarından xilas olmaq üçün, gələcək nəsillərin özünü mənfur qızıla satmamaları üçün bütün qurultay qarşısında cənab Tağıyevin təqaüdümdən məmnumiyyətlə imtina edirəm».²

Bu hadisə illər uzununu təkcə müəllimlərin arasında deyil, başqa sənət sahibləri içində də geniş söhbət mövzusu oldu.

Müsəlman müəllimlərinin 1-ci qurultayının faydalı, insani tədbirlərindən biri də erməni müəl-

limlərinə müraciəti idi. Bu müraciətdə deyilirdi: «İki qonşu xalq arasında çoxdan bəri əmin-amanlıq arzusunda olan biz Sizin, avam kütlələrə əlbir təsir göstərmək çağırışınızı yekdilliklə qəbul edərək, böyük sevinclə öz əlimizi Sizə uzadıriq. Müsəlmanlarla ermənilər arasında möhkəm sülhün faydasını xalqa başa salmaq kimi müqəddəs vəzifəni Sizinlə birlikdə yerinə yetirəcəyik».¹

Mətbuat. Dövri mətbuat son iki yüz ildə xüsusi vüsət tapmışdır. Əsrlər uzununu isə xəbərlər ağızdan-ağıza yayıldı. Əyalətlərə xüsusi qasidlər göndərib hökumətin qanun, qərar və sərəncamlarını hakimlərə və xalqa çatdırardılar. Dövlətlər arasındakı əlaqələr də elçilər və diplomatlar vasitəsilə yaranırdı. Şəhərlərdə carçılar küçəbə- küçə gəzib car çəkərdilər. Böyük şəhərlərdə hər məhəllənin öz carçısı vardı, Mədəniyyət, elm-texnikanın inkişafı nəticəsində maşınlar meydana gəldi, kitab, qəzet, jurnal çap edilməyə başladı, bununla da mətbuat yarandı. Ölkələrin inkişaf səviyyəsindən və ədəbiyyata ehtiyacdən asılı olaraq çap edilən əsərlərin, qəzet, jurnalın miqdarı artdı.

Azərbaycanda milli mətbuatın tarixi 1875-ci ildən «Əkinçi» qəzetinin nəşri tarixindən başlayır. Həsənbəy Zərdabinin qəzeti nəşr etmək üçün çəkdiyi əzab-əziyyət hamıya məlumdur. Azərbaycan dilində çıxan qəzeti nəşr etməyə icazə almaq üçün o üç il çalışmışdı. Qəzet çıxan müddətdə o, dəfələrlə jandarm idarəsinə çağırılıb, sorğu-suala tutulmuşdu... Qaragüruhçular da onu çox incidib, təhqir və ölümlə təhdid etmişdilər. Qəzalara, kəndlərə qəzeti bəzən pulsuz yollayardı ki, qaranlıq mühitə azca da olsa ziya, işıq saçsın. Çox vaxt qəzet maddi ziyan gətirirdi. «Əkinçi» ayda iki dəfə balaca vərəqədə çıxırdı. Bütün işləri: məqalə yazmaq, material top-

1 Н. Нариманов. Собранные сочинение, т. 1, М, 1926, стр. 6.

2 Yenə orada.

1 Azərbaycan tarixi, 1964, səh. 883.

lamaq, çap etməyi Həsən bəy tək özü görürdü. Dünyada baş verən bütün hadisələrdən, daxili və xarici xəbərlərdən, ölkələrin vəziyyətindən, elmdən və ədəbiyyatdan, maarifdən və mədəniyyətdən, iqtisadiyyatdan, xüsusən kənd təsərrüfatından, tibbdən, texnikadan yazırdı... Toxunmadığı sahə qalmırdı. Həsən bəy eyni zamanda Bakı realni məktəbində dərs deyir, rus qəzet və jurnallarında da elmi, siyasi-ictimai, ədəbi-tənqidi məqalələr dərc etdirirdi. Xurafat, mövhumat və bəy – xan – dövlətli zülmünün amansız düşməni idi. «Əkinçi» qəzeti hər nömrəsində zülmkarları ifşa edirdi. Qadın azadlığının alovlu carçısı idi... Lakin «Əkinçi» uzun yaşaya bilmədi, iki ildən sonra bağlandı... Həsən bəy Zərdabini realni məktəbdən, müəllimlikdən də xaric etdilər və Bakıdan sürgün olundu... Lakin onun yandırdığı məşəl sönmədi, gündən-günə daha da alovlandı.

Bakıda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar nəşr edilən qəzet və jurnalların da sayı get-gedə artırdı. Onlardan bir neçəsinin adını çəkmək olar: «İttifaq», «Tərəqqi», «Səda», «Sədayi-haqq», «Həyat», «Taza həyat», «Hümmət», «Bakinski rəboçi», «Dəvət-Qoç», «Təkamül», «Yoldaş» və sairə bolşevik qəzetləri. Burjuaziya qəzetləri «İrşad», «Kaspi», Jurnallardan: «Fyüzat», «Yeni Fyüzat», «Arı», «Babayi-Əmir», «Zənbur», «Tuti», «Məzəli», «Şələlə», «Kəlniyyət», Tiflisdə çıxan «Molla Nəsrəddin». O zamana qədər ədəbiyyatımızda olmayan ədəbi janrlar: «hekayə», «poema», «oçerk», «povest», «roman» meydana gəldi; əsrlər uzunluğunda ədəbi mühitdə hökm sürən «mərsiyə», «qəsidə», «həcv», «mədh»in mövqeyi get-gedə sarsılmağa başladı.

Rusiyadan və Avropadan gələn demokratik ədəbi, siyasi cərəyanlar xalqın mənəviyyatına nüfuz edir, yeni məfkurələr aşılayırdı, camaatın

gözünü açır, Şərqlə əlaqədən, qəflət yuxusundan oyadırdı. Yeni üslubda yazan şairlər, ədiblər, jurnalist və tənqidçilər əsrlə səsleşməyə, ayaqlaşmağa çağırırdılar.

Rəssamlıq. Müəllimimiz rəssam Əmir Əfəndi Hacıyev nəql edirdi ki, rus və Avropa mədəni-ictimai təsiri nəticəsində Bakıda yeni dövr rəssamlıq sənəti, realist rəsmlər yarandı. Əlibəy Hüseynzadənin «Bibiheybət məscidi» və «Çəsmə başında»kı əsərləri bu cəhətdən xüsusi yer tutur. Əzim Əzimzadə isə o zamanlar deyildiyi kimi, Azərbaycanın yeganə, peşəkar rəssamı idi. Azərbaycanda karikatura, şarj məktəbinin banisi idi.

Əzim Əzimzadə hələ rus-tatar məktəbinin şagirdi ikən şəkil çəkməyə böyük meyl göstərir. Milyonçu Ağabala Quliyevin dəyirmanında kuryer işləyəndə, tale üzünə gülür, sahibkarın Persidski (M.Muxtarov), Karantini (Həzi Aslanov) və Gimnazist (L.Tolstoy) küçəsində tikdirdiyi təmtəraqlı mülkün interyerini bəzəyən rəssam Durovla tanış olur.

Durov sahibkarın istəyinə, zövqünə uyğun divarları İstanbul mənzərələri, Ərəbistan səhnələri, qədim memarlıq ornamentləri ilə bəzəyirdi, Əzim ilk dəfə idi ki, yağlı boya ilə işləyən rəssama rast gəlirdi. Durov eşidəndə ki, Əzim az-çox akvarellə işləməyi bilir, başlayır ondakı rəssamlıq həvəsini artırmağa, hərtərəfli kömək etməyə, Əzim də öz növbəsində Azərbaycan, Şərqlə və müsəlman xalqlarının bir sıra etnoqrafiyasına, adət-ənənələrinə xas olan cəhətləri rəssama başa salır, rəsmlərin realist səpkidə yaranmasına köməklik göstərir.

Əzim yorulmadan sevimli sənətini davam etdirir: «Molla Nəsrəddin» jurnalına şəkillər göndərir və karikatura janrına xüsusi fikir verir. Mətbuatda ardıcıl çıxış edir, əsərləri «Zənbur» jurnalında dərc olunur. Məktəblərdə rəsmdən dərs deyir; eyni

zamanda tarixi mövzularda rəsmlər çəkməkdə davam edir, portretlər yaradır. Bakıda çıxan «Kəl-niyyət», «Baraban», «Məzəli», «Babayi-Əmir», «Tuti» jurnallarında fəaliyyət göstərir. Bəzən həftədə 10–15 rəsm əsəri işləməyə məcbur olur. Rəsm etdiyi karikaturaları bəzən özgə adla imzalayır. O, bütün mənfi cəhətləri satira qamçısı ilə döyür, yumor gülüşü ilə lağa qoyurdu.

Şerimizin, ədəbiyyatımızın seçilmiş əsəri «Hop-hopnamə» kitabının ilk rəsmləri Əzimzadə-nindir. O, jurnal, məcmuə və kitablara da illüstrasiyalar çəkmişdir.

1919-cu ildən 1926-cı ilə qədər təşviqat-təbliğat məqsədilə konsert və teatr tamaşalarına karikatura və şarjlar çəkirdi.

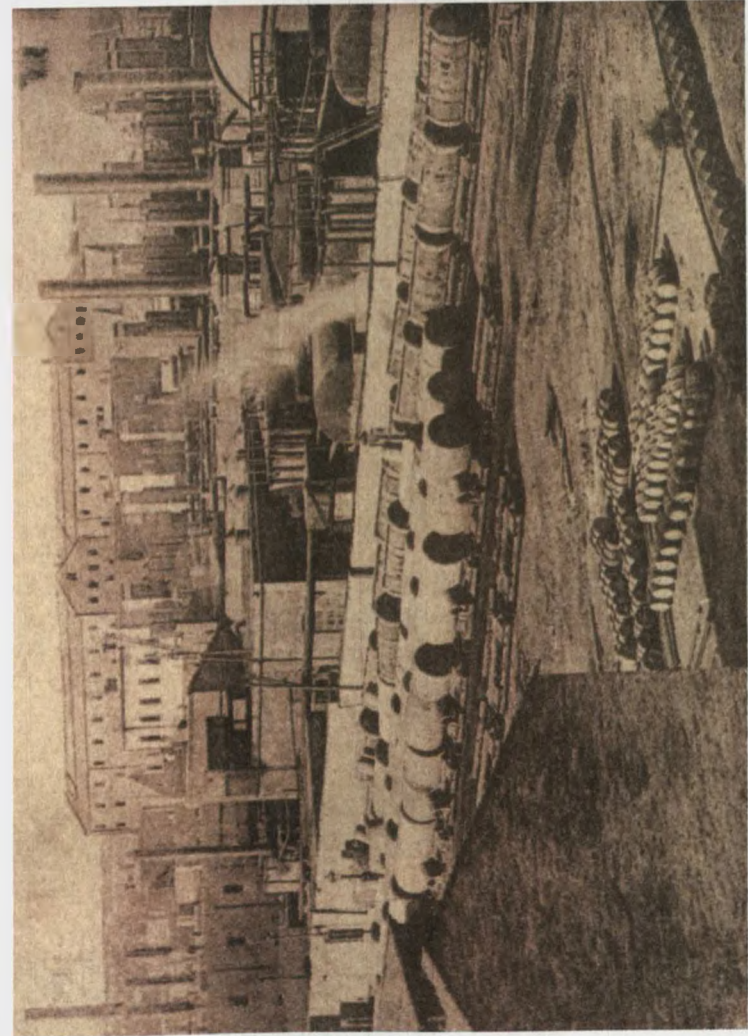
* * *

Cahana gəlmədən məqsəd nədir insana, bilməm ki?
Həqiqətmi bu xilqət, yoxsa bir əfsanə, bilməm ki?
Mən idrak etmədim dünyaya gəlməkdən nədir hikmət,
Yaratmaqdan nədir məqsəd bizi sübhənə, bilməm ki?

M. Hadi

Romantik şairimizin faciəsi. Böyük söz ustası Məhəmməd Hadinin həyatı əvvəldən axıra qədər təlatümlü dəniz tək dalğalanmışdı. Qırx illik ömrü əzab və əziyyətlərlə sona çatmışdı. Yaradıcılığının ən coşqun dövrü Bakıda keçdiyindən bu şairi xatırlamamaq mümkün deyil. Kitablarına, şerlərinə verdiyi adlar, sərlövhələr; «Firdovsülhamat», «Eşq möhtəşəm», «Şükufeyi-hikmət», «Təraneyi qəmpərvəranə», «Dünya səhneyi qəmdür», «Cins lətif», «Zavallı könlüm», «Ulduzlara doğru» və sairə onun nə qədər xəyalpərvər olduğunu göstərir.

Hadi şairlər məskəni Şamaxıda anadan olmuş, uşaq ikən atasını itirmişdir. Uşaqlıq və gənclik illəri ehtiyac içərisində, ağır keçmişdir. Dərd-qəmini dağıtmaq üçün tez-tez ətraf dağlarda, meşələrdə

Qara şəhərdə Nobelin ağ neft zavodu

Nikolay küçəsi. İndiki İstiqlaliyyət küçəsi

güman ki, təbiətlə bu bağlılıq Hadinin gələcək şerlərinə zəmin yaradır, insan həyatını öyrənməyə, müəmmalı aləmin, kainatın sirrini anlamağa çalışır. Şamaxıda yaşadığı vaxtlarda qiraətxanada Azərbaycan, ərəb, fars, rus dillərində olan qəzetləri, jurnalları, kitabları mütaliə edir. İlk təhsilini Abbas Səhhətin atası Molla Əliabbasın məktəbində alır. Sonra Sarı torpaq məhəlləsində, məscid hücrəsində, şair Suxtə təxəllüslü Əhməd Əfəndinin şagirdi olur. Hadi sonralar bu müəllimindən tez-tez söhbət salarmış. Mütaliə etdiyi məcmuə, kitab və qəzetlərin təsiri altında da hürriyyət əşiqi olur, istibdad və mütləqiyyətə nifrət edir, düşmən kəsilir. Tanınmış müəllimlərdən Əliməmməd Mustafayev nəql edirdi ki, Şamaxıda bir dəfə adamlar usta Carinin dükanına yığılıb Hadinin söhbətinə maraqla qulaq asırdı. Çox şirin danışdı. Türkiyə Soltanı Əbdülhəmidə başladı pisləməyə ki, cəlladdır, zalımdır, qaniçəndir. Qəssab Hacı Nemət çapacağı götürüb Hadiyə hücum edir; Hadi çapacağı onun əlindən alıb, tullayır dama. Hadi olan yerdə ruhani və alimlər danışmağa çox da cəsarət etmirdilər. Quranı əzbərdən bilirdi və oxuya-oxuya mənasını deyirdi, tərcümə edirdi. «Şahnamə»dən çoxlu şer bilirdi. Firdovsi, Nizami, Xəyyam, Hafiz, Sədi və başqa dahi şairlərin şerlərindən bəzilərini tərcümə etmişdi. Fransa şair və alimlərindən Valter, Russo, Hüqo və başqa sənətkarların əsərlərindən xəbərdar idi. Rus demokratik ədəbi cərəyanını izləyirdi. Hadi şerlə yanaşı ədəbi, ictimai, siyasi və elmi məqalələr də yazırdı. Cəhalətdən xilas yolunu maariflənməkdə, savadlanmaqda görürdü. Bu mövzuya xeyli şer və məqalə həsr etmişdi. Mülkədar zülmündən və aclıqdan şəhərə çıxmış ac-yalavac, kəsib kəndlilərin bir loxma çörək üçün küçələrdə sərgərdan gəzdiklərindən, gecələr meydanlarda, soyuqda, küləkdə, yağışda qalmalarından, qarda-

şaxtada üşümələrindən ürək ağrısı ilə yazırdı. Gənc yaşlarında gözəl bir qızla sevişir, qızı varlı bir tacirə ərə verirlər. Şair isə məhəbbətinə ömrünün axırına qədər sadıq qalır, evlənmir.

Dövlətli qohumlarına yalvarır ki, məni İstanbula, və da Tehrana oxumağa göndərin. Xahişini rədd edirlər, arzusu da, eşqi kimi puç olur. Məyus şair dərini şerlə belə ifadə edir:

Varmı bundan yuxarı uçmağa istedadım,
Qabiliyyət pərimə zəxm vurub ustadım.
Oxumaqçün nə qədər dadü-fəğan etdimsə,
Olmadı zərrə əsərbəxş şu istimdadım,
Dağa dersən eşidir, sonra verir əksi-szda,
Daşa dönmuşlərə kar eyləmədi fəryadım.
Olmadan naili didar əməl qəbrə girər,
Eşqi-Şirini-ümid ilə yazıq Fərhadın.
Acizəm tərcümeyi-halimi təhrirə, səbəb
Doludur təlx-i-həqiqətlə dili-naşadım.

Bu şer Hadinin qanlı göz yaşları ilə yazılmış tərcümeyi-halıdır.

1902-ci ildə, şaxtalı bir qış günündə, Şamaxı zəlzələdən dağılır.

Xarkov şəhərində texnoloji institutu bitirmiş ilk azərbaycanlı mühəndislərdən və texniki təhsil müəllimlərindən biri dosent Hacıbaba Əliyev nəql edirdi ki, zəlzələ olanda on bir-on iki yaşım vardı. Yer titrəyəndə nənəm məni qamarlayıb keçdi eyvana. Zəlzələdən dağılan evlərin gurultusu, yerdən qalxan toz dumanı, azca ara sakitləşəndə adamların qışqırığı, ağlaşma səslərindən, ah və fəryadlarından az qalırdı adamın bağı yarılısın. Məhəllələr yerlə yeksan idi. Torpaq altında çoxlu adam qalmışdı, ölən və yaralanan da çox idi. Salamat qalanlar canını götürüb şəhərin kənarına qaçırdı. Çox çətinliklə qadır, alaçıq qurdular. Tonqal qalayıb azyaşlı uşaq-

ları dövrələmə oturtdular. Adamlar əllərində bel, külüng torpaq altında qalanları xilas edirdi. Ətraf kəndlərdən köməyə xeyli adam gəlmişdi... Üçüncü gün bir nəfəri zirzəmidən çıxardanda qardaşına deyirdi ki, «Sən yuxarıdan qışqırıb məni çağırırsan, eşidirəm, hay verirəm, səsim sənə çatmırdı». Dördüncü gün Bakı kömək əlini uzadır: ərzaq, çadır, yorğan-döşək, pal-paltar gəlib çıxdı. Karvanda yüzdən çox dəvə vardı. Səksənə qədər furqon da şey-şüy gətirmişdi. Bütün Bakıda zəlzələdən xəsarət çəkənlərə 5 manatdan 500 manata qədər kömək yığmaq elan edilib.

Hökumət dairələri isə yalnız doqquzuncu gün hərəkətə gəldi.

Qarlı, şaxtalı havada adamlar çöllərə düşür, doğma yurdunu tərk etməyə vadar olurlar... Hadi də bu sərkərdan adamlarla Kürdəmirə gəlir, balaca bir məktəb açır. Yazdığı şerləri qəzetlərə göndərir. Sonra Bakıya köçür. Hindistandan «Həblül mətin», Krımdan, Baxçasaraydan «Tərcüman», İstanbuldan «Sabah», Daşkənddən, Tehran və Təbrizdən qəzet, jurnal və kitablar gətizdirir.

1903-cü ildə ölkədə inqilabi hərəkət genişlənir. Rusiyanın bütün sənaye şəhərlərində olduğu kimi Bakıda da izdihamlı tətillər və nümayişlər şəhəri lərzəyə salır. Mədən, zavod, gəmi tərsanələrinin fəhlələri, nəqliyyat işçiləri əllərində qırmızı bayraqlar küçələri dolaşır, mütləqiyyəti lənətləyir, hüriyyəti tələb edirlər.

Meydanlarda natiqlər çıxış edir: «hüriyyəti-kəlam», «hüriyyəti-əməl», «hüriyyəti-nisvan» istəyirlər.

Azərbaycan fəhlə sinfinin genişlənən inqilabi mübarizəsi azadlıq əşiqi Məhəmməd Hadinin yaradıcılığına böyük təsir edir. Birinci Rusiya inqilabi illərində Hadi mətbuatda, bolşevik qəzetlərində çıxış edir. O, bolşevik «Təkamül» qəzetində hüriyyəti

yətə şerlər həsr edir:

Azadə kərək şəxs, suxən, fikr ilə xamə,
Hər kəs gələ hüriyyəti ilə şövqə, xuramə.
Ta kim ola insan qədəməndaz məramə...

«Yoldaş» qəzetində çap edilmiş başqa bir şerində deyir:

Minlərlə binəva quru yerlərdə can verir,
Beş-on ləin naili dəryayi nemətin....
Hər kəs gerek bərabər ola, hər hüquqda,
Ehsanidir bu ərz bizə dəst-qüdrətin...

Digər şerində isə:

Qaldıq əlində bir sürü ərbabı vəhşətin,
Olduq əsiri pencəyi-qəhri-müsibətin,
Hər səmtədən atılmadadır tiri-canküdə,
Yoxdur önün alan bu xədənki-fələkətin.

Hadi köçüb Həştərxana gedir, orda qəzet mühərriri olur, ümidləri orada da boşa çıxır, yenə Bakıya qayıdır.

Türkiyədə Soltan Əbdülhəmidə taxtdan salırlar. «Gənc türklər» hakimiyyət başına keçir. Çarizmin irticasından xilas olmaq arzusu ilə Məhəmməd Hadi 1910-cu ilin əvvəlində İstanbula gedir. «Tənin» qəzetində Şərq dilləri tərcüməçisi işləməyə başlayır. «Rübab», «Şahübal», «Mahitəb» və «Hilal» qəzetlərində əsərlərini dərc etdirir, O zaman İstanbulda belə bir vəzifədə çalışmaq və o cür qəzetlərdə əsər dərc etdirmək o qədər də asan deyildi. Müəllifdən dərin məlumat, kamil bilik, mükəmməl savad və iti qələm tələb olunurdu.

Xəyalpərvər şair Türkiyədə gördüklərindən dəhşətə gəlir. Axtardığı mücərrəd həqiqəti, tropik hüriyyəti burada da tapa bilmir... Onun məqalələ-

ri qaragüruhçuları duyuc salır. Qadın hüququ, qadın azadlığı barədə yazdığı şerlər səs-küyə səbəb olur.

Böyük ümidlərlə getdiyi İstanbulda başına olmazın müsibətlər gəlir. Yüksək rütbə sahibini təhqir etmək üstündə onu həbsə alırlar və Salonik şəhərinə sürgün edirlər. Yunanlar Hadinin əlinin incə və ağ olmasından, nəzakət zə rəftarından onu türk casusu hesab edir, öldürmək istəyirlər. Bir yunan keşişi onu himayəsinə alıb, xilas edir. Salonikdə, sürgündə olanda çox ağır və acı həyat keçirir. Günlərlə ac qalır. Sürgündən qayıdandan sonra İstanbulda qalmır, vətənə-Bakıya dönür. Məğrur şair sarsılır, ağır iztirab, cismani zəiflik, ehtiyaç onu üzür, axırda ruhi xəstəliyə tutulur. Ruhi xəstəxanada yatır. Müalicə olunub xəstəxanadan çıxdığı vaxt Birinci dünya müharibəsi başlayır. Məhəmməd Hadi Səlib Əhmər (qırmızı xaç) dəstəsilə cənub-qərb cəbhəsinə (könüllü) gedir.

İmperialist müharibəsinin dəhşətlərinin canlı şahidi olur. Viran qalan mülkləri, tar-mar olan kənd və şəhərləri, doğma ev-eşiyindən sərgərdan düşmüş yüz minlərlə fəqir-füqəranın, qoca, uşaq və qadınların fəlakətini, min bir xəstəliyə mübtəla olanları, insanların bir-birini qırmasını görür. Müharibəni lənətləyir. «Meydani hərbi xatirələrindən» sərlovhəsi altında Bakıya şerlər göndərir. Şair «Karpət lövhələri» silsiləsindən Lehistanın kənd və şəhərlərində gördüyü şairanə mənzərələri, sadə insanların səmimiyyətini ustalıqla qələmə alır. «Hərbi müsəlləs» şerində müharibə törədənləri qəzəblə ifşa edir:

Dəryada hərbi, yerdə də hərbi, asimanda hərbi,
Ey aləmin ilahi, nədir bunca hərbi zərb.
Dünyada hərbi al yazılı bir kitabdır,
Son bayraqında son sözü: «hökm-i limən qələb».

*Müsavat Hökumətinin Hərbi Naziri, general
SƏMƏD BƏY MEHMANDAROV*

Həp dalğalı dənizlərə bənzər həyatımız,
Başdan-ayağa qan yeridir kainatımız.

Böyük şair müharibə dəhşətlərini təsvir edərkən axırda heyrətlə yazır:

Yağmırmı? Xeyr! Göyün odlar saçır yerə,
Mövtün üqabi balü pər açmış səmalara.
Buldu bir ad bu torpağa—səyyarə məqbərə,
Səyyarə məqbərin dönüyor indi məşərə...

Məhəmməd Hadi 1918-ci ildə cəbhədən Gəncəyə qayıdır, baş verən dəyişiklikləri görür, əsrdən geri, hadisələrdən kənarda qaldığımızı kədərlə yazır:

İmzasını qoymuş miləl övraqi-həyatə,
Yox millətimin xətti bu imzalar içində.

O, müsəlman alayına imam təyin edilir. Görənlər nəql edirdi ki, Hadi əynində çərəkəzi çuxa, belində şəmşir, papağının dövrəsində nazik sargı, yəhərli atın üstündə uzaqdan nəzərə çarpırdı.

...Həmin ilin payızında Hadi Bakıya gəlir, ədəbi fəaliyyətə başlayır, qəzet və məcmuələrdə məqalə və şerlər dərc etdirir. Şerlərində Vətəndən ayrı düşəndən sonra sanki Azərbaycanı bağına basıb, oxşayır, əzizləyir:

Ey Vətən, ey beşik həyatım üçün
Yenə sən aç qucaq məmatım üçün.
Mədfznim səndə, məqbərim səndə,
Ölməyim səndə, son yerim səndə.
Səndə pək çox təbii sərvət var,
Bizdə də bilik yox, cəhalət var,
Cəhlimiz çox, kəmalimiz yoxdur.
Uçmağa şahbalımız yoxdur...

Seyr üçün asimani ürfani
Görməyə kainat rəhmani,
Pərubalu kəmal lazımdır...

Məhəmməd Hadi get-gedə bədbinləşir, mühit ona daha da yadlaşır. Ümidini hər şeydən üzür. Şerlərini gah Səməd Mənsurun «Turan», gah Hacı Zeynalabdin Tağıyevin «Kaspi», arabir Qafur Rəşadın «Məktəb», ya da ki, Orucov qardaşlarının «Elektrik» mətbəələrində mürəttib və fəhlələrin köməyilə uzun vərəqələrdə dərc edib, küçələrə düşüb biri iki şahıdan, bir abbasıdan satıb ruzu pulu qazanır, heç kəsə boyun əymir.

Müəllim Əliməmməd Mustafayev nəql edirdi ki, Hadi artıq taqətdən düşmüşdü, əynində nimdaş çuxa, qara şalvar, ayaqlarında köhnə çəkmə gəzərdi. On doqquzuncu ildə Nikolayevski (İstiqlaliyyət) küçəsində durmuşduq. Bu vaxt bizdən aralı bir maşın dayandı. Avtomobildən Müsavat Hökumətinin Baş naziri düşdü, şairə yaxınlaşıb salam verdi və dedi: «Hadi əfəndi, xahiş edirəm, buyurun maşına, bərabər gedək. Siz bizə lazımsız». Şair onu dərin, mənalı tərzdə süzüb, məğrur bir səslə dedi: «Gedin! Şairinki nazirlə tutmaz!»

Əliməmməd Mustafayev başqa bir əhvalat da danışdı: «On doqquzuncu ildə, Novruz bayramı münasibətilə qadınları təbrik etmək üçün təntənəli, böyük bir yığıncaq düzəldirlər. Bütün ziyalılar – müəllimlər, artistlər, musiqiçilər, şair və yazıçılar iştirak edəcəkdilər. Qocaman maarif xadimi Əlicabbar Orucəliyevlə mən «İsmailiyyə»nin qabağında Məhəmməd Hadiyə rast gəldik. Əlicabbar şairi məclisə dəvət etdi: «Hadi əfəndi, sabah, qadınlara həsr ediləcək yığıncağımız olacaq Bədəl bəy məktəbində. Xahiş edirik təşrif gətirin». Hadi soruşdu: «Üstünüzdə kağız-qələm varmı?» Əlicabbar kağız-qələm verdi. Kağıza bir beyt yazıb Orucəliyevə qaytardı:

«Əlicabbar, bu şeri, qadınlar məclisində mənim adımdan oxuyarsan» dedi. Beyt belə idi:

Üzünə, haqqına çəkir pərdə
Olmuş ikən südünlə pərvərdə.

Təkid etdikdə ki, gəl məclisə, məyus bir tərzdə dedi: «Əlicabbar əfəndi, bu üst-başla, bu libasda, bu qiyafətdə mən ora gələ bilərəmmi?! Dəvət üçün çox sağ olun. Şeri oxuyarsız, elə o bəsdir».

Saç-saqqalı ağarmışdı. İldırım vurmuş, qol-bu daqları vaxtsız qırılmış, şaxələri sınımış, yarpaqları tökülmüş palıd ağacına oxşayırdı. Hərəkətləri ağır, özü yorğun, üzüntülü bir görkəmi vardı... Amma gözlərindən hələ də zəka və qürur yağırı. Polad kimi sınmağa razı idi, əyilmək niyyətində deyildi».

Şerlərindən birində bir loxma çörək üçün heç kimə baş əyməməyi məsləhət görürdü:

Kimsəyə qılmaz təməllük haqqpərəstan nan üçün,
Cəki ismat eyləməz alicənaban nan üçün
Ab-neyabi-əfvani tökməz insan, nan üçün,
Tərk məslək eyləməz ərbab ürfan, nan üçün.

Əliməmməd Mustafayev nəql edirdi ki, iyirminci il may ayının ilk günlərində «Çanaqqala» kafesində oturub, Hadi ilə bərabər qayğanaq yedik, kofe içdik. Birlikdə çıxıb Nikolaysk küçəsinə tərəf gedəndə xalq, ədliyyə komissarı Əliheydər Qarayevə rast gəldik. Ayaq saxlayıb bizimlə görüşdü, Hadidən hal-əhval xəbər aldı, Hadi: «Belə inqilabi kəbirdən sonra mən də hamı kimi xoşbəxt, azad dünyaya qədəm qoymuşam, – dedi. – Ağakərim oğlu Əliheydər, tarix bəşərdə baş vermiş bütün qovğa, məğlubiyət və qələbələrdə heç bir zaman, heç kəs şərəbi qədəğən etməmişdi. Siz bolşeviklər qədəğən etdiniz. Bəşəriyyəti bu bələdan da, bu faciədən da

xilas edə bilsəniz, alqış sizə. –Azca fikirləşib əlavə etdi. –Heç yerdə şərab tapılmır. Amma –əlini qoltuğuna salıb araqla dolu balaca bir şüşə çıxartdı, –amma mən tapmışam. Mənzilə gedib içəcəyəm, hər şeyi unudacağam. Mənzil dedikdə, güman etmə ki, sizin burjuylardan müsadirə etdiyiniz təm-təraqlı kaşanalardandır. Xeyr! Quba meydanında, karvansaranın bir küncündəki «qapıdan» zorla yananı keçə bildiyim kahadır».

Qarayevdən ayrıldıq, Məhəmməd Hadi nə fikirləşdisə, astadan şer oxumağa başladı:

Ey ol vaxtı görən məsud, unutm, bizləri yad et,
Bu yolda həsrət ilə can verən əhbabi tədad et,
Məzarım üzrə gəl, dur, qəmli-qəmli ağla, fəryad et,
Oxu bu şeri qəbrimdə ələttəkrar övrad et,
Dur, ey zindani-nisyanı yatan, azad olub aləm,
Sürurabad –hürriyyət gəlib, dilşad olub aləm.

Memarlıq abidələri. Bakının inkişafı ilə yanaşı şəhərdə teatr binaları, kino salonları, əyləncə evləri də artırdı. Azərbaycanda ilk milli teatrın binasını Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1883-cü ildə tikdirir. Layihənin müəllifi memar Koqnovitski idi. Qadınları teatra buraxmazdılar, kişilər başlarında papaq oturardılar. Sonralar qadınlar üçün lojaların bir neçəsində cunayi pərdələr çəkildilər ki, üzvləri görünməsin; pərdə arxasından səhnəyə tamaşa edirdilər.

Bu binada ən fəvqəladə tamaşa 1908-ci il yanvarın 25-də «Leyli və Məcnun» operası olub. Üzeyir Hacıbəyovun bu əsəri təkcə Azərbaycanda yox, bütün Şərqdə, bütün müsəlman aləmində ilk opera idi. Bu, mədəniyyət tariximizə qızıl hərflərlə yazılmış şanlı, fərəhli bir səhifə idi.

«Leyli və Məcnun» tamaşasının rejissoru Hüseyn Ərəblinski, Məcnun rolunu məşhur sənət-

kar, xanəndə Hüseynqulu Sarabski ifa edirdi.

Müsəlman teatrı binasında erməni truppası da həftədə bir dəfə öz dillərində tamaşa verirdi. Tağıyev özü icazə vermişdi və heç bir kirə haqqı almırdı.

Opera teatrı üçün tikilən binanın tarixi çox maraqlıdır. 1910-cu ildə Bakıya məşhur bir xanəndə qadın gəlir, səsinin ahəngi, özünün gözəlliyi, qəşəngliyi ilə Bakı milyonçularının diqqətini cəlb edir, başlarını gicəllədir. Milyonçu Mailov qardaşlarından böyüyü bu xanıma bərk vurulur, ona əlindən gələn «hörməti» edir. Brilyant üzüklər, sırğalar, zərli-zibalı parçalar, libaslar, boyunbağlar, bilərziqlər, qolbaqlar bağışlayır.

Mailov qardaşları balıq-kürü taciri idilər. Kür qırağında vətəkə icarəyə götürmüşdülər. Balıq-kürü hazırlayan sevləri vardı.

Professor S. M. Apresov deyirdi ki, müğənni xanıma vurulan Mailov yekəpər, cüssəli bir kişi idi.

Müğənni xanım gah Birja (Üzeyir Hacıbəyov) küçəsində, gah ağac və taxtadan tikilmiş «Sirk» binasında, gah da «Qış» klubunda konsert verirdi. Böyük də müvəffəqiyyət qazanırdı. Qastrol başa çatanda müğənni xanımın şərəfinə «Kazino»da təntənəli vida ziyafəti düzəldilər.

Söhbət zamanı xanımdan soruşurlar ki, «bizim şəhərə bir də nə vaxt gələcəksiniz?»

Xanım başını bulayıb cavab verir ki, «yəqin, heç haçan. Çünki mən sirk və kazino salonlarında oxumağa adət etməmişəm. Sizin bu gözəl, zəngin Bakıda, səxavətli cəngavərlər yaşayan dövlətli şəhərdə münasib bir opera binası yoxdur ki, müğənni istedadını, məharətini nümayiş etdirə bilsin».

Mailov xəbər alır: «Xanım, indi hara gedirsiniz, nə qədər müddət?»

Müğənni xanım Yaponiyaya qastrola getdiyini və bir ildən sonra qayıdacağını bildirir.

Mailov deyir ki, bir ildən sonra bizim şəhərə gəlin, münasib bina hazır olacaq və onu siz açacaqsınız.

Razılaşırlar.

Mailov opera binasını layihələşdirməyi arxitektör Bayeva tapşırır və deyir ki, bu, Tiflisdəki opera binasına oxşamaqla yanaşı ondan daha gözəl, daha üstün olmalıdır.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev həmin əhvalatı eşidir və Mailova rast gələndə, söhbət əsnasında teatr binasının tikilməsini xəbər alır. Mailov cavab verir ki, me'mar Bayev Tiflisdəki opera teatrının çertyojları ilə tanış olub qayıdıb, indi gecə-gündüz bizim layihə üzərində işləyir. Hacı Zeynalabdin deyir ki, ağım kəsmir, o boyda binanı bir ilə tikib başa çatdırmaq olsun! Mən özüm bəna, sonra da podratçı olmuşam, çox da ev tikmişəm. Hər şeyi bilərəm. Çətin işdi.

Mailov gülümsəyib deyir: «Hacı, gəl mərcləşək. Əgər bina bir ilə hazır olmasa, mən onu başa çatdırıb verərəm sənə, olar səninki, xərci məndən. Yox əgər başa çatdırsam, çəkdiyim xərci sən ödəyəsən; bina qalar mənə».

Razılaşırlar. Mailov binanı bir il əvəzinə səkkiz aya tamamlatdırır.

Səs bayıra yayılmasın, içəridə qalsın deyə tavana başdan-başa ikiqat qalın məxmər, onun üstündən də keçə döşəyiblər...

Mailov müğənni xanıma teleqram vurur; o da Bakıya gələrək operanın açılışında iştirak edir və birinci mahnını oxuyur. Şəhərin varlı adamları, musiqi və teatr ustaları açılışda iştirak edirlər. Müğənni xanım ariyanı qurtaranda başına pul yağır. Səhnə başdan-başa gül-çiçək içində idi.

Mailov xanıma çiçəklər və güllər şəklində pul-

*Müsavət Hökumətinin Hərbi Nazir müavini, general
ƏLİĞA ŞİXLİNSKİ*

lardan – beş yüz manatlıq, yüz manatlıq, əlli manatlıq əyirmi beş manatlıqdan düzəldilmiş böyük bir çələng göndərir. Bu barədə şəhərdə uzun-uzadı söhbət gedir.

«Cəmiyyəti-xeyriyyə» üçün «İsmailiyyə» binasının tikilməyinin də maraqlı tarixi var.

Musa Nağıyevin oğlu Ağa İsmayıl vərəm azarına tutulmuşdu. Şəhərdə məşhur bir həkim Bakı milyonçularının ailələrini müalicə edirdi. Ağa İsmayılı müayinədən keçirəndən sonra həkim Musa Nağıyevə deyir ki, oğlanın halı çox ağırdır, tez tədbir görülməsə, tələf ola bilər. Əlli min manata qədər xərci var. Ağa İsmayılı özüm İsveçrəyə aparıb, bir il ərzində müalicə etdirib gətirərəm. Musa Nağıyev deyir ki, on min manat verərəm. Söhbət bununla bitir. Ağa İsmayılın halı doğrudan da gündəngünə ağırlaşır. Axırda Ağa Musa oğlunun müalicəsi üçün əlli min manat verməyə razı olur. Həkim xəstəni yoxlayandan sonra xəbər verir ki, iş-işdən keçib, indi heç onu yüz min manatla da xilas etmək mümkün deyil.

Doktor Məhəmməd Rza Vəkilov xəstə oğlanı İsveçrəyə aparır, müalicədən sonra halı yaxşılaşır. Lakin o, çox yaşamır.

Milyonçuların Novruz bayramı münasibətilə ziyafət məclislərinin birində söhbət əsnasında Ağa Musanın oğlu Ağa İsmayılın cavan yaşında vaxtsız vəfat etməsindən təəssüflə danışirlar. Ağa Musanın gözləri yaşarır. Milyonçulardan biri bu məqamdan istifadə edib soruşur: «Ağa Musa, oğlun Ağa İsmayılın xatirəsini əbədiləşdirmək istəyirsən? Adı həmişə yad edilsin, unudulmasın?..» Ürəyi kövrəlmiş ata titrək bir səslə deyir: «Əlbəttə istərəm. Var-yox bir oğul idi...» Sualı verən milyonçu məclisdə olan qaziyə göz vurur və deyir; «Qazi ağa, xeyir-dua ver, Ağa Musa oğlunun xatirəsini əbədiləşdirmək istəyir. Odur, qız məktəbindən aşağıdakı

«Qapan dibi» boşdur. Orda «Cəmiyyəti-xeyriyyə» üçün Ağa İsmayıl adına bir bina tikdirər.»

Qazi o saat dua oxuyur... Məclisdə olanlar Ağa Musanı təbrik edirlər.

Səhəri gün Ağa Musa başılovlu gəlir dostunun evinə, başlayır giley-güzara: «Ay qardaş, bu nə işdir sən mənim başıma gətirdin... Məni müflis edib, boynuma torba taxıb, küçələrə salmaq istəyirsən? Sınıq çıxartmaq istəyirsən!»

Dostu soruşur: «Nə olub axı, açıq danış».

«Atam-atam, daha nə olacaq, o bina bir neçə yüz min manata başa gələcək... Məndə o tanxa hardan?»

Dostu deyir: «Ağa Musa, varidatına iki milyon verirəm. Sat, alım».

Ağa Musa çöşür: «Atam-atam, mənim əlli milyon manatlıq varidatımı iki milyona almaq istəyirsən?»

«Yox, almaq istəmirəm. Sən deyirsən ki, oğlunun yolunda, adını uçaltmaq üçün xərcin öhdəsindən gələ bilmirsən».

Sabahı gün dostu «Kaspi» qəzetində elan verir ki, Ağa Musa Nağıyevin gələcəkdə bankda pulu olmasa «İsmailiyyə» binasının xərcini ödəməyi boynuma alıram.

Layihəçilər binaya xərclənəcək vəsaitin miqdarını smetada qəsdən az göstərirlər ki, Ağa Musa fikrindən dönməsin.

Binanı tikmək üçün «Qapan dibi»ni münasib yer hesab edirlər. «Qapan dibi» gur bir meydan idi. Şamaxıdan, Ağdaşdan, Göyçaydan, Şəkiddən, Qubadan və başqa qəza və kəndlərdən gələn kəndlilər buraya ərzaq, meyvə, xalça, palaz, mal-qara, qoyunquzu və başqa şeylər gətirib satardılar. «Qapan dibi»nin xalis bir Şərq mənzərəsi vardı. Nə vaxt gəlsəydin görərdin ki, dəvələr gövdələrini yerə sərib, boyunlarını dik qaldıraraq gövşəyə-gövşəyə iri

gözlərini uzaqlara dikib dincəlir. Başqa bir tərəfdə yan-yanı bağlanmış kəhər, kürən, səmənd atlar boynlarından asılmış torbalardan arpa-saman yeyə-yeyə fınxırır. Başqa bir yerdə isə iri buynuzlu, qızılı, qara, qaşqa-təpəl öküzlər ayaq üstə durub... Birdən uzaqda qopan zəng-zıncırov sədaları «Qapan dibi»nə dəvə karvanının yaxınlaşdığını xəbər verir, hər karvanda yüz, yüz əlli dəvə bir-birinin dalınca yeriyər, keçmiş Şərq ehtişamını xatırladı... Bir də görərdin, kəl arabaları bir-birinin dalınca «Qapan dibi»nə yaxınlaşır... Araba təkərlərinin cırıltısı ətrafa yayılır, toz göyə qalxırdı. Gecələr isə «Qapan dibi»nin qəribə mənzərəsi olardı. Kəndlilər dəvələrə, kəllərə, atlara yem tökər, yaxında tonqal qalayıb, dövrəsində yığışib söhbət edərdilər. Ayrı-ayrı ləhcələr eşidilirdi. Qurban bayramı zamanı alverçilərin əlindən tərپənmək olmurdu; dükançılar müştəri çağırır, dərvişlər qəsidə oxuyardılar.

Novruz və Qurban bayramı münasibətilə şəhərdə şənliklər başlardı.

Şəhər idarəsi «Qapan dibi»ni köhnə qəbiristanlıq əvəzinə, cümə məscidi tikmək üçün müsəlmanlara vermişdi. Milyonçular İstanbulda, Təbrizdə, İsfahanda, Bağdadda, Qahirədə olduğu kimi Bakıda da bir dəbdəbəli, əzəmətli məscid tikdirmək fikrində idilər. Nəzərdə tutulduğuna görə bu məscidin bir neçə qübbəsi və qoşa eyvanlı altı minarəsi olmalı idi. Dövrəsində bağ salınacaqdı, hovuzlar gecə-gündüz fəvvarə vuracaqdı. Bu iş bir az təxirə düşür. Bələdiyyə idarəsi «Qapan dibi»ni müvəqqəti xırda alış-verişçilərə icarəyə verir. Böyük qapan isə yenə yerində qalırdı. Burada alverçilər birmərtəbəli dükanlar, taxtadan budkalar tikdirmişdilər. «Qapan dibi»nin adını dəyişdirib, eləyirlər «Şeytan bazar».

Xaçpərəst ruhanilər «Qızıllı» kilsənin yaxınlığında belə bir təmtəraqlı məscidin tikilməsinə mane olurlar. «Cəmiyyəti-xeyriyyə» binası tikilmək istəyəndə isə şəhər Dumasında böyük mübahisə düşür. Dumanın bəzi üzvləri iddia edirlər ki, o yerdə şəhər bağı salınmalıdır. Doktor Məhəmməd Rza Vəkilov çıxış edib, elə bir nitq söyləyir ki, başqaları daha danışmağa cürət etmirlər və yeri müsəlman «Cəmiyyəti-xeyriyyə»sinə verirlər.

«İsmailiyyə»nin layihəsi 1907-ci ildə hazırlanmışdı. Bu yer planlaşdırma baxımından çox əlverişli idi. Polşalı memar Ploşko əlindən gələni edir, əsər üzərində xüsusi səylə çalışır, imkanlardan ustalıqla istifadə eləyir.

1908-ci ildə Mövludi Nəbi bayramı münasibətilə müsəlman qız məktəbinin «Ərəbkəri» böyük salonunda, «Cəmiyyəti-xeyriyyə»nin düzəltdiyi məclisdə «Şeytan bazar»da cümə məscidi əvəzinə tikiləcək binanın nəqşələrinin hazır olduğunu xəbər verirlər və gətirib divardan asırlar.

Binanın müsəlman «Cəmiyyəti-xeyriyyə»si olduğunu gözə çarpdırmaq üçün əsas və yan fasadlarının yuxarısındakı haşiyələrdə gözəl xətlə, iri, qızılı hərflərlə müdrik, dərin mənalı sözlər yazılmışdı: «İnsan yalnız zəhmətlə ucalıb istədiyinə nail ola bilər». Başqa birində: «İnsanı insan edən zəhmət olub». Üçüncüdə müraciət edilirdi: «Müsəlmanlar, əsriniz sizinlə ölür, övladlarınızı öz əsrləri üçün hazırlayın». Dördüncüdə: «İnsan beşik evindən qəbir evinə qədər oxumalıdır». Beşincidə: «Elm Çin ölkəsində olsa belə, dalınca gedin». Bu qiymətli kəlamları məşhur xəttat Mirzə Əsədulla Xiləli hüsnxətlə yazıb hazırlamışdı. Xəttat Mirzə Əsədulla kasıb və böyük külfət sahibi idi. Xeyriyyəçi gənc ziyalılar ona kömək məqsədilə iki-üç aylıq xəttat kursu düzəldər, tez-tez sümük üzərində müxtəlif millətlərin aforizmlərini həkk etdirər və dövlətlilə-

rə baha qiymətə satıb, xəttatın güzəranını asanlaşdırardılar.

Layihənin müəllifi memar Ploşko «İsmailiyyə»nin nəqşələrini məclisdə olanlara göstərib izahat verir. Etirafına görə, onun ən böyük arzularından biri də Bakının mərkəzində, Azərbaycanın milli ornamentləri ilə bəzədilmiş əzəmətli bir imarətin layihəsini işləmək imiş.

Arzusuna çatdığına görə sevincini izah edə bilmirdi. Ağa Musa Nağıyevə öz minnətdarlığını bildirirdi.

Divarlara asılmış nəqşələr tamaşaçıları valeh etmişdi.

«Şeytan bazarı» hasara alıb, köhnə budkaları, birmərtəbəli dükənləri sökdülər. Torpaq işləri qurtarandan sonra özül qoymaq mərasimi başlandı və bu çox təntənəli keçdi. Şəhər camaatının əksəriyyəti burada idi. Şəhərin adlı-sanlı adamları, neftxudalar, bələdiyyə rəisi, Bakı qalabəyi, Bakı valisi, mülki və hərbi məmurular, ruhanilər, ziyalılar mərasimdə iştirak edirdilər. Nitqlər söyləndi, təbriklər deyildi, arzular dinləndi. Bakı qazısı Ağa Mir-məhəmməd Kərim ruhani ədası ilə bir Quran ayəsi oxudu, sonra imperator xanədanının sağ-səlamətliyinə dua və Musa Nağıyevin ata-anasına rəhmət oxudu. Binanın tikildiyi tarix yazılmış sicili də polad qaba qoyub qapağı qaynaqladılar və onu bünövrəyə qoydular.

Dəvə karvanı, at arabaları səhər açıldıqdan axşam qaralanadək «Qızıl qaya»dan daş daşıyırdı. Daş çapan kim, palçıq-sement qarışdırən kim, divar hörən kim... İstedadlı memarın kağız üzərində cızdığı bəzəkləri mahir ustalar divarlarda canlandırırırdılar; sərt daşlar onların kələ-kötür barmaqlarının hərərətiylə sənət abidəsinə çevrilir, əsl memarlıq simfoniyasına dönürdü.

Binanın birinci mərtəbəsi hazır olanda onun üçün nəzərdə tutulmuş pul qurtarır, buna görə də Ağa Musaya müraciət edirlər. Deyir: «Atam-atam, mənə deyilən xərci ödəmişəm. Bir qəpik də artıq verə bilmərəm». Bir müddət bina yarımçıq qaldı. Axırda milyonçulardan biri Musanın baş işlər müdiri Fətullahəy Rüstəmbəyova tapşırır ki, məqama sal, xərcin qalan hissəsini də Musanın boynuna qoy. Musa işlər müdirinə çox inanmış, hətta qara gün üçün onun adına bankda on min manat qoyubmuş. Deyirmiş ki, dünyanın işini bilmək olmaz, birdən var-yoxum əlimdən çıxar qalaram quru yurdda. Dar məqamda adama heç kəs əl uzatmır. Adamlar vara gəlir.

Günlərin birində Fətullahəy məqama salıb deyir ki, Ağa Musa, Ağa İsmayılın adına tikdirdiyimiz o gözəl bina qalıb yağışın, qarın altında, xarabaya dönür, hər halda onu başa çatdırmaq lazımdır, dost var, düşmən var... Ağa Musa əllərini havaya qaldıraraq deyir: «Atam-atam, get, necə bilir-sən, elə də elə. Amma mənə o barədə bir də söz demə...»

Fətullahəy əvvəldən hazırladığı bank sənədlərini imzalamaq üçün ona uzadır. Ağa Musa pulun miqdarını görməmək üçün gözlərini yumub bir neçə cızma-qaradan ibarət qolunu sənədlərə çəkir.

Bundan sonra binanın inşasını davam etdirirlər.

O zamanlar mahir barmaqlarının təmasından sərt daşlar gülə-çiçəyə, butaya, qəşəng bəzək və nəqşlərə çevrilən bənnalardan usta Hənifə, usta Hacı Abbas, usta Hacı Xeyrulla, Kərbəlayı Mirzə Soltan, Səlman Ata kimilərin adları dillər əzbəri idi.

Milyonçuların bağları. Qara qızılın qüdrəti sayəsində dünənki arabaçı, meyxanaçı, arpa-saman satanlar, başında palçıq çanağı daşıyanlar Avropa

paytaxtlarına səyahət edirdilər, dünyanın ən məşhur kurort və sanatoriyalarında müalicə olunurdular, ən bahalı mehmanxanalarda əylənirdilər. Kislovodsk – Yesentukini bəyənirdilər. Sərvətlərinə və imkanlarına uyğun bağ-bağat salmaq, Bakıda olduğu kimi, şəhərdən kənardə, Dəniz qırağında da saraylar, fəvvarə vuran hovuzlar düzəltdirib şənələnirdilər. Mərdəkən və Şüvələndə meyvə və bəzək ağacları, ətirli kollar əkdirib, çiçəklilər saldırmışdılar, istirahət etmək və əylənmək üçün köşklər qurmuşdular.

Başdan-başa qayalıq, daş-kəsəkdən ibarət, susuz, dəmir yoldan uzaq, adi araba yolu olmayan bir ərazidə bu möcüzələri yaratmaq o qədər də asan iş deyildi. Bu işlər üçün gərək bir ətək qızıl pul xərc-lənəydi.

Belə ağır, ağıla sığmayan işin öhdəsindən yalnız və yalnız neftxudalar gələ bilirdilər.

Bağların məhz Mərdəkəndə salınmasının əsas səbəblərindən biri də oranın qismən şəhərə yaxınlığı və havanın saf, şirin suların dayaz olması da, əlbəttə, şərt idi.

Darvazasının üstündəki mərmərdə: «1894 г. 27 сентября. В царствовании императора Александра III-го при министре земледеля и государственных имуществ была заложена школа садоводства при содействии и участии Бакинского губернатора В. П. Рогге, бакинским ой гилди куптсом Гаджи Зейналабдиным Тагийевым» sözləri yazılmış bağbanlıq məktəbinin qurulması da Abşeronda bağ-bağçanın gündən-günə artmasına böyük təkan verdi.

Bağçılıq məktəbinin, tərçübə bağının layihəsini Bakının baş memarı Qoslavski tərtib etmişdi.

Başdan-başa qayalıq, daşlıq və kəsəklik olan sahədə bağ salmaq böyük əmək, çoxlu xərc və əzm tələb edirdi. Qayalıq və kəsəkləri qazıb hamarlaşdırmaq, yararlı hala salmaq lazım idi. Münbit torpaq

daşınmalı idi. Ərazi hamarlanandan sonra oraya qara münbit torpaq gətirildi. Gecə-gündüz iş davam edirdi. Böyük zəhmət və xərcdən sonra məktəb binası, təcrübə bağı hazır oldu.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsüylə təşkil olunan bağbanlıq məktəbi Abşeronda bağ salmağa böyük imkan yaratdı. Susuz, qumsal sahədə ağaclar əkildi, bağçalar yaşıl donları ilə gözləri oxşamağa başladı. Yovşanlıqlar üzümlüyə çevrildi. Bağlardakı uca ağacların qalın kölgələrində əzəmətli və yaraşlıq binalar tikildi. Susuz, kəsəkli, daşlıq yerlər günəşin alovundan sanki xilas oldu.

Çiçəklik və güllüklər göz oxşayırdı. Çarhovuzlardakı büllur qədər saf, şəffaf sular da cürbəcür bəhləklər üzürdü, qu quşları, ördək və qazlar nazlan-nazlan suya baş vururdular. Talvardakı tovuz quşları insanı valeh edirdi, qəfəslərdə bülbüllər cəh-cəh vurur, qulaq asanların ruhunu oxşayırdı. Neftxudaların bağlarında marallar, ceyranlar mələşirdi.

İldən-ilə böyüyən, genişlənən, gündən-günə gözəlləşən bağça və bağlarda yeni-yeni meyvə və bəzək ağacları, təzə gül-çiçək növləri əkilirdi. Çarhovuzlarının ortasını, kənarlarını əsl sənət inciləri ilə bəzəyirdilər. Bu hovuzlarda bəzəkli, əlvan rəngli qayıqlarda üzən neftxudalar, zavod sahibləri, tacirlər, onların xanımları, uşaqları, əziz qonaqları və dostları əylənirdilər.

Hovuzlarda fontanlar gecə-gündüz fəvvarə vururdu.

Bağların içərisindəki yollar iki tərəfində əkilmiş ağacların adını daşıyırdı: «Çinarlı yol», «Baldırlı söyüd», «Məcnuni söyüd», «Şamlıq», «Sərvlik», «Palıdıq» və s. Günəş, ağacların saldığı qalın kölgəliklərin arasından yerə şafəq saça bilmirdi.

Bu bağlarda payız və qış aylarında da bahar təravəti, yaz havası duyulurdu. Zənginlərin bağ və malikanələrinin darvazaları, hasarların daş, darva-

zaların dəmir dilləri bu aralarda adı məşhur adamların yaşadığından xəbər verirdi. Darvazaların üstündəki mərmərlərin və daşların üstündə bağ sahibinin adı, salındığı tarix həkk edilirdi.

Bağlarda ucaldılan binalar bir-birinə oxşamırdı, hərəsinin özünə xas hüsnü, gözəlliyi və memarlıq üslubu vardı.

Mərdəkanda salınan ilk bağlardan biri Muxtarovunqu idi. Buraya minlərlə kubmetr münbit qara torpaq daşayıb tökmüşdülər. Bağ 1890-cı ildə salınmışdı. Münbit torpağı barjlarla gətirib dəniz sahilinə tökmüşdülər və oradan da arabalar və dəvə karvanı ilə bağa daşmışdılar. Bağdakı ağacları, çiçəklik və güllükləri, hovuzları və fəvvarələri gecə-gündüz su ilə təmin etmək üçün beş yerdə sal daş təbəqəsini 40 metr dərinlikdə qazıb xüsusi anbarlar düzəltmişdilər. Bu anbarların hər birisinin eni beş, uzunluğu on metr idi. Buraya güclü su nasosları qoymuşdular. Nasoslar çirklənib xarab olmasın deyə süzgeçlər qoyulmuşdu. Yay aylarının cəhənnəm istisində, boğanaqdan yaxa qurtarıb asudə dincəlmək xatirinə qırx metr dərinliyi olan balaca meydançaya pilləkənlə enərdilər, dondurma, meyvə yeyər, şərbət, qəhvə, şərab içərdilər, vaxtlarını xoş keçirərdilər.

Bağa qonaq gələn ailələr buradakı şəraitə məftun olardılar. Hovuzların gözəlliyinə heyran qalardılar. Dördkünc hovuzun eni otuz beş, uzunluğu əlli, dərinliyi isə otuz metr idi.

Bu hovuzda bəzəkli, naxışlı qayıqlarda seyrə çıxıb şənlenərdilər. Sazəndələr çalar, xanəndələr oxuyardılar.

Dördkünc böyük hovuzdan girdə hovuzda gecə-gündüz şırıltı sala-sala su axardı. Hovuzların divarları bayır tərəfdən bağ səthindən üç-dörd metr ucalardı; onları sarmaşlıq və ətirli bal çiçəyi bəzəyərdi.

Şəmsi Əsədullayevin beş il ərzində (1897–1901) saldıği on beş hektarlıq bağın gözəllikdə, bəzəkə, əzəmətdə tayı-bərabəri yox idi.

Nobel qardaşlarının Ağşəhərdəki bağının sahəsi on, Muxtarov və Tağıyevinki səkkiz, Aşurbəyovlarınkı isə yeddi hektar idi.

Şəmsi Əsədullayevin təkcə xidmət məqsədi üçün tikdirdiyi binaların uzunluğu dörd yüz metrə bərabər idi. İri darvazaların naxış və görkəmi, ha-sarların ucalığı insanı vahiməyə salırdı.

Bağın tən ortasında düzəltdirdiyi diametri otuz beş metr olan çarhovuzun hündür divarları ətrafında dövrələmə gilə, albalı, hulu, şaftalı, zoğal, gavalı, alça ağacları əkdirmişdi; min bir diyardan gətirilmiş alma, armud, heyva, nar ağacları baği bəzəyər, bahar ətri isə insanı məst edərdi.

Bu geniş baği təsvir etmək mümkün deyil. Bağdakı imarət xüsusi səliqə və zövqlə bəzədilmişdi. Bu dəbdəbəli baği tərifi dillər əzbəri idi.

Bakıda bələdiyyə idarəsi (doxsan il ərzində) on bir hektar ağaclıq, yaşıllıq saldıği halda, neftxudalar az müddətdə yetmiş hektardan çox bağ sahəsi salmışdılar.

Dahi şairin sərvət sahiblərini qamçılması. Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə ədəbiyyatımızda fəhlə həyatının ağır güzəranını, Bakı proletariatinin kapital istismarından xilas olmaq üçün mübarizəsini böyük ustalıqla təsvir etmişdir. Balaxanı kəndində müəllim işləyərkən neft fəhlələrinin ağır, acınacaqlı həyatını, məşəqqətli dolanacağını gözləri ilə görmüş şair bu mövzuda maraqlı şerlər yazmışdır. Onun o şerləri dillər əzbəri olmuş, fəqəranı mübarizəyə çağırmış, ilhamlandırmışdır. Böyük şairin aşığıdakı şerinə diqqət edək:

Fələk, özünü sən də bir insanımı sanırsan?!
Pulsuz kişi, insanlığı asanımı sanırsan?!

İnsan olanın çahü-cəlahı gərək olsun,
İnsan olanın dövləti, mali gərək olsun,
Hümmət demirəm, evləri ali gərək olsun;
Alçaq, ufacıq daxmanı samanımı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanımı sanırsan?!

Hər məclisi-alidə soxulma tez arayə,
Sən dur ayaq üstə, demə bir söz ümərəyə,
Çaiz deyil insanca danışmaq fəqərəyə,

Dövlətlilərə kəndini yeksanımı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanımı sanırsan?!

Fəqr ilə ğina əhlinə kim verdi müsəvat?
Mənada də, surətdə də var bunda münafat,
Öz fəzlini pulsuz edəmöz kimsəyə isbat,

Bu mümtənən qabili-imkanımı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanımı sanırsan?!

Get vur çəkicin, işlə işin, çıxma zəyindən,
Məqsud müsəvat isə, ayrılma ceyivdən
Var nisbətin ərbabi-ğınayə nə şeyindən?

Bir abbasi kün muzdunu milyonmu sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanımı sanırsan?!

Dövlətliyik, əlbəttə, şərəfət də bizimdir,
Əmlak bizimdirsə, əyalət də bizimdir,
Divan bizim, ərbabi-hökumat də bizimdir,
Ölkə dərəbəylik deyə xan-xanımı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanımı sanırsan?!

Asudə dolanmaqda ikən dövlətimizdən,
Azğınlıq edirsiz də hələ nemətimizdən,
Böylə çıxacaqsızımı bizim minnətimizdən?!
Ehsanımızın küfrünü şükranımı sanırsa?!

Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

Heç bir utanırsan?!
Ya bir usanırsan?!
Əlminnətü-lillah,
Odlara yanırsan?!

Tətillər. Rusiyada çarizmin irticası başladığı ilk günlərdə Bakı proletariatu mübarizəni davam etdirirdi. Çarizm terror üsullilə, tindən güllə atmaqla, gecə qaranlığında pusquda durub, xəlvəti və qəflətən fəal mübarizləri aradan çıxardırdılar.

Xanlar Səfərəliyev də mübariz fəhlə başçılarından biri kimi Bibiheybət mədənlərində ad çıxarmışdı. Onun işlədiyi mədənin müdiri Abuzərbəy jandarm və polisin razılığı ilə Xanlara qarşı sui-qəsd hazırlayır və 1907-ci il sentyabrın 19-da ikinci növbədən çıxıb evə qayıdanda Zəfər Rəcəbov adlı caninin açdığı atəşdən yaralanır. Xanların həmyerlisi Əsəd Qarayev onu xəstəxanaya çatdırır, lakin yara ağır olduğundan Xanları xilas etmək mümkün olmur, dörd gündən sonra vəfat edir.

Bu qara xəbər şəhərə, zavod və mədənlərə ildırım sürətilə yayılır, şiddətli hiddət, qəzəb və təəssüfə səbəb olur, dəfn mərasimi izdihamlı siyasi nümayişə çevrilir; 20.000 adam cənazəni son məkanına müşayiət edir, dəstələr şəhərin mərkəzindən Şıx kəndinə tərəf sel təkin axışır. Bu qeyri-adi izdihama 200 atlı kazak və güclü polis dəstəsi nəzarət edirdi.

Bibiheybətə çatanda zavod və mədənlərdən qalxan matəm fiti aləmə yayılır. Tərsənə və körpülərdəki gəmilər də onlara qoşulur, uzun-uzadı kədər fitləri verirlər.

Sərmayədarlar, hökumət məmurları, sahibkarlar lərzəyə gəlirlər. Matəm iştirakçılarından Xanların silahdaşı İvan Vastek yazırdı ki, «Proletariatın yekdil gur səmindən jandarmlar lərzəyə

düşmüşdülər».

Qəbiristanda izdihamlı matəm mitinqi keçirilir, S.M. Əfəndiyev «Qudok» qəzetində yazırdı: «Xanlar ölmüşsə də onun işi yaşayır, xatirəsi fəhlələr içərisində uzun müddət yaşayacaq.

1918-ci ildə kommunanın maarif komissarı N. Kolesnikova yazırdı: «Xanların dəfni mənə 1905-ci ilin oktyabrında Moskvada Baumanın dəfnini xatırlatdı; orada olduğu kimi, burada da nizamla addımlayan izdiham bütün nəqliyyatı dayandırmışdı... Polis səkilərin qarşısında düzülərək sakit və dinməzcə mərasimi müşayiət edirdi».

Bu qanlı divan proletariatu susdura bilmədi, əksinə, mübarizəni daha da genişləndirdi.

1908-ci ildə Bakı fəhlələri tez-tez siyasi və iqtisadi tətil edirdilər. Onları bu mübarizəyə əsasən bolşeviklər sövq edir, ilhamlandırır. Onlar Bakı proletariatını səfərbər etmək üçün coşqun fəaliyyət göstərirdilər. Həmin ildə tətil dalğaları Nobel qardaşları, Adamov, Kokorev, Mirzəyev, Musa Nağıyev, Kukasov, Şəmsi Əsədullayev, Rotşild və başqa şirkətləri, şəxsi mədən və zavodları, başqa müəssisələri əhatə etmişdi. Bu tətillər neftxudalara və zavod sahiblərinə çox baha tamam olmuşdu. Ziyan milyonlarla manatı aşmış, yüz min saatlarla iş günü hədəf getmişdi. Çıxarılan neftin miqdarı qat-qat azalaraq hasilat çox aşağı düşmüşdü. Tətildə ordusunun sayı 47 minə çatmışdı.

1913-cü ilin yazında Bakı proletariatu çarizmə və kapitalizmə qarşı qəti mübarizəyə qalxır. Tətillər mədən və zavodları, Xəzər dənizçilərini əhatə edir. Bolşeviklər Azərbaycan və rus dillərində intibahnamələr çap edərək, fəhlələrin mübarizəsinə rəhbərlik edir.

Bakı proletariatının 1914-cü ildə yay tətili bütün Rusiya proletariatının diqqətini özünə cəlb etmişdi. Ay yarım davam eləyən bu tətildə 50 min

fəhlə iştirak etmişdi. Bu, Bakı proletariatının möhtəşəmliyindən xəbər verirdi.

May ayının 27-də bolşeviklər fəhlələrin tələblərini Azərbaycan və rus dilində çap etdirib camaata paylamışdı. Tətilin birinci günü təkcə Balaxanı-Sabunçu mədənlərində 12 mindən çox fəhlə işi dayandırmışdı.

Tətilin üçüncü günü (mayın 30-u) Bakı qalabəyinin müavini Qafqaz canişininə belə bir teleqram göndərir: «Demək olar ki, bütün mədənlər tətil edir. Tətil edən neft sənayesi fəhlələrinin sayı 26.000-a çatır. Tətilçilərin zorakılığı da get-gedə artır...».

Tətil və nümayişlər zamanı polislə baş verən toqquşmalarda ölənlər və yaralananlar da olur. Tətilçilər həbs edilirdi.

Peterburq, Moskva, Xarkov, Tiflis və sair şəhərlərin fəhlələri bəkililərlə həmrəy oldular. «Pravda» qəzeti Bakı proletariatının qəhrəmanlıq çıxışını təbrik edirdi.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması bütün ölkələrdə olduğu kimi, Bakıda da yüksələn inqilabi mübarizəni, tatili dayandırdı.

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ

Balkanlarda balaca Sarayevoda şəhərindəki Latın körpüsündə atılan iki güllə dünyanı neçə il sürən qanlı, alovlu, qovğalı faciələr və təxribat dolu müharibəyə sürükləmişdi.

1914-cü ilin ortalarında Avstriya-Macaristan imperiyasının orduları, qırx il əvvəl işğal etdikləri Serbiyada hərbi manevr keçirməyə başlayırlar. Əməliyyata baxmaq üçün taxt-tac vəliəhdi Frans Ferdinand, arvadı Sofi fon Qoqenberqlə Sarayevoda şəhərinə gəlmişdi.

Bu şəhər gözəl iqlimi, saf, təmiz ab-havası, şairanə mənzərəsilə bütün Avropada məşhurdur. İlk adı Verxnobosna olan şəhəri türklər 1389-cu ildə Saray ovası adlandırmışdılar. Məhəllələr mərkəzdəki «Baş çarşı» ətrafında yerləşir. «Baş çarşı»dan başqa burda bir neçə qapalı və açıq çarşı və çoxlu sənətkar emalatxanası, tacir və sərraf dükənləri vardı.

Türklər Sarayevoda bir neçə möhtəşəm saray və təmtəraqlı məscid ucaltmışdılar. Yüz illəri arxada qoymuş bu sənət əsərlərinin nəhəng firuzəyi qübbələri, göylərə baş qaldırmış eyvanlı minarələri uzaqlardan diqqəti cəlb edir və şəhərə şairanə görkəm verir. Bu saray və camələr üç yüz əllidən çox möhtəşəm saray, mədrəsə, çarşı, məbəd layihələşdirib tikdirmiş dahi memar Hoca Senanın əsərləridir. Senan 1535-ci ildə «Xosrovbəy» məscidini, 1561-ci ildə «Əlipaşa» məscidini, 1566-cı ildə «Saray» məscidini layihələşdirib tikdirmişdi.

Türkiyə 1877-78-ci illərdə iki – Şərqi və Qərbi cəbhələrində apardıqları müharibədə məğlub oldu və 420 illik hakimiyyətdən sonra onların əlində olan bu torpaqlar Avstriya-Macaristan imperatorluğuna tərəfindən işğal edildi.

Serb xalqı ilk gündən yeni işğalçılara qarşı da əzmlə mübarizəyə qalxmışdı. Azadlıq hərəkatına tələbələrin yaratdığı «Gənc bosna» təşkilatı da qoşulmuşdu. Onun rəhbəri tələbə Qavrilo Prins adında gimnaziya şagirdi idi.

Serblər türk istilasına məruz qaldığı vaxtdan hər il iyun ayının 28-ci gününü milli faciə, milli matəm günü kimi qeyd edirdilər.

1914-cü ildə, iyun ayının 28-də səhər, Frans Ferdinand arvadı Sofi fon Qoqenberqlə Sarayevoda Latın körpüsündə, saat on tamamda Qavrilo Prinsin tapançasından açılan iki güllədən öldülər.

Çoxlu tələbə həbsə alınır və məhkəmə qurulur. Qavrilo Prinsin müavini Danilo İliç silahdaşları ilə ölümə məhkum edilir. Qavrilo Prins həddi-bülüğa çatmadığından məhkəmə ona 20 il kürək cəzası kəsir, həbsxanada vərəmdən vəfat edir.

Əhali güllə atılan gündən Latın körpüsünə Qavrilo Prins körpusü adını qoyur.

Bir anda açılan iki güllə bütün dünyada, gözlənilməyən gurultulu, qovğalı əks-səda yaratdı. Dövlətlər bloklara ayrıldı: Rusiya–Fransa–İngiltərə düvəli müəzzəmə (böyük dövlətlər) təşkil etdilər; Almaniya–Avstriya–Macarıstan–İtaliya düvəli müsəlləsə (üç bucaq) yaratdılar. 1915-ci ildə Türkiyə də bu bloka qoşuldu.

Qoşa güllə açıldıktan 35 gün sonra, avqustun ilk günündən alman militarizminin təərüz, zorakılıq maşını hərəkətə gəldi. Günahsız insanların qanları sel kimi axmağa, şəhərlər, dinc kəndlər viranəyə dönməyə başladı. Avqustun axırında dünyanı öz müstəmləkəsinə döndərmək istəyən imperialistlər başda olmaqla otuza qədər dövlət gündən-günə şiddətlənən müharibənin məhvərində fırlanırdı.

Müharibə elan edilən gün Almaniyada olan bütün rus təbəələrini əsir tutub xüsusi düşərgələrə salırlar.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz ailəsilə Almaniya istirahət edirdi.

Tağıyevin qızı əhvalatı belə nəql edirdi: Atam-anam, bacılarım – Leyla və Sürəyya, qardaşlarım – Məmməd və İlyas, anamın ən yaxın qulluqçusu Raisia, bir də atamın köhnə tanışlarından 90 yaşlı Məstənbala Almaniya getdik. Məstənbala söhbət vaxtı atama deyir ki, Hacı, varlı adamsan, pulun çoxdur, Firəngiztana gedəndə, bir dəfə mənə də apar; atam da onu götürmüşdü. Əvvəl Berlinə gəldik, ən məşhur «Ekspolenada» otelinə düşdük. Bir neçə gündən sonra Ems mədən sularına yollandıq.

Bir ay orada qaldıq, Marenbadənə getdik. Atam bir ay da orada müalicə olundu, biz isə dincəldik. Axşamüstü bir rus ruhanisi atamın yanına gəlib xəbər verdi ki, mənə rus səfiri göndərib, deyir ki, Hacı tez yola düşsün. Almanlar Rusiyaya müharibə elan edir. Xəbər qəzetlərdə dərc olunandan sonra rus təbəələrini vətənlərinə buraxmayaçaq, əsir saxlayacaqlar. Biz Berlinə çatanda müharibənin elan xəbəri artıq yayılmışdı. Vağzalqabağı meydana adam əlindən tərpənmək olmurdu. Kişilər əllərindəki ağacları havada hərləyib, hədələyə-hədələyə «Rus, rus... rus...» deyər qışqırırdılar. Keçmiş Qafqaz canişini qraf Voronov-Daşkovun arvadı, milliyətçə erməni olan Liza Kinikov qızını (Elizaveta Qriqoryevna) almanlar küçədə saçlarından yapışıb sürütləmişdilər. Vağzal binasından çıxıb bilmirdik. İki saat keçdi, atam dedi: «Sandıqlar qalsın burada, hər kəs çamadanını götürsün, gəlsin dalımcı». O, qabaqda, biz də onun dalınca çıxdıq meydana. Polis nəfərləri bizi o saat araya aldılar. Mindirdilər bir maşına. Atam dedi: «Ekspolenada» mehmanxanasına sür». Bizi orda qəbul etmədilər. Şəhərin bütün mehmanxanalarına baş vurduq, nəticəsiz qaldı. Axırda, ucqar məhəllələrdən birində yerləşən mehmanxanada bizə yer verdilər. Atamın Berlin bankındakı 100.000 manat pulundan bir qəpik də vermək istəmədilər. Atam Frankfurt Mayn şəhərinə zəng çaldı. Bakıda su kəməri çəkmək məsələsi üçün buraya gəlmiş Lindleyə əhvalatı başa saldı. Lindley Berlinə Qeviner adlı bir şəxs göndərdi. Qeviner bankla danışıq aparıb, atama xəbər verdi ki, sizin bütün xərclərinizi banka təqdim ediləcək sənəd əsasında ödəyəcək, amma sizə nəqd pul verməyəcəklər. Atam getdi Türkiyə səfərxanasına, çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü xəbər verdi, yardım istədi. Türk səfiri birbaşa Almaniya kəyzeri II Vilhelmə müraciət edir ki, müsəlman aləminin ən məş-

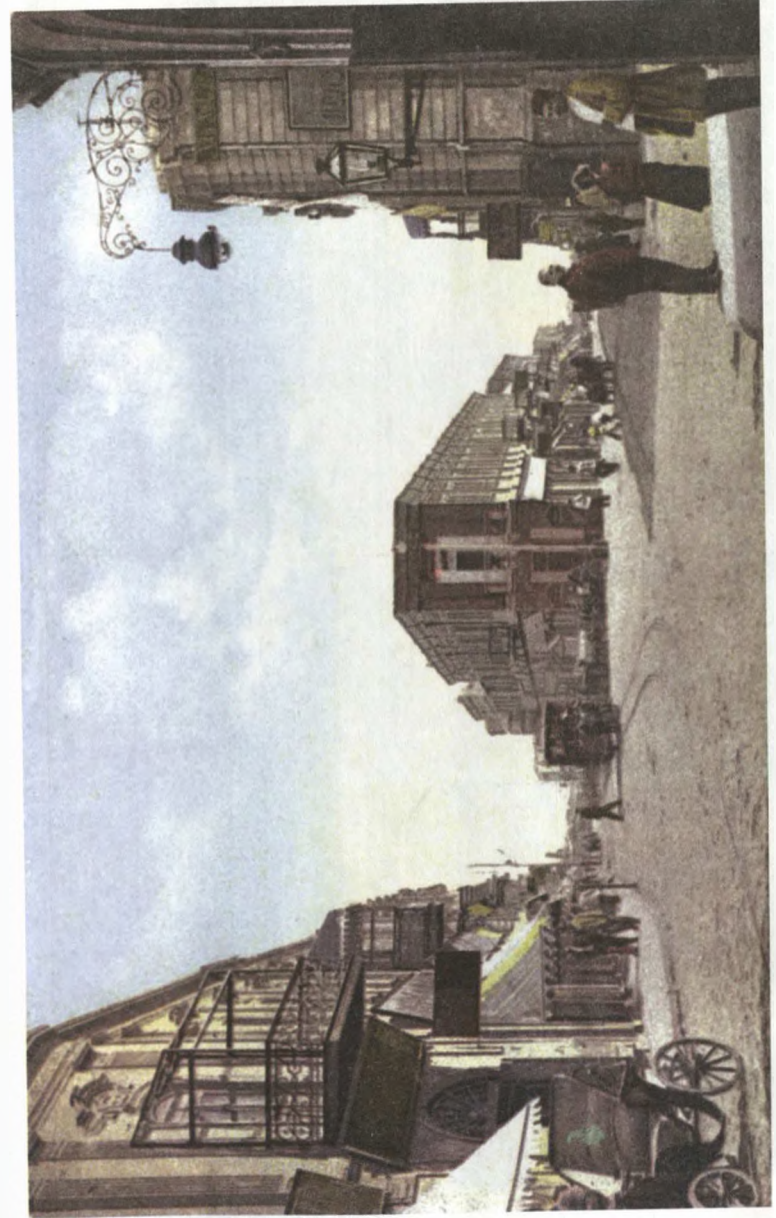
hur kübarı neft milyonçusuna kömək eləyin vətəninə, Bakıya qayıtsın.

Şübhəsiz ki, Vilhelm bütün dünyada tanınmış Nobel, Rotşild və digər neft maqnatları kimi Tağiyevi də tanımamış deyildi. Kiçik Qafqaz dağlarında, Gəncə quberniyasında, Kirakidzor və Gədəbəydə alman sənaye maqnatı Simens qardaşları hələ on doqquzuncu əsrin ortalarından mis, sürmə, qızıl, gümüş və sairə zəngin filiz damarlarını istismar edib Azərbaycanın milli sərvətini öz ölkələrinə daşıyırdılar. Gədəbəydə meşənin içərisində yerləşən Qalakənddəki misəritmə zavodundan Simenslər, habelə iki tona qədər qızıl, beş ton gümüş istehsal edib Almaniyaya aparmışdılar. Şübhəsiz, Hacınin ailəsini buraxmaqda Bakı neftinə, tükənməz sərvətə çoxdan göz dikmiş olan Vilhelmin öz mülahizəsi, öz hesabı varmış. Neft maqnatı baron Bekendorf başda olmaqla Bakıda alman neft sənayeçiləri, ticarət işgüzarları və texniki-maliyyə mütəxəssisləri vardı.

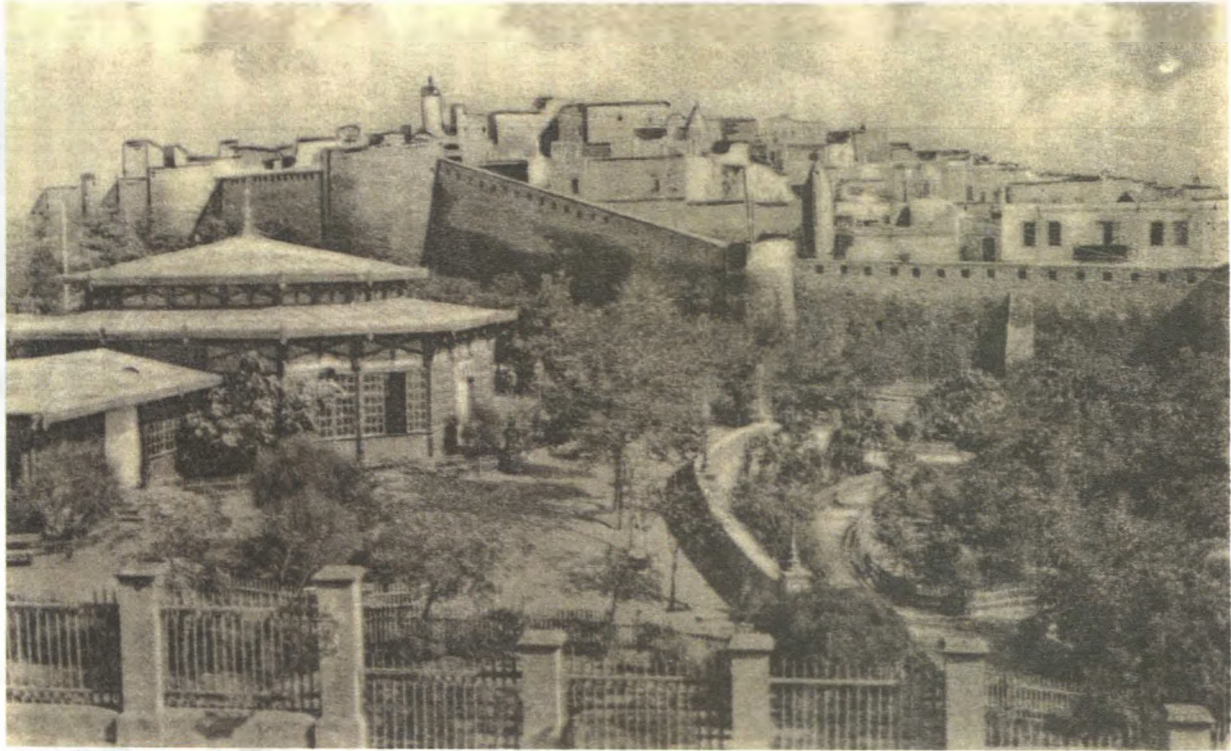
Kayzer Vilhelmin şəxsi sərəncamı ilə bizə gəmi verib dənizdəki çoxlu mərmilərdən qorumaq üçün xüsusi kreysər də qoşdular.

Bizim əyan olduğumuzu polis bildikdə deyir ki, madam gedən adam kübardır, məşhur əyandır, onun məiyyəti olmalıdır, siyahı verin. Atam Berlində çarəsiz qalmış 35 nəfər rus, erməni, gürcü və yəhudi təbəələrini siyahıya daxil edib polisə göndərdi. Beləliklə, onları da əsirlikdən xilas etdi. Əvvəl bizi Kopenhagenə yola saldılar. Kreysər qabaqda, gəmi də onun dalınca üzürdü ki, minaya toxunmayın. Gəlib çıxdıq Finlandiyaya, oradan da Peterburqa.

Rusiyanın əsas duru yanacaq mənbəyi olan Bakı bu müharibədə diqqəti xüsusi cəlb edən şəhərlərdən biri idi. Alman imperializmi, eləcə də Rusiyanın müttəfiqi ingilis imperializmi qara qızıl

Bøyük knyaz prospekti

Qubernator bağı

xəzinəsinə yiyələnməyə var qüvvələr ilə can atırdılar. Fikirləri gələcəkdə Bakının tükənməz neft sərvətinə və buradan da bütün Qafqaz mineral-filiz sərvətinə sahib olmaq, sonra da İran, Yaxın və Orta Şərq və Hindistana yol tapmaq idi.

1916–1920-ci İLLƏRDƏ BAKIDA BAŞ VERƏN HADİSƏLƏR

İbn pinəçi-dəhrə olur kəzb ilə Soltan,
Zühhakın edər mulkünü bir Gavə pərişan.

Birinci dünya müharibəsi uzandıqca bazarda mallar, xüsusilə ərzaq gündən-günə bahalanır, əmək haqqı isə əvvəldə olduğu kimi qalırdı. Çarizm müharibəyə qoşulmaqla fəhlə və qulluqçuları, bütün kasıb camaatı çıxılmaz məngənəyə salıb əzirdi; ümid yeri, aclıq dərdinə əlac edən də yox idi. Boş vədlər, mənasız təsəlli verən, Allahın ətəyindən yapış deyənlər çox idi; lakin bu sözlərlə nə adi uşaqların qarnı doyur, nə xəstəliyə əlac, nə də dərdlərə çarə tapılırdı. Yeganə çarəni əməkçi camaat mübarizədə görürdü.

Fəhlələrin çıxışları getdikcə güclənir, böyük miqyas alırdı. Xüsusilə 1916-cı ilin payızından inqilabi çıxışlar sürətlə artırdı. 1916-cı ildə bu və ya digər mədən və zavodlarda, tərsanə və emalatxanalarda, depoda tez-tez tətillər elan edilirdi.

1916-cı ilin əvvəlində Bakıda ən vacib ərzaq mallarının qiyməti xeyli bahalanmışdı.

Altı nəfər möhtəkir ət ticarəti məqsədilə sindikat yaratmışdı. Bu sindikat Türkmənistandan qoyun gətirib, bazarlarda baha qiymətə satırdı. Həmin dəstə 1915-ci ilin dekabrında yüz əlli min baş

qoyun alıb Hacı Dadaş Hüseynovun gəmilərində Bakıya daşıyır və Puta stansiyasındakı Baxça deyilən yerdə saxlayırdılar. Qoyunların hər birini əvvəllər 16–17 manata, 1916-cı ildə isə daha baha qiymətə satırdılar.

Un, düyü, çörək, ət, toyuq, yumurta, göyərti və başqa ərzaq malları bahalanırdı. Dükənçilər malları gizlədir, müştəriləri incidir və soyurdular. Qiymət bahalandıqca, ərzaq azaldıqca kasıbların səbr kəməsi dolurdu.

1916-cı ildə, fevralın 14-də Bakıda aclıqdan cana gələn qadınların güclü çıxışı – məşhur «Babiy bunt» – qadınların qiyamı baş verdi. Bu, Zaqafqaziya qadınlarının ilk çıxışı idi.

Üç gün davam edən və bütün şəhəri bürüyüb əhalini ayağa qaldıran iğtişas və qarışıqlığa xırda bir əhvalat səbəb olmuşdu.

Bir qadın Aleksandro-Nevski bazarında kartof alarkən qiymət üstündə dükənçi ilə höcət edir, qəzəblənib dolu torbanı yerə çırparaq, günəbaxan tumu olan qutunu da vurub dağıdır və başlayır tumu tapdalamağa, elə buna bənd imiş kimi, qonşuluqdakı Bazar (Azərbaycan prospekti) küçəsindəki yüzlərlə qadın başlayırlar qarışıqlıq salmağa, hücum edib meyvə, tərəvəz, baqqal, bəzzaz, çörəkçi, qəssab dükənlərini talan etməyə. Qarışıqlıq Quba (Füzuli) meydanında və Balaxanı küçəsindəki dükənlərə da sirayət edir. Səbzəbazardakı taxta budkaları dağıdıb yandırırırlar. Qadınlar, yeniyetmələr bazar-dükənini dağıdırılar.

Hadisə yerinə atlı polis və yangın dəstələri göndərilirsə də izdihamın öhdəsindən gələ bilmirlər. Polis birinci gün atəş açmağa cəsarət etmir. Polismeyster və onların əlaltılarının bütün cəhdləri boşa çıxır. Arvadlar və uşaqlar su boçqalarını və yangın maşınlarını araya alırlar. Yangınsöndürən

nasosu işə salmaq mümkün olmur. Həyəcana gəlmiş izdiham polis nəfərlərini daşa tutur.

Aleksandro-Nevski ticarət cərgələri və Bazar küçəsindəki mağazaları talan edib dağıdıandan sonra izdiham ətraf küçələrə hücum edir və qabaqlarına çıxan ərzaq anbarlarını dağıtmağa başlayır; iki dəstəyə bölünüb şəhərin zəngin mağazalarına hücum edirlər. Bu neçə min nəfərlik arvad seli «Metropol» (Nizami muzeyi) mehmanxanası olan yerdə, polis və atlı kazak dəstələrinin gözü qabağındaça başlayırlar zəngin mağazaların vitriillərini və qapılarını sındırmağa. Rəhimov və Fərhadovun mağazalarını bir anda talan edirlər. Sonra da başqa mağaza və anbarlara darasırlar. Qadınların bu dəhşətli, əqlə sığmayan qiyamı gecəyarıya qədər davam edir.

İkinci günü, fevralın 15-də qadınlar böyük un, düyü və qənd mağazalarını, Skoblevin, Çolaq Ağabala Quliyevin və Qlazovun nəhənk dəyirmanlarını, un anbarlarını, «Rus» və «Samalyot» gəmiçilik şirkətlərinin müxtəlif çeşidli mal anbarlarını talan edirlər. Ac-yalovac qadınlar, qız və oğlanlar şəhərdə 116 ərzaq, 70-ə qədər parça, paltar, geyim mağazasına və anbarına basqın etmişdilər.

Gözlənilmədən belə bir məzəli əhvalat da baş vermişdi; bir dəstə qadın həyəət tərəfdən «Metropol» mehmanxanasının restoranına girib yemək tələb etmişdi. İstədikləri o dəqiqə yerinə yetirilmişdi. Nahar edib bayıra çıxan tox qadınlar qapıda rast gəldikləri şişman pristavı qamarlayıb hırıldaya-hırıldaya o qədər atıb tutmuşdular ki, kişinin ürəyi getmişdi.

Aydın 16-da olan qarışıqlığı təsvir etmək mümkün deyil. İki gün əvvəl olub-keçənlər, bütün bunlarla müqayisədə heç nə idi. Çay tək axan, dəniz kimi dalğalanan arvadlar əllərinə keçənləri gecəyarıya qədər daşıyıb aparır, polisə və atlı kazaklara

daş yağdırırdılar.

Qadınların qiyamı yalnız ayın 17-də yatırıldı. Cəza dəstələri amansızcasına hücumu keçmişdi. Polis və kazaklara əmr edilmişdi ki, patron əsirgəməsinlər.

Fevralın 14-də qarışıqlıq başlayanda qalabəyi Martinov şəhərdə yox imiş. Arvadları sakitləşdirmək əməliyyatına Qafqaz çanışininin sərəncamı ilə Bakı general-qubernatoru rəhbərlik edir. O da şəhərdə hərbi qüvvənin azlığına görə (270 nəfər piyada, 160 nəfər isə atlı əsgər varmış) heç nə edə bilməyib.

Bakıya təcili surətdə polis və əskəri hissələr gətirilir; Tiflisdən, Petrovskdan (Mahaçqala), Dərbənddən, Yelizavetpoldan (Gəncədən), Teymurxan şuradan (Buynaksk) yüzlərlə polis və atlı kazak gətirilir. Əlahiddə Qafqaz ordusundan da güclü qoşun, top-topxana gətirilmişdi.

Bakıya qayıdib əməliyyata şəxsən rəhbərlik etməyə başlayan Martinovu da qadınlar daşa basmışdılar. Onun əmrilə Skoblev dəyirmanını təzədən dağıtmaq istəyən arvadlara əsgərlər 4 dəfə, Kaspi (R.Behbudov) küçəsindəki böyük şərab anbarına hücum edən arvadlara 2 dəfə yaylın atəşi açırlar. Atlı kazaklar Qaraşəhər körpüsünün yanında 1.000 nəfərlik arvad izdihamını pərən-pərən edib qovanda 4 adam öldürülür və atın ayaqları altında uşaq qalıb məhv olur. Merkuri (Zərifə Əliyeva), Petrovsk (Neftçilər prospekti), Lebedinsk, Birjevoy (Üzeyir Hacıbəyov) və başqa küçələrdə kazaklar və polislər dəfələrlə yaylın atəşi açmışdılar. Əməliyyat Martinovun tərtib etdiyi plan üzrə aparılmışdı.

Bakı şəhər rəisliyinin təhrif edilmiş məlumatına görə 64 nəfər adam ixtişaş vaxtı ölüb və yaralanmışdı; onlardan 30 nəfəri fevralın 14-də (bir ölən, 29 yaralanan), 17 nəfəri fevralın 15-də (bir

ölən, 16 yaralanan), 17 nəfəri ayın 16-da (7 ölən, 10 yaralanan).

Deyilənlərə görə, ölüb-yaralananların sayı çox imiş, hökumət məmurlarından polis və əsgərlərdən də xeyli ölən və yaralanan vardı.

Martınovun yazdığı raportda qadınlar qiyamı zamanı şəhərə 2 milyon 957 min manat ziyan dəydiyi göstərilirdi.

Neft sənayesi sahibkarları və bütün mürtəcə əksinqilabi ünsürlərin əl-ələ verib polis və qoşun hissələrinin köməyi ilə qan bahasına yatırılan ac-yalavaç qadın və yeniyetmələrin bu qeyri-mütəşəkkil çıxışı zəhmətkeşlərin gözünü daha da açdı.

Bakıda baş verən bu gözlənilməz, qeyri-adi hadisə bütün Qafqazda əks-səda yaratdı və tezliklə başqa şəhərlərdə də qadınların çıxışlarına şərait yaratdı.

Mübarizəyə qalxan qadınlar şallaq və güllələrdən qorxub tərk silah olmamışdılar. Onlar Bakı tacirlərinə, mağaza, anbar və dəyirman sahiblərinə ultimatum verib belə bir bəyannamə ilə müraciət etmişdilər: «Siz ey rəhmsiz qan içənlər, yaddan çıxarmayın ki, belə bir «qadın tufanı» bir də gələ bilər. O daha dəhşətli, daha amansız və qəzəbli olacaq. Heç bir qüvvə qabağımızı kəsə bilməyəcək. Bütün dükanlar və mağazalar, anbar və dəyirmanlar dağılıb yerlə yeksan olacaq. Qan içənləri öldürəcəyik. Hamınız məhv olacaqsız».

Qadınlar peyğəmbər kimi hər şeyi sanki əvvəlcədən duyubarmış. Düz bir il sonra daha böyük hadisələr baş verdi. Fevral inqilabı üç yüz illik Romanovlar xanədanını, çar mütləqiyyətini alt-üst elədi.

1917-ci il martın 2-də Bakı qəzetləri istibdadın devrildiği şad xəbəri səhifələrində iri hərflərlə çap etdilər: Fevral burjua-demokratik insilabı qalib gəlmişdi.

Balaxanı, Sabunçu, Bibiheybət, Ağşəhər və Qaraxəhər, depo və gəmi tərsanələrinin min bir ahənglə uğuldayan fit səsləri bu şad xəbəri bütün aləmə yaydı. Çox keçmədi ki, mədənlərdə, zavodların, tərsanələrin, emalatxanaların həmişə bağlı, iri darvazaları qabağında adam əlindən tərpənmək olmurdu. İzdiham get-gedə artırdı; fəhlələr, ustalar bir-birini qucaqlayıb öpür, təbrik edir və qəzetlərdəki «Mütləqiyyət yıxılmışdır. Çar II Nikolay taxt-tacdan və hakimiyyətdən əl çəkmişdir» sözləri ağızdan-ağıza gəzirdi. Elə bil bütün çətinliklərin aradan qalxması bu cümləyə bənd idi, sabah ərzaq artacaq, ucuzlaşacaq, hər şey qaydaya düşəcəkdi.

Rusiyada 304 il hökmranlıq sürmüş Romanovlar sülaləsinin 18-ci və sonuncu nümayəndəsi II Nikolay 23 il hökmranlıqdan sonra 49 yaşında taxtdan salındı və tacdan məhrum edildi. Bu xəbər ildırım sürətilə dünyaya yayılmışdı.

Bir qrup Bakı qaragüruhçusu, Nikolayın adı çəkiləndə səcdə edənlər—keşiş Ekzar Qruzi, maarif inspektoru Saxnovski, milyonçu Çolaq Ağabala Quliyev, qoluzorba hacı Aslan Aşurov, Bakı texniki məktəbinin direktoru Bajenov toplanış məskənləri olan Aleksandro-Nevskidəki katedral «Qızıllı» kilisənin həyətinə yığışub avara Qara Məmmədə bir qızıl onluq verərək faytona oturdular və hundürlüyü iki arşın, eni bir arşın olan qızılı rəngli çərçivədəki II Nikolayın portretini qabağına qoyub küçələrdə, meydanlardz gəzdirdilər.

Macəra axtaranlar, əyləncə həvəskarları, bekar adamlar faytonda oturmuş Qara Məmmədə və tutduğu portretə tamaşa edə-edə gülüb söz atırdılar.

Petroqradda fəhlə, əsgər və matrosların üsyanı dünyanın ən böyük imperatorluğundan birini yıxdı. Ölkədə iki hakimiyyətlik yarandı: Sovetlər və «Müvəqqəti hökumət». Qəzetlərdə, jurnal səhi-

fələrində dəfələrlə Rodzyanko, Milyukov, Quçkov, Kerenski və bu silkdən olan adamların adları yazılır, yığıncaq, mitinq və məclislərdə təkrar olurdu.

Mart ayının 7-sinə keçən gecədə Bakı fəhlə-əsgər deputatları Soveti quruldu. Şəhərdə bütün partiyalar fəaliyyətə başladı. Sovetdə eser-mənşevik çoxluğunun sazişi xəttindən istifadə edərək burjuaziya mart-aprel aylarında: «Bakı şəhərində və onun rayonlarındakı zavod və fabrikantların, texniki emalatxana sahiblərinin hakimiyyəti», «Ticarət-sənaye ittifaqı şurası», «Qazma podratçılarının ittifaqı», «Şaxta sahiblərinin cəmiyyəti və Milli burjuaziya» şuraları yaradıldı: Müsavat Partiyası və başqa partiyalar yeni qüvvə ilə fəaliyyətə başladılar. Müsavatçılar kütlələri islam-türk bayrağı altında cəm olmağa çağırırdı.

«Hümmət» bolşevik təşkilatı da fəhlələr arasında ciddi iş aparır, bolşeviklər kütlələrə sosialist şüuru aşılayır, onları Lenin bayrağı altında birləşdirirdi. Leninin aprelin əvvəlində mühacirətdən Petroqrada qayıtması Bakı proletariatına ilham verdi. Mədən və zavodlarda canlanma yarandı. Doqquz il fasilədən sonra «Bakinski raboçi» qəzeti təzədən nəşrə başladı. İyun ayının üçündə bolşevik «Hümmət» qəzeti nəşr edildi. N. Nərimanov qəzetin baş məqaləsində bolşeviklərin programını və məramını izah edirdi.

İran fəhlələri içərisində iş apararı bolşevik «Ədalət» təşkilatı iyun ayının əvvəlindən Azərbaycan və fars dillərində «Bayrağı ədalət» qəzetini nəşr edir.

Bakıda işləyən tatarlar «Birlik» adlı qəzetlərini çıxarırdılar. Hənifə Terequlov qəzeti redaktə edir.

Ağla sığışmayan hadisələr bir-birini təqib edirdi.

Oktyabr ayında Petroqradda açılacaq II

Ümumrusiya Sovetlər qurultayına S. G. Şaumyan, M. S. Semyonov, A. M. Raşkeviç və sol eser İ. A. Suxartsevi Bakı Soveti mümayəndə seçir.

Böyük Oktyabr sosialist inqilabının qələbə xəbəri Bakıya oktyabrın 26-da çatmışdı. Noyabrın 2-də isə Bakıda Sovet hakimiyyəti elan olundu. N. Nərimanov Böyük Oktyabrın ümumdünya tarixi əhəmiyyətindən danışaraq noyabrın 21-də «Hümmət» qəzetində yazmışdı: «Həmin bu gün Rusiya inqilabı bütün cahın tarixinin təzə, mühüm və gözəl bir səhifəsinin açılmasına səbəb olur. Biz hamımız şəhadət verə bilərik ki, bu səhifə bizim hüzurumuzda açıldı. Bizim idealımız, sosializm ideali, daha bir xəyal deyildir. Bu gün imperializmə dərin quyu qazılır: sərmayədar və mülkədarların ümid ocağı dağılır, fəhlə və zəhmətkeş tarixində təzə bir səhifə açılır».

Bakıda İcraiyyə komitəsi təşkil edilir. Onun tərkibinə bolşeviklərdən S. Şaumyan, A. Caparidze, S. M. Əfəndiyev, İ. Fioletov, İ. Vatsbk, M. Basın və başqaları seçildilər. Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri S. Şaumyan seçildi.

Lakin Duma hələ fəaliyyətdə idi. Noyabrın 10-da Dumaya yeni sədr seçmək üçün keçirilən yığıncaqda iki namizəd: kadetlər və müsavatçılar advokat Xan Xoyskini, menşeviklər isə doktor Okanşeviçi təklif edirlər. Bolşeviklər də Okanşeviçə tərəf çıxır, eserlər bitərəf qalırlar. Nəticədə Xan Xoyski Dumaya sədr seçilir. Lakin iki həftədən sonra Duma iflasa uğrayaraq etibarını itirir, onun bütün səlahiyyəti Bakı Sovetinə keçir. Neçə ay sonra Duma rəsmən ləğv edilir. Kommunist A. Caparidze Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri seçilir.

Çar inzibati müəssisələri, o cümlədən jandarma idarəsi ləğv edilir. Bakı qubernatoru Batalov və qarnizonun rəisi vitse-admiral Klokfel vəzifələrin-

dən kənar edilir. Jandarmanın idarəsi rəisi polkovnik Treskin həbsə alınır.

Başqa partiyaların başçıları kimi bolşevik rəhbərləri də şəhər və rayonlarda çıxış edib, camaata mövcud vəziyyət barədə danışdılar. Caparidze Təzəpir məscidinin həyətindəki izdihamlı yığıncaqda atəşin bir nitq söyləyir, Haşım Əliyev dilmanlıq edib onun dediklərini camaata başa salır.

Bolşeviklər Sovetdə məsələ qaldırır ki, Nargin adasında saxlanan əsirlərə kömək edilsin. Əsirlər xəstəlikdən, susuzluqdan qırılırdı. Neçə min Avstriya, alman və türk əsgəri ağır şəraitdə yaşayırdı. Adadakı sutəmizləyən qurğu xarab olmuşdu. Oraya şəhərdən gəmiylə, barjlarla su daşıyırdılar. Gəmilər, barjlar tez-tez ləngiyir, beş gün və hətta bir həftə su apara bilmirdi.

Əsirlərin halını yoxlamaq və əməli tədbir görmək üçün komissiya yaradılır. Nəriman Nərimanov komissiyaya sədr seçilir. Nərimanov altı nəfərlik bir heyətlə Narginə yollanır. Yoxlanış adada əsirlərin vəziyyətinin çox ağır, acınacaqlı olduğunu aşkara çıxarır. Baraqlar yarımxaraba idi, əsirlərin çoxu əzab-əziyyətdən üzülüb əldən düşmüşdülər. Pəncərələrin şüşəsi yox, qapılar sınıq, ərzaq, su, dərman yox idi. Zabitlərlə əsgərlər ayrı-ayrı baraqlarda yaşayırdılar. Əsgərlərin halı daha pis, daha ağır idi. Deyilənlərə görə komissiya adaya gələn günü bir neçə xəstə elə göz qabağında can verirdi.

Komissiya üzvləri baraqları bir-bir gəzib, əsirlərə təsəlli verə-verə vəziyyəti öyrənir. Şəhərə qayıdandan sonra N. Nərimanov Bakı Sovetində atəşin bir çıxışla Nargindəki dəhşətli vəziyyəti danışır, təcili yardım göstərməyi təklif edir. Daşnak partiyasının üzvlərindən başqa bu təklifi hamı bəyənir, təcili yardım göstərməyi və əhalidən bu məqsəd üçün kömək yığmağı qərara alırlar. Sovet, əsirlərin

vəziyyətini qismən yaxşılaşdırmaq üçün Narimanovun sədrliyi altında yardım komitəsi yaradır. Xəstə əsirləri şəhərə daşıyırlar, sağalandan sonra daha Nargin adasına yox, Zığdakı pivə zavodunda yaradılmış düşərgəyə qaytarırdılar. Bir nəfər gürcü həkim bu nəcib işdə komitəyə çox kömək edirdi. Ərzaq tədarükü «Şəms» restoranının sahibi Hacı Aslan Məcidova tapşırılmışdı.

1917-ci il dekabrın 12-də Bakı Sovetinə təzə seçilənlərin tərkibi bu qayda üzrə idi: 48 bolşevik, 85 eser (başlıca sol eserlər), 18 müsavətçi, 36 daşnak və 13 menşevik. İlk iclas dekabrın 17-də olur.

Bununla da Sovet şəhərdə tam hakimiyyət sahibi deyildi; burjuaziyanın şəhər Duması, müsəlman milli şurası, erməni milli şurası və bunlar kimi orqanları vardı. Müsavat, Eser, daşnak və menşeviklərin havadarlığı ilə burjuaziya bütün hakimiyyəti şəhər dumasına verilməsi təklifini irəli sürürdü.

Bakıda hər yerindən duran bir partiya yarıdır, stol qoyub siyahı tutur, adamları öz tərəfinə təşviq edir və hər biri də xalqa hürriyyət, əmin-amanlıq, firavan dolanacaq, çoxlu qazanc vəd edirdi və bu yolla əhalini tora salmağa cəhd edirdilər. Hətta burjuaziya məclis düzəldib əhaliyə pulsuz şirin çay «qonaqlığı» da verirdi. Adam vardır gündə bir «partiyaya» yazılırdı. Buna oxşar bir əhvalat da ingilislər ilk dəfə Bakıda olanda silah paylayıb yerli camaatdan dəstə düzəltmək istəyəndə olmuşdu. Məmiş adlı birisi deyirdi ki, ingilislərdən on bir tüfənk alıb aparıb Sabunçu və Suraxanıda satmışdım. On ikinci tufəngi alanda məni tanıdılar, tutmaq istəyirdilər ki, birtəhər aradan çıxdım.

Ruhanilər qurultayı. Bakıda müsəlmanların bir neçə ictimai yığıncaq yerləri vardı. Onlardan ikisi hər cəhətdən seçilirdi. Biri ziyalıların, müasir elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və musiqiçilərin top-

landığı İsabəy Aşurbəyovun Persidski (M.Muxtarov) küçəsindəki, digəri Seyid Hüseyn ağanın İçərişəhərdəki evi idi. İsabəy Aşurbəyovun ikimərtəbəli mülkü iki küçənin kəsişdiyi tində idi. Bina memarlıq nöqteyi-nəzərindən diqqəti cəlb edirdi. İsabəy jurnalist idi, qəzet və kitablar nəşr edirdi, Evinin altındakı zirzəmidə mətbəx yerləşirdi. Üst mərtəbədəki böyük salonda mədəniyyət, elm, musiqi, ədəbiyyat, səhnə xadimləri yığışar, müzakirə, mübahisə edər, mədəni tədbirlər görərdilər. Üzeyir Hacıbəyovun «Leyli və Məcnun» operası ilk dəfə bu binanın böyük salonunda tamaşaya qoyulmuşdu.

İkinci yığıncaq yeri İçərişəhərdə ruhanilər «klubu» idi. Müctəhid, axund, molla, dövlətli, dindar müsəlmanlar «İsmailiyə»nin arxa tərəfində, Mir Mövsumzadənin evində yığışardılar. Dini məsələlər Seyid Hüseyn ağanın rəhbərliyi ilə müzakirə və həll edilərdi. Seyid Hüseyn özü həm islam dini, Şərqi tarix və mədəniyyəti, həm də müasir Avropa elmlərindən xəbərdar idi. Ruhanilər qurultayını keçirmək məsələsi əvvəl burada müzakirə və həll edilib, sonra «Təzəpir»də təsdiq edilmişdi. 1917-ci ildə Bakıda Zaqafqaziya müsəlmanları ruhanilərinin qurultayı keçirildi. Azərbaycanın bütün qəzalarından, Dağıstan, Basarkeçərdən və Borçalıdan da ruhani nümayəndələri gəlmişdi. Məclis «İsmailiyə» binasında toplanmışdı.

Qurultaya bir nəfər də olsa qadın çağırılmışdı.

Müsəlman qız məktəbi Bakıdakı «Marinski» və «müqəddəs Nina» rus qız məktəbində təhsil almış müsəlman ailələrindən çıxmış xeyli qız və qadın vardı. Bunların qarşılıqlı ünsiyyəti yeni, ziyalı qadın təbəqəsi yaratmışdı. Rus və Avropa mədəniyyətinin neft şəhərinə nüfuzu teatr, kino, mətbuat və sairə vasitələrin inkişafına təkan verirdi. Müsəlman qadınlarının müəyyən dəstəsi əsrin tələ-

Filarmoniya

bini, bu mərhələdə qadınların mövqeyini yaxşı dərk eləyirdilər. Qadınlar az da olsa mətbuatda çıxış edir, şer, nəsr, ictimai-siyasi, iqtisadi mövzularda yazırdılar. Yazılarında ailə-məişət məsələlərinə toxunurdular. Orta əsr zülm və əsarətini ifşa edir, səyyar həbsxananı-çadranı, əsarət zəncirini qırıb atmağı təbliğ eləyirdilər.

Zaqafqaziya müsəlman ruhanilərinin qurultayı belə bir şəraitdə açıldı.

Ziyalı qadınlar ruhanilər qurultayına nümayəndələr göndərməyi və hətta orada çıxış etməyi də qərara aldılar.

Salon ağzına qədər dolu idi. Foyədə çoxlu adam vardı. Qurultay iştirakçılarının əksəriyyəti ruhanilərdən ibarət idi. Qara ləbbadəli, mixəyi əbalı, ağ, qara əmmaməli, ağzı dualı, ağsaqqal, qarasaqqal şeyxülislam, çalmalı qazılar, əfəndilər, müftilər, qara qurşaq, əllərində təsbəh çevirən axundlar, mollalar, göy əmmaməli seyidlər, saqqalları hənəli, arxalıqlı, çuxalı, buxara papaqlı kərbəlayilər, məşədilər, avropasayağı kostyumlu, girdə buxara papaqlı, şələbiğ tacirlər, brilyant, yaqut, zümrüd medalyonlu neftxudalar, tapançalı, xəncərli, şişpapaq qoçular, şlyapalı, tünd sumaq rəngli, uzun, qara qotazlı osmanlı fəsi qoymuş, qalstuklu, fraklı, yarı Avropa, yarı Asiya libaslı ziyahılar yerlərini tutmuşdular. Dindar cavanlar isə astadan arada hərlənir, özlərini gözə soxurdular ki, ruhanilərin bu və ya digər tapşırığını yerinə yetirsinlər.

Xristian ruhaniləri-ruslar, erməni, polşalı katolik keşişləri, yəhudilər də məclisə dəvət edilmişdi, onlar üçün fəxri yer ayrılmışdı.

Dövlət və hökumət məmurları da qurultaya gəlmişdilər.

Səhnədəki uzun stolun arxasında ən tanınmış ruhanilər və əyanlar əyləşmişdilər. Sədrlik edən qazi-müctəhid qurultayı açıq elan etdi, dua oxun-

du, qısa təşrifat nitqindən sonra məruzəçiyə söz verildi.

Birdən bayırda, foyedə və pilləkanlarda səsküy qopdu. Salondakılar dönüb o səmtə baxdılar.

Gözlənilmədən müəllimə Şəfiqə Əfəndiyeva, Ədilə Şahtaxtinskaya, Ayna Sultanova başda olmaqla on nəfər çadrasız qadın salona girdilər.

Birdən qopan təəccüblü, qəzəbli və acıqlı «Oh» nidasından az qala pəncərələrin şüşələri cingildədi, elə bil ətrafda qəfildən bomba partlamışdı.

Yaranan qeyri-adi şaşqınlıqdan salona dərin sükut qondu.

Birdən hər yerdən: «Lənətulla şeytanül ləin!» «Allahü əkbər!», «Lailahə illəllah!» sədaları ucaldı.

Qadın nümayəndələri keçib salonda əyləşdilər.

Məruzəçi qısa çıxışını başa çatdırıb xitabət kürsüsündən düşdü. Üzü açıq, qara libaslı, başında şal olan müəllimə qalxıb səhnəyə yollandı və xitabət kürsüsünə çıxdı.

Mir Məhəmməd Kərim qazı qəzəblə yerindən durdu; ətrafındakı ruhani dəstəsi də ayağa qalxdı.

Mir Məhəmməd Kərimin rəqibləri acı istehza ilə qışqırdılar: «Ağa Mir Məhəmməd Kərim, «əl üzünə, bil üzünü, əl sinnə, bil sinnü, əl çəruhə qisas». Bir başqası: «Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına!». Üçüncüsü daha bərkədən: «Ağa Mir Məhəmməd Kərim, 17 il əvvəl əkdinin toxumlarının meyvəsidir, dərhə bəhrəvi». Lojaların birindən: «Təzəpir məscidində Qurandan ayə gətirib, sübut edirdin ki, müslümədə, müslüm kimi bütün dərsləri oxuya bilər».

Bütün qaragüruhçular, mauzerli qoçular, saqqalı hənəli hacılar, çuxalı, xətt saqqallı kərbəlayilər, məşədilər, arvadlarından narazı qoca tacirlər, yaşıl-qurşaq seyidlər, cəmiyyətin avara tör-töküntüləri düşmüşdülər küçələrə, «ismətsizləri» «tənbeh» etməyə başlamışdılar, qabaqlarına çıxan müasir libaslı müsəlman arvadlarının, qızlarının başına

zorla qara çadra örtür, dikdaban ayaqqabıları çıxardıb dabanlarını sındırır, doğrayır və sahibinin ayağına naleyin, başmaq ya da çust geyindirirdilər.

Qurultay üç gün davam etdi. Son iclas başa çatandan sonra nümayəndələr «İsmailiyyə»dən «Təzəpir» məscidinə yollandılar. Yolboyu ekzotik mənzərə hamının diqqətini cəlb edirdi, rəngarəng libaslara bürünmüş yüzlərlə ruhani, molla, axund, seyid, müfti, şeyxülislam, qazı məscidə camaat namazına gedirdi.

Məsciddə dəstəməz tutub camaat namazı qıldılar.

LƏNKƏRANDA AÇILAN BİR GÜLLƏNİN BAKIDAKI ƏKS-SƏDALARI

Keçmişdə zabitlər (əsasən cavanlar) tapançanın topunda bir güllə saxlayıb lüləni gicgahlarına tuşlayaraq topu fırladıb çaxmağı basmaqla bəxtlərini yoxlayırdılar. Lənkərandakı «Dikaya diviziya»nın qoşun hissəsində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xidmət edən zabit oğlu Məhəmməd də bu yolla bəxtini yoxlayanda tapança açılmış, onu öldürmüşdür. Alay yoldaşlarından bir dəstə zabit cənab zəni Bakıya gətirirlər, dəfndən sonra zabitlər geri-yə qayıdarkən İmamverdi körpüsündə bir dəstə qırmızı qvardiyaçı matros onları tərksilah edir. Bu hadisədən «Dikaya diviziya»nın şəhərdəki başçıları bərk narazı qalırlar.

1918-ci ilin əvvəlində Bakıda bir neçə silahlı dəstə vardı: 1) Kommunistlər «Qırmızı qvardiya» təşkil etmişdi, 3.500-ə qədər qvardiyaçı silah daşıyırdı. 2) Erməni milli daşnak qvardiyasının dörd min beş yüz piyada və atlı əsgəri vardı. 3) Rus-slavyan tayfalarının silahlı dəstələri. 4) Menşevik və

eser dəstələri, hərbi donanma matroslarının bir qismi bu dəstəyə daxil idi. Müsavatçılar isə könüllüləri yığıb Lənkəranda «Dikaya diviziya» yaratmışdılar.

«Cəmiyyəti-xeyriyyə»nin keçmiş katibi müəlim Rza Müslümov nəql edirdi ki, Novruz qabağı, bayrama bir neçə gün qalmış, gözəl yaz günlərindən birində «İsmailiyyə»nin qabağında Cəmiyyətin sədri Mirzə Əsədullayevi gözləyirdim. Birdən Bazar küçəsində səs-küy qopdu. Dönüb o səmtə baxanda gördüm ki, böyük bir izdiham «İsmailiyyə»yə tərəf gəlir. Bir anda məni araya alıb, binanın açarını tələb etdilər; dedim ki, sədrin icazəsi olmadan açarı verə bilmərəm. Açarları cibimdən zorla çıxartdılar, hələ üstəlik pencəyimi də cırdılar. Buxara papağım düşüb itdi, İzdiham anbaan artır, adamlar binaya soxulurdu. Baqqallar, göyerti satanlar, bazar adamları, avaralar, macəra axtaranlar pilləkanlara, foyelərə, eyvanlara, salona doldular. Səhnəyə stol qoydular. Başında yekə, yaşıl əmmamə, gözlərində qara eynək, çiyində əba Bakı qazisi Mirhüseyn Ağa başı əsə-əsə xitabət kürsüsünə qalxdı, ağlaya-ağlaya qışqırdı: «Vaveyla! Va müsibətə! Dinimiz getdi əldən, namusumuzu tapdıladılar. Ağ kəfənə bürünüb, cihad etməliyik».

Sağ əlini əbanın altına salıb çıxartdığı əfsər tapançasını havaya qaldıraraq bərkədən qışqırdı: «Əsabiqun, əsabiqun, ilahikə müqəribun!» «Kəfənpuş olub cihadə çıxın! Bu yolda qan axıdanlar şühada hesab olunacaq».

Ehtiraslar daha da coşdu. Əynində qara mahuddan kostyum, başında buxara papaq, milyonçu Çolaq Ağabala xitabət kürsüsünə qalxdı, yoğun səslə qışqırdı: «Camaat, papağı başınıza nə üçün qoymusuz? İsti-soyuq üçün, ya namus üçün! Millət əldən gedir. Bu saat dəyirmandan 4.000 kisə un buraxıram. Girin meydana». Onun dalınca kürsüyə

qoçu Aşurbəyov qalxdı, bircə söz dedi: «4.000 tufəng, 200 qutu patron mən verirəm».

Qaragüruhçulardan ibarət on iki nəfərlik bir heyət seçib Bakı Sovetinin sədri A. Caparidzenin yanına göndərdilər. Bakı Soveti Musa Nağıyevin «Kazino» olan binasında yerləşirdi.

Həmid Sultanov bu məsələ ilə əlaqədar 1924-cü ildə çap etdirdiyi məqalədə «İz proşloqo» kitabında yazırdı: «...Nəriman Nərimanovun mənzilində iclas çağırıldı; Müsavat Partiyası Lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də iştirak edirdi. Bu ağır, gərgin vəziyyəti müzakirə üçün Stepan Şaumyan da dəvət edilmişdi ki, məsələni birtəhər həll edib, çarə tapaq, qan tökməkdən qaçaq.

İclasda silahları «Hümmət» firqəsi vasitəsilə geri qaytarmaq qərara alındı. Bütün tərəflər bu qərardan razı qaldılar».

Müslümov deyirdi ki, müsəlmanlar «İsmailiyyə»dən başqa «Təzəpir» məscidində də məsələni müzakirə edirdilər; məscidin içində, həyətidə və ətraf küçələrdə adam əlindən tərpənmək olmurdu.

Nəriman Nərimanov, Şaumyanın iştirakı ilə keçirilən iclasdan sonra, əhalini sakitləşdirmək üçün «Təzəpir» məscidinə gedir və silahları geri qaytarmaq barədə olan qərarı bildirir. Doktor camaata sadə bir dildə deyirdi ki, «müsəlman qardaşlar, aldanmayın. Fitnə-fəsada inanmayın, qara-qışqırığa, mənəm-mənəm deyənlərə uymayın! Müsavatçıların, daşnaqların fırıldaqlarına inanmayın. Onlar fütqərə düşmənləridirlər. Ayaq altında tapdalanarsız. Sizdə nə var? Var-yox on dənə pas atmış dayandoldurum berdanka, otuz-qırx köhnə, sınıq əfsər tapançası. Nişan almağı, atmağı da əməlli-başlı bacarmırsız. Üzünüzü dala çevirib hara gəldi

1 (H. Sultanovun xatirəsi). Из воспоминаний. Баку, 1924, с. 17-19.

gülləni tolaqlayırırsız, kimə dəydi, dəydi. Nə nizam bilirsiz, nə intizam. Bir qədər səbr edin».

Caparidze də «İsmailiyyə»dən gələn qaragüruhçular heyətinə eyni cavabı vermişdi: «İyirmi-otuz tufəngdən ötrü qalmaqla salmaq lazım deyil. Tufəngləri indi qaytarsam, matroslar tutub yenə əlinizdən alar, sizi hörmətsiz edərlər. Axşamüstü bir-iki nəfər gəlsin, tufəngləri qoyum maşına, gözətçi də qoşum, götürün aparın».

Heyət «İsmailiyyə»yə qayıdanda binada camaat bir qədər seyrəkləşmişdi.

Gedən heyətin əliboş qayıtdığını eşidəndə qaragüruhçular alovun üstünə yağ tökməyə başladılar.

Birdən şəhərin bir neçə yerindən – Şamaxı yolunda (C. Cabbarlı küçəsi), Balaxanı (Füzuli) küçəsində, Quru bağda güllə səsləri eşidildi.

Hadisənin şahidi müəllim Ağa Məmməd Səlimxanov nəql edirdi ki, «Şamaxı yolunda, Üçüncü paralel küçəsinin tinində dayanmışdıq. On-on bir nəfər idik. Yuxarıda bir dəstə daşnak süvarisi göründü, yaxınlaşanda qabaqdakı dəstəbaşı bizə acıqlanıb, bərkədən dedi ki, dağılın. Hərə bir tərəfə uz tutdu; mülk sahibi qaldı darvazanın qabağında. Dəstəbaşı daşnak atı məhmizlədi. At çıxdı səkiyə və süvari bağırdı: «Köpək oğlu müsəlman, demirəm çıx get!». Kişi dedi: «Evimin qabağında hara gədim? Köpək oğlu da sənən, it oğlu da», Dəstəbaşı daşnak şallağı işə salanda, səkidəki adam özünü yana verib yerdən bir daş qapdı. Süvarilərdən biri cəld tufəngi çiyindən götürüb atəş açdı. Kişi səril-di yerə... Elə bil hər şey tufəng lüləsinin ucunda, ordan çıxan gülləyə bənd imiş, şəhəri atışma bürüdü».

Elə bir təsəvvür oyanırdı ki, şəhərin bütün binələrindən güllə yağır. Bir az əvvəl əzəmətli binanı, Nikolayevski (İstiqlaliyyət) küçəsini, «Kaspi»

mətbəəsinin döngəsini, Bie Zeynalabdinin dalanını bürüyən adamlar başladılar qaçmağa.

Bir dəstə adam bel, külüng götürüb səngər qazırdı, həm atışır, həm də işləyirdilər.

...Atışma anbaan şiddətlənirdi. Əsgərlər «Metropol» mehmanxanasının (Nizami muzeyi) damında pulemyot qurub «İsmailiyyə»yə atəş açdılar; «Qoşa qala» qapısı yaxınlığında Haşimov (Gənclər) meydanındakı mülkün də damından pulemyot səsləndi.

«Cəmiyyəti-xeyriyyə» binasında bir az əvvəl mənəmmənəm deyib toplaşanların heç biri qalmamışdı.

Matroslarla əsgərlər üst məhəllələrə qalxmağa, küçələri tutmağa cəhd göstərirdilər...

Mürtəcə ünsürlər sayıya yaymışdılar ki, guya müsəlmanlar şəhərdə olan bütün rusları qırırlar.

Gəmilərdən Bakının yuxarı, müsəlman məhəllələrinə bir neçə top atəşi açdılar. Çəmbərəkənddəki məktəb binasında həm hərbi xəstəxana, həm də yetim uşaqlar yerləşirdi, Duma qərarından sonra Nargin adasındakı alman, türk və Avstriya şikəst və xəstə əsirləri gətirib şəhərdə müalicə edirdilər. Çəmbərəkənddəki məktəb binasındakı lazaretdə də bir neçə xəstə türk çavuşu və əsgəri yatırdı.

Bir top mərmisi binanın qabağında yerə düşdü, ətrafa səpələnən qəlpələrdən pəncərə şüşələri tikə-tikə olub töküldü. Lazaretdə xidmət edən doktor dedi ki, üçüncü mərmə binaya düşəcək; görünür hədəfi sərrast nişan almaq üçün topu tuşlayırlar.

Müdür özünü itirməyib, telefonda dəniz hərbi qərargahına xəbər verir ki, lazaretdə yaralılar və yetimlər təhlükədədir. Qərargahdan danışan bir nəfər rus dənizçisi ünvanı soruşdu və tapşırırdı ki, tez bir ağ parçanın ortasında qırmızı rəngdə xaç nişanı çəkin, binanın damına, hündür bir yerə san-

cın. Gəmilərə əmr veriləcək ki, oranı səmt götürməsinlər.

Şəfqət başısı Sara xanım (Zülfüqar Hacıbəyovun baldızı) dörd döşəkağını cəld bir-birinə caladı. Müdir boşqabda xəmir hazırladı, qırmızı kağız gətirib, döşəkağının ortasına iri bir xaç yapışdırdı.

İkinci top mərmisi həyətə düşüb partladı. Çaxnaşma başlayanda doktor adamları sakitləşdirib, qırmızı xaç nişanı olan ağ bayrağı götürüb qapıya yönəldi ki, qaldırıb dama sancsın, Müdir bayrağı onun əlindən almağa cəhd edəndə doktor deyir ki, sən yetimlərə və xəstələrə baxırsan, olmaz. Bu qədər yazıq, ata-anasız çocuqların, xəstə, yaralı və əsir əsgərlərin məhv olmasındansa bir nəfərin ölməsi daha məsləhətdir. O, qapıya çatanda Nərgində ağır xəstəliyə düşmüş və artıq sağalmaqda olan Hüseyn adlı əsir çavuş özünü çatdırıb, bayrağı, çəkiç və mismarları doktorun əlindən alıb dedi: «Doktor əfəndi, siz hələ xəstə və yaralılara çox lazımlı olacaqsınız, şəhid olmaq şərəfini, lütfən, bana hədiyyə ediniz. Yalqızam, kimsəm yox, ölsəm də fərq etməz». Cavab gözləmədən dəhlizdən çıxdı, dama qalxdı. Bayrağı dama sancdı. Binanın ətrafına artıq top mərmisi düşmürdü...

Yetim uşaqlar dəhlizə girən əsir çavuş Hüseyni qucaqladılar. Xəstə və yaralı əsgərlər də ona təşəkkür edirdilər.

Çəmbərəkənddəki lazaretin damına sancılan bayrağa bənd imiş kimi bütün binalarda ağ bayraqlar ucaldı... Kətan parçalar küləkdən dalğalanırdı. Elə bil saysız-hesabsız göyərçin qanadlanırdı.

Müslümov deyirdi ki, lazaretdən durbinlə baxırdıq. Şəhəri tüstü bürümüşdü.

Hərb gəmilərindən matroslar gəlib, şəhər məhəllələrini gəzib vəziyyəti yoxladılar, «rusları qırmaq» sayiəsinin daşnak fitnəsi olduğu təsdiq edildi.

Axşamın düşməsi vəziyyəti heç də dəyişdirmədi. Bütün geçə atışma davam etdi. Evlər yanır, hər tərəfdən alov ucalırdı.

İmkanı olanlar gecənin qara tüstülü pərdəsi altında faytonda, arabada, atda, eşşəkdə, piyada canlarını götürüb hara gəldi qaçırdılar. Əlsiz-ayaqsız kasıblar isə küçələrə, həyətlərə tökülüşüb nə edəcəklərini bilmirdilər, çaşıb qalmışdılar. Qayıqla, gəmiylə, barkazla da qaçanlar çox idi.

...Lazaretdə ərzaq qurtarmışdı. Xəstələr və yetim uşaqlar ac idi. Küçəyə çıxmaq qorxulu idi. Ağ xalat geyib, başıma həkim qalpağı qoydum, qoluma da qırmızı xaç nişanı bağladım, eynək də taxdım, balaca bir sanitar çamadanı da götürüb, küçəyə çıxdım. Çamadanda bint, yod, iynə, spirt, bir az da dərman vardı.

Küçələrdə silahlı nevbətçilərdən başqa heç kəs görünmürdü. Nikolayevski (İstiqlaliyyət) küçəsilə üzə aşağı düşüb Bazar (Azərbaycan prospekti) küçəsinin tininə çatdım. Mağazalar qarət edilmişdi.

Divarlara iri hərflərlə yazılmış xəbərdarlıq elanları vurulmuşdu: «Axşam saat 8-dən sonra küçələrə çıxmaq qadağandır».

Çox çətinliklə özümü qərargaha çatdırdım. Xəstələrin və yetimlərin siyahısını bir rus matrosuna verdim. 250 yetim uşaq və 73 xəstə üçün anbardan çörək, ət konservi, yarma, duz və başqa ərzaq buraxmağı anbardara əmr etdi. Anbar, qərargah olan binanın zirzəmisində idi. Ərzağı aparmağa bir yük maşını da verdilər. Qol çəkib malları alıb maşına yüklədik. Yola düşəndə qaranlıq çökürdü.

«Cəmiyyəti-xeyriyyə»nin tüstülənən binasının qabağından keçəndə sürücü maşını küçənin ortasından sürdü. Maşının qabaq təkərləri bir gün əvvəl qazılmış səngərə düşdü. Sürücüylə tutaşdım, yangınsöndürənlər «Cəmiyyəti-xeyriyyə»dən avadanlığı, xalçaları, mebelləri maşınlarla doldurub

aparırdılar. Onlar tez maşınımızın təkərlərini sən-gərdən çıxartdılar. Dumanın qabağına çatanda sürücü maşını saxladı, yuxarı məhəlləyə getməkdən boyun qaçırdı. Dedi ki, dağlılar məni öldürərlər. Məcbur olduq şeyləri «Müqəddəs Nina» məktəbinin üzübüzündə, birinci mərtəbədə olan əczaxananın dəhlizinə yığaq. Əczaxana yiyəsi mənimlə dost idi. Özüm də orada gecələdim.

Səhər əczaxanadan çıxdım ki, gedim iri uşaqları gətirim, ərzağı daşıyaq. Birdən küçədə beş-altı uşağa rast gəldim. Məni axtarmağa çıxıblarmış. Bərk sevindilər. Səhərə qədər yatmayıblar. Fikirləşiblər ki, bu qatışıqlıqda yəqin məni öldürüblər. Ərzağı birtəhər lazaretə daşdıq... Səhərisi yetimlərin və xəstələrin ərzaq məsələsini həll etmək üçün şəhər təsərrüfatına baxan Nəriman Nərimanovun yanına getdim.

Dövlətlilərin çoxusu elə atışma başlayan kimi ailələriylə gəmiyə minib İrana–Ənzəliyə yollandılar, digərləri isə bağlarına qaçdılar.

Qocaman müəllim Məhərrəm Sultanov yanında qalanları belə söyləyirdi: «Çox dəhşətli, qanlı və vahiməli günlər idi; getsin o günlər, bir də gəlməsin. Dabbağ emalatxanasında muzdur idim. Dabbaqxana şəhərin lap qırağında, Salyan kazarmalarından bir qədər aşağıda idi.

Bir az kənarda, yolun yaxınlığında birmərtəbəli evlər, daxmalar, mal-qara tövlələri, samanlıq, qara damlar yerləşirdi.

Novruz bayramına dörd-beş gün qalmışdı. Dabbaqxanada işləyirdik. Birdən atışma başlandı, özü də bir neçə yerdə. Qaçıb çıxdıq dama. Güllələrin səsi Şamaxı yolundan, bir də şəhərin ortasından gəlirdi. Biz olan məhəllədə hələ sakitlik idi. Əhali tökülüşmüşdü həyət-bacaya, küçəyə... Arvadlar ağlaşırdı.

Bütün gecəni yatan olmadı.

Varlılar şey-şüylərini arabalara, qazalaqlara, faytonlara doldurub gecə qaranlığında külfətini də götürüb hara gəldi qaçırdılar. Səs-küydən, uşaqların ağlayıb-sızlamasından qulaq batırdı.

Şəhərə tərəf gələn daşnak zabit və əsgərləri bərkədən şərqi oxumağa başladılar:

Bir, iki, Bakı oldu bizimki,
Bir, iki, Qafqaz oldu bizimki,
Dənizdən-dənizə,
Qara dəniz, Aralıq dənizi,
Üstəlik Kirit adası,
Yaşa, çox yaşa, Andronik paşa,
Andronik paşa, səni çox yaşa...

Andronik haqqında ən düzgün xasiyyətnaməni SSRİ xarici işlər komissarı Q. V. Çiçerin vermişdi. O, 1924-cü ildə, aprel ayının 28-də, Moskvada Zaqafqaziya tələbələrini Azərbaycan KP Bakı təşkilatının 25 illiyinə və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının 4-cü ildönümünə həsr edilmiş yığıncaqdakı məruzəsində Androniki Antantanın agentini adlandıraraq belə demişdir: «Brest –Litovsk sülhündən sonra türk ordusu hücumu keçib, əvvəl Batumi, Kars, Ardahanı zəbt edib irəlilədikcə general Nazarbekov türklərə müqavimət göstərdi, o, meydandan çıxandan sonra mübarizəni Antanta agentini Andronik davam etdirdi. Andronik cəhd edirdi ki, Qafqazdan keçib, özünü Urmiyəyə çatdırsa, ingilislərin Denstervil ekspedisiyasının dəstələri ilə birləşsin, Lakin türk əsgərləri Urmiyə və Təbrizi Denstervildən tez tutdular və onu geri çəkilməyə vadar etdilər».

Məruzənin digər yerində Q. V. Çiçerin sözüne belə davam edir: «Fransızların hərbi agentləri əks-

inqilabçı kazaklardan özlərinə qüvvə yaradırlar. Andronik Antantanın agentidir».

Daşnakların camaat arasında qırğın salmaq cəhdləri zəhmətkeşlərə baha başa gəldi; onlar zəhmətkeşləri inqilabi mübarizədən yayındırmağa can atırdılar.

Kommunistlər bu avantüranın qarşısını almaq üçün «xilas komitəsi» yaratdılar. Bünyad Sərdarov komitənin sədr müavini təyin edildi. Komitə azərbaycanlı, rus, gürcü və yəhudilərdən ibarət dəstələri düzəltmişdi. Bu dəstələr şəhəri gəzib özbaşnalığı aradan qaldırırdı.

Həmid Sultanov («İz proşloqo» kitabı, 1924, səh. 17–19.) o günləri xatırlayaraq yazır: «Burjuaziya məğlub oldu. Sosialist təşkilatlarda fəvqəladə hakimiyyət yarandı. Müsəlman məhəllələri sosialist bürosuna tapşırıldı. Büro hümmətçilərdən və sol esərlərdən ibarət idi. Büroya Nəriman Nərimanov sədr, Mirhəsən Vəzirov müavin təyin edildi. Büronun tərkibindəki fəvqəladə komissiyaya Həmid Sultanov başçılıq edirdi. Bu komissiya Sovetin rəhbərliyi altındakı Bakı qəzasında kənd Sovetləri yaradır. Və qəza qurultaya çağırılır. 15 nəfərdən ibarət icraiyyə komitəsi seçilir. Qəza icrakomu Sovet və Bakı icrakomu tərkibinə daxil edilir. Sosialist bürosu öz fəaliyyətini bitirib hakimiyyəti ispolkoma verir. 1918-ci ilin martında Bakıda aqsinqilabi qiyamı Sovet silahlı qüvvələri yatırdı. həmin ilin aprel ayında Azərbaycanda və bütün Zaqafqaziyada ilk Sovet hakimiyyəti orqanı olan Bakı Xalq Komissarları Soveti təşkil edilir:

Stepan Şaumyan – Bakı XKS sədri və xarici işlər komissarı.

Alyoşa Caparidze – daxili işlər komissarı.

İvan Fioletov – xalq təsərrüfatı şurasının sədri.

1 Вах: «Бакински работчи» qəzeti, 14 may 1924-cü il.

Məşədi Əzizbəyov – quberniya komissarı.

Qriqori Korqanov – hərbi və dəniz komissarı.

Nəriman Nərimanov – şəhər təsərrüfatı komissarı.

Artəşes Kariniyan (Qabrielyan) – ədliyyə komissarı.

Nina Kolesnikova – maarif komissarı.

Yakov Zevin – əmək komissarı.

Saak Ter-Qabrielyan – fəvqəladə komissiyanın sədri.

Mirhəsən Vəzirov – torpaq komissarı və başqaları hökumət tərkibinə komissar kimi daxil edildilər. Bakı Xalq Komissarları Soveti bir sıra sosialist tədbirləri həyata keçirməyə başladı.

Bakı Xalq Komissarları Soveti. Bakı Xalq Komissarları Soveti təşkil olunduğu birinci gündən bir sıra sosialist islahatı keçirdi; hər şeydən əvvəl zəhmətkeşlərin ağır dolanacağını qismən də olsa yaxşılaşdırmağa cəhd etdi. Bakı Kommunası dövründə Sovet Rusiyasına 1.500.000 ton neft göndərildi. Neft sənayesi, banklar, şəhər təsərrüfatı, su nəqliyyatı, dəmir yolu və sairə sahələrdə yeni qanun-qayda yaradıldı. Mülkədar torpaqlarının kəndlilərə paylanması haqqında dekret verildi, banklar, neft sənayesi, Xəzər ticarət gəmiçiliyi, balıq vətəkələri milliləşdirildi. Bakının müdafiəsini möhkəmləndirmək məqsədilə gənc sovet dövləti Petrovun başçılığı altında neft şəhərinə 8.720 süngüsü olan bir dəstə göndərdi; onlardan yalnız 780 nəfəri gəlib Bakıya çatdı; çoxunu Saritsində (Volqoqrad) saxlamışdılar.

1918-ci ilin ortalarında İrəndəki rus korpusunun bir hissəsi 1.500 süngülü kazak dəstəsi Lazar Biçeraxovun başçılığı ilə, Korqanovla bağlanan müqavilə əsasında, türklərə qarşı vuruşmaq üçün Ənzəlindən Ələtə gəlir, oradan da cəbhəyə yollanır.

Lazar Biçeraxova çar ordusunda ləkəli və rəzil adam kimi baxırdılar. Hələ müharibədən əvvəl, ədəbsiz hərəkəti üçün zabitlərdən biri onu şillələyir. Hərbi ənənənin və qanun-qaydanın əleyhinə zabiti duələ çağırır, buna görə də onu qorxaq adlandırır ordudan qovurlar. O da İrana gedir və rus korpusunda xidmətə başlayır; polkovnik rütbəsinə qədər qalxa bilir, lakin hərbcilər ona heç vaxt hörmət etmirlər.

İnqilab komitəsi mart hadisələrindən sonra Qırmızı qvardiya hissələrini möhkəmlətmək və əhaliyə yardım məqsədilə neft sənayeçilərindən, banklardan, ticarət-sənaye firmalarından, gəmi sahiblərindən, fabrik və zavod cəmiyyətlərindən, neft emalı zavodu, vətəkə sahiblərindən və s. 50.000.000 manat cərimə istəyir. Kapitalistlər bu məbləği verməkdən boyun qaçırdılar. İnqilab komitəsi onları həbsxanaya salmaqla təhdid edir. Tələb olunan məbləği ödəyirlər.

Xarici silahlı müdaxiləçilərin Azərbaycana soxulduğu dövrdə – Bakıda, mədən və zavodlarda vəziyyət ağırlaşdı. Əksinqilabçı partiyalar bundan öz xeyirlərinə istifadə edirdi; vəziyyəti ancaq xaricdən yardım almaqla düzəltmək şüarını irəli sürürlər; fikirləri – ingilisləri Bakıya gətirmək idi.

Neft sənayesini milliləşdirərkən «Sovet syezd» etiraz etdi. Eyni zamanda hər tərəfdən pozucu fəaliyyətə başladılar. Mədənlərdə avadanlığı yaramaz hala salır, gizlədirdilər. Böyük bankir və neftxudalar İrana, Gürcüstana, Şimali Qafqaza qaçır, saxta sənədlə banklarda olan pulları alır, yaxın adamlarına verirdilər.

İngilislərlə yaxın olanlar hər yerdə Sovet hökumətinin əleyhinə qızgın təbliğat aparır və pozuculuq fəaliyyəti göstərirdilər. Təxribat, əksinqilabi fəaliyyət və təbliğat iyul ayının 24-də pis nəticə verdi. Keçirilən mitinqlərdə bolşevikləri sıxışdırdılar.

lar. N. N. Kolesnikova yuxarıda göstərdiyimiz kitabdakı xatirələrində yazır: «Miting Bayıldakı körpülərdən birində keçiriləcəkdə. Mən müəyyən edilmiş vaxtda gəldim. heç kəs yox idi. Sonra yavaş-yavaş, bir-bir, iki-bir adamlar yığıldı. Mitingi açdıq, elə ki, mən danışımağa başladım, hər tərəfdən zəhərli, acıqlı sual və replika yağdırdılar: «Haçan çörək olacaq?», «Görünür komissarların kefləri kök, güzəranları çox yaxşıdır, camaat barədə heç fikirləşmirlər». Nə qədər cəhd etdim ki, məclisi ələ alım, adamlara başa salım ki, çətinlik müvəqqəti-dir, keçib gedəcək. Heç nə çıxmadı, zor-bəla ilə ancaq yarım saat danışa bildim.

Eser, menşevik və daşnaklar çıxışlarında bütün günahları bolşeviklərin boynuna çıxdılar, dedilər ki, camaatın çəkdiyi bütün izzət, əziyyət və çətinliklər yalnız onların ucbatındandır. Axırda sürəkli alqışlarla ingilisləri Bakıya dəvət etməyi qərara aldılar.

Özümü itirmiş halda Bakı komitəsinə gəldim, öz-özümü bacarıqsızlıqda günahlandırırdım. Bu vaxt başqa yerlərdəki mitinqlərdə çıxış edən yoldaşlar gəlib çıxdılar. Mən düşdüyüm biabırçı vəziyyəti nəql edəndə, sözümlə kəsib dedilər ki, onların da başına eynilə mənim başıma gələnələr gəlib, hətta bəzi kişi natiqləri tribunadan sürüyüb yerə salıblar».

Mühasirədə qalmış Bakı əhalisi həddindən çox aclıq çəkirdi. Şimali Qafqazdan göndiriləcək taxıl gəlib çıxmırdı. Bakı fəhlələrinin çörək payı azalmışdı, gündə adambaşına yarım kirvənkə (200 qram) çörək verilirdi. Bu paya çox məhdud miqdarda fındıq və günəbaxan tumu əlavə edilirdi.

Mürtəcə menşevik, daşnak, eser və xırda burjuaziya partiyaları əhalinin maddi vəziyyətini guya yaxşılaşdırmaq məqsədilə tezliklə İranda ingilis qoşunlarını Bakıya çağırmağı tələb edirdilər. Onlar

ərzaq qıtlığı və hərbi uğursuzluqların günahını Xalq Komissarları Sovetinin boynuna yıxır və böhtanlar atırdılar.

Bütün bunlar Bakının müdafiəsinə ziyan vururdu. İyulun 25-də Bakı Sovetinin fəvqəladə iclası keçirildi. Rayon Sovetlərinin üzvləri, gəmi komitələri və Qafqaz Ordusunun hərbi-inqilabi komitəsi də daxil olmaqla 500-ə qədər adam iştirak edirdi. Adətən, bu cür iclasları Caparidze aparırdı, bu gün isə onun müavini daşnak Arakelyan sədrlik edirdi.

Şaumyan gündəlikdəki hərbi və siyasi vəziyyət barədə məruzə etdi.

Çıxışlarda ingilisləri Bakıya dəvət etmək ətrafında söhbət gedirdi. Bolşeviklər bunun qəti əleyhinə çıxdılar. S.G. Şaumyan, A. Caparidze, M. Əzizbəyov və İ. Zevin bu təklifi pislədilər.

Mənşeviklər, eserlər və daşnaklar isə ingilisləri Bakıya çağırmağı təkid edirdilər; onların daxili işlərə qarışmayacağını söyləyirdilər. Sağ partiyaların nümayəndələri Bakı Xalq Komissarları Sovetinə və Qırmızı Orduya qarşı kinli hücum və məzəmmətlərlə iftiralər yağdırırdılar və bolşevikləri fərarilikdə, şəhəri çətin vaxtda qoyub qaçmaqda ittiham edirdilər.

Çox gərgin şəraitdə təkliflər səsə qoyulur. Nəticədə sağ partiyaların təklifi qəbul edilir.

N. N. Kolesnikova xatirələrində bu mənzərəni belə təsvir edir: «Sağ tərəfdə əl çalıb alqışlar başladı, lakin tez də susdu. Şaumyan qabağa çıxıb araya çökən dərin sükutu pozaraq sağ oturacaqlarda olanlara müraciət etdi: «Siz hələ İngiltərəni tapmamış, Rusiya Mərkəzi hökumətini itirdiniz. Siz hələ ingilisləri tapmamış bizləri itirdiniz. Və Mərkəzi Rusiya nümayəndəsi kimi bu satqınlığa qarşı protest edirəm və gələcək siyasət üçün bütün məsuliyyəti üzərimdən götürürəm. Partiyamız adından mən deyirəm ki, bu satqınlıq üçün məsuliyyəti biz

üzərimizə götürməyəcəyik...»

Caparidze salonda səs-küy, qara-qışqırıq olmağına baxmayaraq çıxış etdi: «İngilisləri Bakıya gətirməklə siz üstündə oturduğunuz şaxəni kəsəcəksiz. Siz Bakı Sovetini dağıtmaqla İngiltərə kapitalı, ingilis təlimatçıları və ingilis avtomobillərindən savayı özgə bir şey görməyəcəksiz».

Eser Veluns və mənşevik Ayollo çıxışlarında bolşeviklərə, xüsusən Şaumyana çirkəbli böhtanlar ataraq, onu fərarilikdə günahlandırdılar.

N. N. Kolesnikova hamam xatirələrində yazır: «Elə ki, Sovetdə mənşevik–daşnak–eser dəstəsi az üstünlüklə əksəriyyət səs qazandıqlar və Şaumyan belə şəraitdə Bakı Komissarları Soveti vəzifəsinin səlahiyyətindən əl çəkəcəyini söylədi, daşnak Arakelyan sədrlik stolunun arxasından qalxıb, Şaumyan oturan yerə yaxınlaşaraq, özünü itirmiş halda danışmağa başladı: «Yox, bu mümkün olan şey deyil ki, siz gedəsiniz... Biz sizə həmişə etibar etmişik və inanırıq... Biz gələcəkdə də sizinlə bir, bərabər işləmək istəyirik...»

26 Bakı komissarınının 1918-ci ilin sentyabrında Qızıl qum səhrasında güllələnməsi daşnak Arakelyanın sədrlik etdiyi bu iclasda çıxarılan qərarın əks-sədası idi.

Bakı Sovetinin bu dramatik iclası gecə saat 2-yədək davam etdi.

Binanın qarşısında böyük izdiham vardı... Görünür iclasda olub-keçənləri artıq bilirdilər. Camaat səssiz aralanıb bizə yol verdi».

N. N. Kolesnikova sonrakı səhifələrdə hər iki uşağının ağır xəstə olduğunu və onları şəhərdən necə çıxartmaq barədə yazır: «Şaumyanla söhbət etdiyim günün sabahı, dalımca maşın gəldi, mənə və uşaqları apardılar Bayıldakı körpülərdən birinə yan almış gəmiyə.

Gəminin göyertəsindəki çamadan və dolu tayların üstündə arvadlar və uşaqlar oturmuşdu, tər-pənmək olmurdu. Birtəhər bizi də yerbəyer etdilər. Get-gedə hava qızır, günəş amansızcasına yandırır, uşaqlar ağlayır, bürküdən az qalırdı boğulsunlar. Bir neçə arvadın ürəyi getdi. Xəstə oğlumun halı məni bərk qorxudurdu, nəfəsi zorla gedib-gəlirdi. Mənə elə gəlirdi ki, bu saat yıxılacam.

Uşaqları götürüb gəmidən düşdüm...

Sabahı gün yoldaşlardan iki nəfər gəlib dedi ki, məni lap evimizin yaxınlığındakı körpüyə yan almış gəmiyə aparacaqlar. Getdik, gəmi balaca idi, elə katerə oxşayırdı, kayut da yox idi... Göyertəyə o qədər adam və yük doldurmuşdular ki, tər-pənmək olmurdu, mənə və uşaqlara yer eləyib getdilər.

Birdən adamların arasından, daşnak dəstələrinin rəsmi libasında olan bir zabit qabağa çıxdı, qə-zəbli, acıqlı nəzərlərlə mənə baxıb qışqırdı:

– Vətəndaşlar, heç bilirsiniz bizim gəmiyə kimi gətiriblər? Maarif komissarı Kolesnikovanı. O da mühakimə ediləcək şaykadandır. Bu canını qoyma-malıyıq qaçsın...

Sonra da dişinin dibindən çıxan söyüş, böhtan qalmadı ki, bolşeviklərə, komissarlara, şəxsən mənə yağdırmasın.

Sərnişinlərin hamısı susurdu, bəziləri istehza ilə gülümsəyir, arvadlar oturub başlarını aşağı salmışdılar. Kapitanı əvəz edən matros görünür nə edəcəyini bilmirdi. Telefon aparatının dəstəyini götürüb «Sentrokaspi»yə raport verdi:

– Maarif komissarı Kolesnikova uşaqları ilə göyertədədir. Əmriniz nədir?

Ona cavab verdilər, matros da bərkdən təkrar etdi:

– Qaçqın kimi qala bilər. Oldu! Vətəndaşlar, eşitdinizmi?—deyə sərnişinlərə baxdı.

Bu cavab daşnak zabitini təmin etmədi. Sərni-

şinləri təhrik və qızıqdırmaq məqsədilə kinlə, qə-zəblə məni təhqir etməkdə idi. Sahilə baxanda gördüm ki, girəcəkdə üç nəfər fəhlə dayanıb, işin nəynən qurtaracağını izləyir. Onları tanımırdım, özüm də bilmirəm kömək üçün onlara müraciət edim, ya yox. Onda ki, zabit həddini aşıb qışqırdı: «Niyə durmusuz? Özünü də, küçüklərini də götürüb, dənizə tullamaq lazımdır», Fəhlələr bir-birilə pıçıl-daşıb harasa, dəniz qırağı ilə qaçdılar. Tərə-düddə idim, nə edəcəyimi bilmirdim. «Durum düşüm sahilə? Düşmənim arxadan məni vura bilər, böyründən nağan sallanırdı. İtləyib dənizə də sala bilərdi.

İmdad isə tamamilə başqa yerdən yetişdi. Onu gördüm ki, bir az əvvəl dəniz qırağında dayanmış fəhlələr iki nəfər əllərində tufəng olan qırmızı qvardiyaçı ilə qaça-qaça gəlirlər. Gəmiyə yaxınlaşanda biri dedi:

– Yoldaş Kolesnikova, düşün aşağı, orada qal-mayın.

Köməkləşib uşaqlarla məni gəmidən düşürdülər. Yenə qayıtdım mənzilə, daha gedəsi başqa yerim yox idi.

Sabahı gün səhər, Zevin Tatevos Əmirovla bə-rabər gəldi; o vaxta qədər onunla (Tatevosla—M. S.) tanış deyildim. Əmirov dedi ki, indi məni, dəstəsini yerləşdirmək üçün verilən gəmiyə aparacaq, orada hər şey qaydada olacaq. Əmirov Zevini xəbərdar etdi ki, yaxşı olardı körpüyə getməyib bizimlə bu-radaca vidalaşsın».

Əmirov Kolesnikovanı aparıb «Türkmən» gə-misində yerləşdirir; yemək-İçməklərinə yaxşı ba-xır, iki gün dincələndən sonra üçüncü gün gəlib xəbər verir ki, gecə yarısında «Sentrokaspi»nin adamları bütün gəmiləri yoxlayacaqlar, burada qal-maq xatadır. Və onu öz evinə aparır.

Sonra tamamilə başqa bir gəmidə Həştərxana gedir, dənizdə çox iztirab və qorxu keçirir.

İyulun axırında erməni milli şurasının üzvləri Külxəndəyan və polkovnik Qazarov başda olmaqla daşnak nümayəndələri ağ bayraq qaldırmağı qərara alırlar, eyni zamanda İrana xüsusi nümayəndə yollayırlar.

Doktor Araratyan ingilisləri Bakıya dəvət etmək üçün iki dəfə İrana, əvvəl Həmədana, sonra Ənzəliyə getmişdi. Hər dəfə ingilislər vəd verib, onu əmin etmişdilər ki, tezliklə gələcəklər; lakin vədləri boş çıxmışdı. Üzvü olduğu erməni milli şurasında daşnak silahlı qüvvələri baş qərargahında, erməni burjuaziyası, xüsusən neft maqnatları dairələrində mənşələri əksərən zəngin, kübar ailələrindən olan, firavan həyat tərzini itirməmək üçün fəhlə sinfinin ətəyindən yapışib, onların gücü hesabına hakimiyyətdə qalmaq istəyən və eyni zamanda proletariata xəyanət edən menşevik və eserlər ingilisləri Bakıya gətirə bilmədiyi üçün doktor Araratyanı burunlayır, istehza edir, açıqdan-açığa məsxərəyə qoyur və hətta təhqir də edirdilər. Odur ki, Araratyan üçüncü dəfə ingilislərin ayağına İrana gedir, qəşəng qızını da özü ilə aparır.

İyulun 30-da müntəzəm türk qoşunu hücumu keçir, sürətlə şəhərə yaxınlaşır. Cəbhəni tərək etməzdən əvvəl Biçeraxovun əlaltısı kapitan ona deyir ki, «cənab polkovnik, təzə xəbər var». Biçeraxov soruşur: «Nə barədə? Gündə on min təzə xəbər çıxır, çoxusu da yalan».

«Petrovun dəstəsi şəhərə varid olub».

«Bilirəm»,—deyə Biçeraxov dillənir,—neçə süngüdür?» Kapitan: «Yeddi yüz səksən iki,—tez də əlavə edir,—bəs deyirdilər, on min nəfərlik dəstə gəlir, bütün silahlarıyla...». Biçeraxov acı-acı gülür: «Səni qorxudub əldə saxlamaq üçün gopa basırdılar». Kapitan xəbər alır: «Məni niyə qorxutmaq is-

təsinlər?» Biçeraxov: «Səni, məni, hamımızı qorxutmaq üçün. Mən yeddi, səkkiz yüz nəfərdən artıq da güman etmirdim. Yarısından çoxu da, sözsüz, tör-töküntüdür...—deyə peysərini qaşır və əlavə edir,—Şamaxını türklər çox tez tutdular... Elə Salyanı da... Heç kəs gözləməirdi. İndi də Bakını mühasirəyə alıblar... Tezliklə tutacaqlar. Çıxıb getməliyik. Burada it yiyəsini tanımır. Düşünürdüm ki, daşnaklarla bərabər Tiflisi də tutub diktatura yaradarıq, alman-türk yürüşünü dayandırarıq, olmadı...»

Denstervilin xatirələrindən görünür ki, Lazar Biçeraxov onların qurduğu plan əsasında Bakıya gəlib. O yazır: «...Biz birgə fəaliyyət planlarımız barədə tam razılığa gəldik; burada qəsdən üstündən keçdiyim planlara böyük ümid bəsləyirdim. O, (Biçeraxov—M. S.) bolşeviklərə qoşulmaqla yerli rusların böyük heyrətinə səbəb oldu, lakin mən əminəm ki, o, tamamilə doğru hərəkət etdi. Bu, Qafqaza yeganə yol idi, o orada bərqərar olub kök salsa, deməli, hər şey yerli-yerində olacaqdı... Mən ona ürəkdən inanıram... hazırkı məqamda o bizim yeganə ümidimizdir... Onun işləyib hazırladığı planlar... bizim mənafeyimizə tamamilə uyğundur».¹

«Bakı ilə əlaqə, demək olar ki, hər gün adi kuryerlər vasitəsilə yaradılmışdı və adama elə gəlirdi ki, sosial-inqilabçı dostlarımız tezliklə «soir detat», yəni bolşevikləri devirmək, Bakıda yeni idarə üsulu yaratmaq və ingilisləri köməyə çağırmaq iqtidarında idilər... Mən proqramları bizim məqsədlərimizə daha çox uyğun gələn s.i partiyasının nümayəndələri ilə danışıqlar aparmışam... Onlar bizdən kömək, xüsusilə maliyyə yardımını istəyir-

1 Денстервин. Британский империализм в Баку и Персии. 1917–1918-го года. (Воспоминание) – Тифлис, 1925, стр. 164.

lər. Mən onlarla dostluq münasibətləri saxlayıram və onlar bilirlər ki, hakimiyyəti öz əllərinə alsalar, bir çox məsələdə bizə bel bağlaya bilərlər».¹

General Denstervilin bu dediklərini mənşevik Roxlin general Tomsonun başçılığı altında Bakıya gələndə sübut və təsdiq etdi; Roxlin öyünür və fəxr edirdi ki, onu Tomson qəbul edib, onunla on dəqiqə danışıbdır...

General Denstervilin Bakı haqqındakı rəyi daha maraqlıdır: «Bakının olduqca böyük əhəmiyyəti vardı və onu ələ keçirmək üçün hər hansı riskli təşəbbüs şübhəsiz, özünü doğruldurdu».²

Lazar Biçeraxov istədiyi kimi öz 1.500 süngüsü olan kazak dəstəsi və 1.000-dən artıq silahlı daşnaqla cəbhəni tərk etdi. Əvvəlcə Sumqayıta yollandılar, oradan da şimala gedib öz köhnə silahdaşları, ağqvardiyaçılarla birləşdilər. Biçeraxov inqilabın düşməni idi və axıra qədər də düşmən olaraq qaldı.

Biçeraxovun, əksəriyyəti daşnaqlardan ibarət olan neçə min silahlı dəstəsi Kizliyar yaxınlığında Qırmızı Ordu tərəfindən darmadağın edildi, özü isə döyüşdə öldürüldü.

Erməni milli şurası iyulun 30-da cəbhəyə 1000 nəfərlik dəstə göndərəcəyini vəd edir. Cəbhəyə isə var-yox 21 adam gəlir. Erməni milli şurasının iki nümayəndəsi – daşnaq Rostom və Gülxəndanyanı Xalq Komissarları Sovetinə çağıraraq, vədlərində nə üçün dönüklük etdiklərini soruşanda, Gülxəndanyan cavab verir ki: «Niyə hakimiyyəti təslim etmirsiniz? Sizsiz də özümüz işin öhdəsindən gələ bilərik».

1 Денстеровил, Британский империализм в Баку и Персии. 1917–1918-го года. (Воспоминание) – Тифлис, 1925, стр. 123.

2 Yenə orada.

BAKI YENƏ DƏ ƏLDƏN-ƏLƏ KEÇİRDİ

Kayzer Vilhelm Danimarkaya qaçmışdı. Almaniya, türklər də Birinci dünya müharibəsində məğlub olmuşdular. Antantanın bütün şərtləri ona da aid idi. İngilislərin ümdə təkliflərindən biri də, türk əsgərlərinin Bakını tərk etmələri idi.

Hər təzə açılan səhər yeni bir hadisə ilə başlayırdı. Yuxarıda qeyd edilən səbəbdən Soltan Türkiyəsinin qaliblərlə imzaladıqları müqavilə əsasında Nuru paşanın Qafqaz islam ordusu 1918-ci il noyabr ayının 17-də Bakını tərk edir. Axırncı əsgərlər axırncı vaqonlarda Bakı vağzalından yola düşəndə ingilisləri, general Tomsonun başçılığı ilə Ənzəlidən Bakıya gətirən «Prezident Kryuqer» gəmisi «Qafqaz–Merkuri» körpüsünə yanaşırdı.

Səkilərdə adamlar saf-səf dayanıb tamaşa edirdilər. Asayışı qorumaq üçün arada çoxlu polis və əsgər hərhlənirdi. Avtomobillər gəlir, nazirlər, təcirlər, sənaye sahibləri maşından düşür, cəld körpüyə qalxırdılar... Hamı tələsirdi, ümumi bir həyəcan vardı.

Dənizdə çoxlu dor ağacı göründü, soyğunçu, ağqvardiyaçı başkəsənləri gətirən gəmilər körpülərə yaxınlaşanda, zavodların, fabriklərin, körpülərə yan almış yüzlərlə gəmilərin bacalarından, gəmi təmiri tərsanələrindən, emalatxanalardan, parovozlardan havaya sütunlarla qara tüstü qalxmağa başladı və az bir zamanda şəhərin üstünü qatı qara tüstü dumanı bürüdü, göydən lopa-lopa his yağırıdı.

«Prezident Kryuqer» gəmisi körpüyə yan aldı. Orkestr çalmağa başladı. General Tomson tralla düşən zaman bütün zavodların və fabriklərin, mədən və gəmilərin, dəmir yolu deposunun, vağzaldakı parovozların sirenalari səs-səsə verib ulamağa, matəm fiti çalmağa başladılar. Qara tüstüdən göz

açmaq olmur, uğultudan, qarışıq səsdən ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Körpüyə toplaşan mənəb sahibləri və neftxudalar, maliyyəçilərin liderləri tələsik nitq söyləyib, şəhərə varid olan ingilisləri təbrik etdilər, general Tomsona «xoşamədi» dedilər. O tez avtomobilə minib Sadovı (Niyazi) küçəsində əvvəldən hazırlanmış iqamətgaha yollandı.

Çox keçmədi ki, ağqvardiyaçı zabit və əsgərlərlə dolu gəmilər də körpülərə yən aldılar. Göydən yağın his, ətrafı bürümüş tüstü kimi şəhərin siyasi havası da qaralırdı.

İngilislər təkrarən Bakıya girən gün qəzetlərdən biri Məhəmməd Hadinin bir kədərli şerini dərc etmişdi:

Başdan-başa bir kölgə bürünmüş kimi aləm,
Üzlərdə nümayiş oluyor sayeyi matəm.
Bir məqbəri barid kibi durmuş şu mühiqat,
Əhval həyatıyə bunu eyləyor isbat.
Əğyar həzin, yar həzin, hal qəm avar,
Hər yerdə görünməkdə qəm aludə nəzərlər.

Eyni zamanda Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhətin Gəncədə vəfat etdiyi qara xəbəri ürək ağrısı, qanlı göz- yaşlarıyla xəbər verirdi. Yanıqlı bir dillə qələmə alınmış nekroloq başdan-başa nalə, şivən və təəssüflə dolu idi.

«Şu müdhiş, şu qorxunc, vəlvələyi hadisat içində şair, təbib Abbas Səhhət də sükunətkah əbədiyyətə çəkilib getdi. Həm maddi, həm mənəvi xadimi millət olan Səhhət qardaşımızın əful əbədindən hənz Qafqaz türklərinin xəbəri yoxdur. Onun vəfatı haqqında mətbuatımızda da vəfat Səhhətə dair heç bir şey yazılmadı. Onun milli xidmətlərinə dair bir sətir yazı belə görünmədi. Cühələ tərəfindən düçar təhqir və təkdir olan, fəqət əzm xruşan fikrindən geri dönməyən sevgili şairimiz Səhhət

Gəncə məzaristanında dəfn xas əbədiyyət buluyor. Zatən Şeyx Nizamiyə böyük bir hörməti vardı. Daima Nizəminin layəmot nəzmlərini kəmal fəşahətlə oxuyar, samilərini ləzzətyab ədəbiyyat eyləyərdi. Ən nəhayət (pənc gənc) şairi möhtəzmlə həmcəvar məzar oldu. Şirvanlı şair, Şirvan faciəsi əsnasında başqaları kimi şəhəri tərəkə məcbur olmuş, yolda soyulmuş, var-yoxu əlindən alınmışdı. Bir qac yerlərdə sərsəriyanə dolaşmış, ən sonunda Gəncəyə nəql məkan etmişdi. Orada xəstə oldu. Zalım və biaman ölümün pəncəsindən rəhayab olmayaraq tərək dəq-dəqeyi həyat elədi. Səhhətin bu əfzul nabəhənkami ədəbiyyatımız dünyasında böyük bir boşluq buraxdığından dolayı ciddi şayan təəssüfdür. Səhhət öldü. Lakin əsl düşünüləcəkdir şurasıdır ki, şair mü-təvəfatın qeyri-mətbu olan mütrukat qələmiyyəsi nasıl oldu. Yoxsa Şirvan faciəyi əzimesində yanub yaxılan sərvətlər kimi Səhhətin də əsarii qələmiyyəsi, sərvət fikriyyəsi ehraq olub getdimi? Bencə şayan əndişə burasıdır. Dünyamız hal asayışə adət etdikdən sonra ehtimal ki, bu həqiqət anlaşıla biləcəkdir. Şimdilik təbib ədibimiz olan cənab Səhhətin vəfatından dolayı ərbab şəbab naminə bağı matdələrinə təziyələr izharilə xətm kəlam elərəm». Bakı, Əbdül Səlimzadə Məhəmməd Hadi.

Hadinin təşvişi yerində imiş. Səhhətin dərc edilməmiş asari ədəbiyyasi tapılmadı. Yoxa çıxdı. İki roman yazıbmiş, biri aşiqanə, digəri Volqa çayı boyu Tataristana və Başqırdıstana doktor İsmayıl Həqqı Veyisovla bərabər etdiyi səyahət barəsində imiş. Böyük şair Sabir ölümündən əvvəl, nəşr edilməmiş şerlərini və ədəbi mülahizələrini, bir də vəsiyyətnaməsini bir zərfə qoyub bağlamış və Səhhətə əmanət vermiş ki, yeganə etimad etdiyim şəxs ey-nən bu zərfi ölümündən on il sonra açarsan və hamısını nəşr etdirərsən. O da yoxa çıxdı. Bunlardan böyük itki ola bilərmi?

Hadinin məqaləsindən bir neçə gün sonra ədəbiyyatşünas və şair Salman Mümtaz mərhum Səhhətin son məktubuna şeirlə yazdığı cavəbı qəzetdə dərc etdirmişdi:

Cahanda ilk çıxan təzə aya and olsun,
Cavanlığında dönən qəddi yaya and olsun.
Qəsəm o cümlə münirə, mahi tabana,
Şəhabə, Nirə, nuri-ziyaya and olsun.
Qəsəm nəsimi səbaha, stareyi sümürə,
Hilalə, bədrə, sühapə, səhayə and olsun.
Rəmuzi şeri bilən şairi şəhirə qəsəm,
Nükəti nazmə bələd aşınayə and olsun.
Cahanda xəlqi edən doğru, düz yola dəvət,
Həqiqi rahibərə, rəhnümayə and olsun.
Gözəllərin o mübarək həyalı üzlərinə,
Yenə o çöhrələrə, ol həyayə and olsun.
Sənə birinci pərəstiş edən bənəm «Sihət»,
Rəvan pzk «Bahara», «Səfayə» and olsun.
Neçünkü Qafqaz ara sən sevimli şairsən,
Sənin nəşidələrin, rayiqanə şerlərin,
Dəyər cəhanə. çəpanə, səməyə and olsun.
Məni çıxarma yadından, çıxarmaram mən həm,
Təbiətə, suya, xakə, həvayə and olsun.

Abbas Səhhətdən söz düşəndə Salman Mümtaz Səhhətin hafizəsinə məftun olduğunu qibtə ilə söylərdi. Deyərdi ki, bir şair bir poema yazıb gətirir Səhhətə, oxuyur, qurtaranda Səhhət soruşur ki, bu şer əlinə hardan keçib, bu mənimkidir. Şair etiraz edir ki, öz şerimdir. Doktor, zarafatı buraxın. Səhhət deyir ki, qulaq as və o şeri əzbərdən oxuyur. Şair özünü itirir, Doktor gülür və zarafat etdiyini deyir, şairə bir sıra məsləhətlər verir. Abbas Səhhət rus, fars, fransız, ərəb dillərini yaxşı bilirdi. Tərcümə də edirdi. Firdovsi, Nizami, Hafiz, Sədi, Xəyyamın əsərlərindən çoxlu şer əzbər bilirdi. Rus

şairlərindən Lermontovu ürəkdən sevirdi. Krılovun təmsillərini əzbərdən bilirdi, tərcümə edirdi. Fransa ədib-mütəfəkkirlərindən Valteri, Hüqonu sevirdi. Əbu Əli İbn Sinanın əsərlərini dərinədən öyrənmişdi. həkimlik praktikasında istifadə edirdi, xeyirxah, üzügülər, əsl mənada şəxsiyyət idi.

İngilislərlə bir qrup ağqvardiyaçı başkəsənlərin şəhərə varid olmaları ilə bağlı əhalinin iztirabı, əziyyəti daha da artdı. Xalqın yaşayışını daha da ağırlaşdırdı, ölkənin var-sərvəti ingilislərin ixtiyarına keçdi. Fəhlə və kəndlilər ağır şəraitdə yaşayırdı, siyasi hüquqdan məhrum idilər. Bir tərəfdən də əhali arasında vahiməli xəbərlər gəzirdi: «Denikin deyib ki, səhər çayını Dağıstanda içib, naharı Bakıda edəcəyəm». Camaat daima qorxu içindəydi.

Şəhərdə tez-tez ağ zabıt və əsgərlərə rast gəlmək olardı. Ağ general və polkovniklərin biri gəlir, digəri gedirdi. Biçeraxovu Prijivalski, onu isə Baratov əvəz edirdi. Baratov gedir, Erdel gəlirdi. Uzun müddət, çar dövründə İran xalqına qanlı divan tutan, bir yürüşdə Cənubi Azərbaycanda müctəhid Məlikül Mütə-kəlimeyni dar ağacından asdırıb çoxlu adam öldürən general Liyaxov Bakıya gəlir. Rusiyada Qırmızı Ordu tərəfindən əzişdirilən və darmadağın edilən ağqvardiyaçı zabıtlar canlarını qurtarmaq üçün Zaqafqaziyaya gəlirdilər.

Ərzaq bahalanırdı. Çörək dükanlarının qabağında növbələr düzülür, səhərdən axşama qədər soyuqda gözləyir, sonra da evlərinə ac qayıdırdılar. Şəhərdə xəstələnənlərin sayı çoxalmışdı.

Parlaman. Azərbaycan Parlamanı açılmalı idi. General Tomson işi təxirə salırdı. Bakı Azərbaycanın paytaxtı olmağına baxmayaraq hakimiyyət ingilis işğalçılarının ixtiyarında idi. Tomson özünü general-qubernator elan etmişdi. İngilis zabıtları xoşları gəlməyən adamları, heç bir əsas olmadan tutur və istədikləri müddətə həbsə salır, Tiflisə,

Ənzəliyə sürgün edirdilər. Sonralar həbs edilənlərin sənədərini yoxlayandz hamısının günahsızlığı məlum olurdu.

Parlaman dekabr ayının üçündə açılmalı idi. Tom son razılıq vermədiyindən məsələ hələ qalırdı, Xeyli diplomatik danışıqdan sonra, onu başa saldırlar ki, ingilis sərmayəsinin mənafeyi hər yerdə göz-lənəcək, arada qorxulu heç bir şey yoxdur.

General Tomson bütün fraksiyaların nümayəndələrini hüzuruna çağıraraq ayrılmaqda danışıb, vəd alandan sonra, dekabrın 7-də Parlamanın açılmasına icazə verdi.

Parlamanın yerləşdiyi Nikolayevski (İstiqlaliyyət) küçəsindəki Aleksandrovski müsəlman qız seminariyası binasının damında aypara və səkkiz guşəli ulduz olan üç rəngli bayraq dalğalanırdı, aşağıda iri metallik ərəb hərflərlə, hüsnxətlə «İstiqlal» sözü yazılmışdı. Küçənin adını dəyişdirib «Parlaman» küçəsi qoydular.

Parlamanın 120 üzvü vardı (bu rəqəm müxtəlif mənbələrdə müxtəlifdir – *M. H.*) Parlamanda üzvlər milliyət etibarını ilə belə bölünürdü; bütün müsəlman partiyaları və bitərəflər – 108 nəfər, daşnaqlar – 7 nəfər, slavyan – rus cəmiyyəti – 4 nəfər, alman icması – 1 nəfər. Üzvlərin sinfi tərkibi daha maraqlıdır: böyük mülkədar və sərmayədarlar – 85 faiz, ziyalılar – 10 faiz, ruhanilər – 5 faiz.

Parlaman haqqında qısa, tarixi bir haşiyə: imperator III Aleksandr taxta çıxandan sonra parlaman haqqında proqram düzəltməyi tapşırır. Proqram tərtib edilir və bəyənilir. Məşhur mürtəcə missionerlərin başçısı, müqəddəs sinodun prokuroru, qaragüruhçu Pobedanov imperatorun ayaqlarına düşüb səcdə edə-edə, ağlaya-ağlaya yalvarır və «dəlillərlə sübut edir» ki, parlaman müzür bir şeydir, parlaman sözü nə rus, nə də slavyan sözüdür, bu, fransız kral düşmənlərinin, avara allahsızların,

kral qatillərinin uydurmasıdır, – istehza və zəhərli bir əda ilə əlavə edir, – parlaman sözünü rus dilinə tərcümə edəndə mənası «qavarilnaya», küftükuxana, laqqırtı evi, hərzəxanadır. Bununla da məramına nail olur, proqram yandırılır, onu tərtib edən məclis dağıdılır.

Parlamanın açılış mərasimini bir professor belə nəql edirdi: dekabrın 7-də bazargünü, baxmayaraq ki, cümə deyildi, parlaman açılışı münasibətilə bütün dükənləri bağlamışdılar; məktəblərdə də dərs keçmirdilər. Bayram elan olunduğundan müəssisələr də işləmirdi.

Müsavatçılar may ayının 28-də Milli Azərbaycan Dövlətinin bir illiyini bayram etməyi qərara alırlar. (1918-ci ildə may ayının 25-də Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının «azadlığını» elan etmişdi). Müsavat Hökuməti bu bayrama yüksək səviyyədə hazırlaşdı.

Bolşeviklərin hələ 1919-cu il may ayının əvvəllərində Bakıda keçirdikləri partiya konfransında «Biz müstəqil Sovet Azərbaycanı uğrunda» şüarını irəli sürmək qərara alınır.

«İstiqlal» şənlikləri. Bayram münasibətilə şəhər bəzədilmişdi. Hər yerdə aypara və səkkiz guşəli ulduzlu üç rəngli – al, yaşıl və firuzəyi bayraqlar dalğalanırdı. Eyvanlarda xalı-xalçalar, əlvan qumaşlar, ceçim, şal salınmışdı. Dükənlərdəki əlvan fanarlar və çiraqlar diqqəti uzaqdan çəlb edirdi. Hələ mayın 27-dən faytonlara, avtomobil və arabalara üç rəngli xırda bayraqlar sancmışdılar. Meydanlarda, bulvarda yaşıl şax, budaq və gül-çiçəkdən, xalça və parçalardan ala qapılar düzəldilmişdi.

Şəhər tezdən küçələr adamlarla dolu idi. Şəhər əhalisi – qulluqçular və müəllimlər, şagirdlər və sənətkarlar bayram şənliyinə qoşulmuşdular. Elə bil evlərdə adam qalmamışdı. Çalib-oynayanlar aləmə

səs salmışdılar. Hər tərəfdən şüar eşidilirdi: «Yaşasın Azərbaycan!», «Yaşasın istiqlal!».

Ədiblər, şair və bəstəkarlar, səhnə ustaları, incəsənət xadimləri də şənliklərdə iştirak edirdilər.

Bayraqlarla bəzədilmiş iki yük avtomobilinin birində zurna-balaban, digərində Qərb musiqisi çalınırdı.

Bütün firqələr məramnaməsinə, proqramına uyğun minlərlə müraciətnamə nəşr edib camaata paylayırdılar. Hümmətçilərin çağırışlarında yadelli imperialistlərə lənət yağdırılırdı. Demokratiya pərdəsi altında kiçik xalqları əsarət zənciri ilə buxovlayanlara qarşı etiraz sədələri eşidilirdi.

«Metropoldan» (Nizami muzeyi) bələdiyyə idarəsinə keçmək mümkün deyildi. Damlar, eyvanlar, pəncərələr adamlarla dolu idi. Eyvanların birində Qurban Pirimov tar çalır, Cabbar Qaryağdıoğlu oxuyurdu.

Qəzetlərdən. Təəssüf ediləsi bir xəbər: 1918-ci il mart hadisələri zamanı (ermənilər tərəfindən – red.) dağıdılmış «İsmailiyyə» sarayının gündəngünə xarab olmasını nəzərə alaraq, onu sökmək və zərərsiz hala salmaq qərara alınmışdır. Bu məsələyə Musa Nağıyevin varisləri də etiraz etmirlər. Bina taxta hasara alınmışdır. Qabil bənnalar axtarılır ki, «İsmailiyyə»ni söksünlər. Bünövrədən çıxarılacaq zəxirəni satmağa komisyona intixab edilmişdir.

XƏSTƏ BİR MƏHƏLLƏNİN AZARI VƏ DƏRDLƏRİ

«Kübarlar, bankirlər, maliyyə, ticarət maqnatlarının və neftxudaların yaşadıkları məhəllələr istisna ediləndən sonra qalan məhəllələr çox cəhətdən

Bibiheybət məscidi

bir-birinə oxşayır. Haqqında söhbət gedən məhəllə şəhərin mərkəzindədir. Tatarski, Gimnaziya, Karrantini, Aziatski, Kamenisti küçələrini əhatə edən bu məhəllə və onun ətrafı şəhərdən tamamilə ayrılmışdır, bu aralar özgə bir aləmdir; bu məhəlləyə kimsə etina etməz, buralar kimsəni tanımaz. Burada adamlar anarxiya halında yaşayır, kim nə istəsə onu edər. Şikayətə qulaq asan yox, camaatın halına yanan yox. hər addımda cavanların həyatını zəhərləyən bir görüş evi, onun yaxın səmtində bir şərابخana var. Axşam düşəndə, şəhərin başqa yerlərində görünməyən məxluqat burada peyda olar. Axşamdan bir qədər keçdikdən sonra hər tində bir neçə sərxoş, hər bucaqda iki-üç nəfər şübhəli şəxs görünür. Və səhərə qədər qovğa, qeylüqal ara verməz, heç kim evində istirahət edə bilməz. Bakının görkəmli cavanları bu qapıdan çıxıb, o birisinə girirlər. Az-çox huşyar gələnlər dəli-divanə olub gedərlər.

Şikayətə baxan yox. Polis tapılmaz. Tapılanda da hər dəqiqə ucalan nalə və qışqırığa qulaq verməz, baş verən hadisələrə gözüçü belə baxmaz, hər şeyə laqeydlik, etinasızlıq...

Şərab satmaq mədaxil mənbəyinə çevrilib.

Şəhərin bu məhəlləsi Şerlok Holms hekayələrini və macərələrini xatırladır. Əski London və Nyu-York məhəllələri buranın yanında sönük bir şey... Canilər məskəni, meyxanələr məhəlləsi...

Təbibsizlikdən nəzafət, zibil, çirk, xəstəliklər bu məhəllədə tuğyan edir. Bunlar heç kəsi maraqlandırmır, narahat etmir. Üfunət məskəni və səfətlər məhəlləsi.

Polis caniləri, sərsəriləri tutub cinayətin qarşısını almır, buralara qəti nəzər salmır. Cinayət şaxələri və rişələri buralardan bütün şəhərə yayılır.

Qaçqınlar və dilənçilər. Birinci dünya müharibəsinin döşətləri, 1918-ci il mart hadisələri, De-

nikin qaragüruhçularının şimaldan hücumu, aclıq, səfalət nəticəsində min bir xəstəliyə mübtəla olanlar hər tərəfdən – Şamaxıdan, Qarabağdan, Zəngəzurdan, Üçkilsədən, Dağıstandan, Həştərxandan, bir sözlə hər yerdən Bakıya qaçırdı. Bakı qaçqınlar və ac-yalavaclar şəhərinə çevrilmişdi. Küçə və meydanlarda, bazar və döngələrdə yetim uşaqların, xəstə adamların əlindən tərپənmək olmurdu, cındır, çirkli paltarlarının altında bədənleri görünür, xəstəlikdən saralmış sifətlər, çuxura düşmüş gözlər adamı dəhşətə gətirirdi.

Qaçqınları «Səfa» məktəbində və «Edison» kino binasında yerləşdirirdilər.

* * *

«Al bayraq» qəzeti tez-tez İran konsuluna müraciət edirdi: «Axşamlar Bakı küçələrindən keçmək mümkün deyil. Ac-yalavac, çılpaq iranlı balaları divarlar dibində, səki qırağında, xəstə-xəstə can verirlər. Bu zavallı uşaqlara heç yerdən kömək yoxdur. İnsaniyyət naminə qırğının qabağını alın!»

* * *

«İran tacirləri zo konsulu! Nəzər-diqqətinizi Bakı küçələrindəki iranlı ac-yalavac və xəstələrə cəlb sdirik. Bu barədə bir neçə dəfə yazıb göstərmişik. Heç bir nəticə yoxdur. Ta uşaqlar küçələrdən yığılana qədər hər gün, iri hərflərlə yazacağıq. Binəva uşaqları yığın!».

* * *

«Birdən İran tacirləri bir-iki yüz manatdan keçib, uşaqları küçələrdən yığıdırıb dənizə tökdürürlər. Məsləhət görmürük. Uşaqların sayı məlumdur».

Başqa bir yerdə yazılırdı: «Şəhər əhalisinin 80 faizi kasıblardır. Aclıq qılıncını siyirib bu biçarələri amansızcasına qırır. Evlərdə satılacaq əşya qalmayıb. Xəstəlik bütün evlərə baş soxub, nə dərman var, nə çarə, həlak olurlar. Yatalaq, qoturluq

hökmü-fərmadır; küçələr, darvazaların ağzı meyitlə doludur. Şəhərdə zibil aşib-daşır».

* * *

Dövlətlilər isə başda on girvənkə (4 kiloqram) qoz sındırmaqdan, bir oturuma bir təşt halva, on çörək yeməkdən mərcələşirlər.

Belə qıtlıq, aclıq, dilənçilik hökm sürdüyü bir şəhərdə qəzetlərdə və afişalarda firavanlıqdan, naz-nemətdən xəbər verən çoxlu elan oxumaq olardı:

«Elbrus lokantası sizi tərcübəli, püxtə aşpazların hazırladığı Avropa və Asiya ləziz xörəkləri yeməyə dəvət edir. Nahar və şam vaxtı Rumıniya orkestri çalır, məşhur və mahir qaraçı qızlar oxuyur, rəqs edirlər. Əlahiddə kabinələr də var...».

* * *

«Nikolayevski (İstiqlaliyyət) və Bazar (Azərbaycan prospekti) küçələrimin küncündə «Mübarək» lokantası açılıb. Məşhur aşpaz Kazım çox ləzzətli yeməklər hazırlayır. Qiymət münasibdir. Təşrif buyurun, məmnun olarıq, razı qalarsız».

«Vaxtı xoş və təntənəli keçirmək üçün «Dardanel» lokantasında hər növ ləziz təamlar mövcuddur. Təşrif buyurun. Keçəçi Məmməd oxuyacaq, musiqi çalınacaq».

* * *

«Tamaşaya tələsin! Hökumət teatrosunda (sa-biq Mailov) məşhur hindistanlı Sahir (Qəzali Ərs) qədim şəhərlər nümayən edir, meyvə ilə dolu ağaclar görünür. hünər və fənn nümayiş edilir. Ziyafət süfrəsi öz-özünə açılır, hər cür xörəklər mövcud olur. Göz qabağında bir övrət yoxa çıxacaq. Sahiri Avropa və digər ölkələrdə təltif ediblər, çoxlu medalları var».

* * *

«Liza xanım Hacinskaya itirdiyi medalyonunu kamodun altından tapıb. Qiyməti 50.000 manatdır».

* * *

«Möhtəkirlərin Allah ömürlərindən kəsib in-saflarına calasın».

«Aclara–çörək, yersizlərə–torpaq, işçilərə–mükafat, müftəxorlara–cəza».

* * *

«Bağlı darvazaları axşam saat altıdan daldan qıfıllayın, bərkidin!».

«Şəhərin mərkəzində, Duma ilə yanaşı, sabiq realnı məktəbinin binasında yerləşən ingilis zabit və əsgərləri olmazın rəzalət və biabırçılıq edirlər, döngədə, bağça-bağda zabit və əsgərlər, yoldan keçənlərin gözü qarşısında pis əməllərlə məşğul olurlar. Bu da ingilis mədəniyyəti nümunəsi».

«Məşhur neftxudalardan biri olan Nəcəfqulu Məhəmmədovu gecə vaxtı Vrangelski (Qarayev) küçəsindəki evində öldürüblər. Mənzilin başqa bölmələrində ailəsi olarmış. Gündüz kantorada deyibmiş ki, sentyabrda öldürülmüş dostu Teymurbəy Qulubəyovun naminə məscid və xəstəxana tikdirəcək, yarım milyon pul buraxacaq. Gecə yarısı qonşular səs eşidirlər. Səhər vaxtı Məhəmmədovun kəsilməmiş başı otaqdan tapılır».

* * *

«57 dəvədən ibarət karvan oğurluq neft apararkən yolda tutulub».

* * *

«Bez baha olduğundan ölənləri öz cındır libasında basdırırlar».

* * *

«Fəhlələr əsgərlər tək Vətənin sütunudur, dayaqdır. Fəhlələrin hüququna təcavüz edən əllər kəsilməlidir. Cahana bərabərlik, qardaşlıq, ədalət şüarını atan fəhlələrdir. Səfalət və aclıq bəlası fəhlələri məhv edir. Xəstələnir, müalicə yeri yoxdur. Dərmansız-davasız ölürlər. Çox yerdə 8 saat əvəzinə 14 saat işləyirlər. Elə şeylər var ki, adam eşidəndə tükləri biz-biz olur».

* * *

Müharibəni udmaq üçün həzrəti Əyyubun səbri, Rüstəm Zalin dəmir əsəbləri, bir də Həzrət Süleymanın xəzinəsi lazımdır.

Gecələr polis paltarında evləri qarət edirlər. Üç nəfər tutulub, edam ediləcəkdir».

* * *

«Neft alış-verişi və bez alıb-satmaq tif xəstəliyi olub bütün Azərbaycanı bürümüşdür. Tacir, məşədi, həkim, vəkil, müəllim, xan, dəllək, seyid, kərbəlayı, baqqal, şair, dəllal, hacı, məmur, bəy, hamı və hər növ ticarətə qoşulub».

* * *

«Şəriət müəlliminin savadı xarici dildədir, nə türkcə, nə farsca və nə də ərəb dili və hürufatı bilir, özü də kefli, görəsən şəriətdən nə dərs deyir?».

«İngilis general və polkovniklərinin, bağça-bağla üzbəüz atları saxlanan tövlələrdəki axurlardan ac uşaqlar şokolad və kəmiş gətirmək istədikdə, əsgərlər tutub bərk kötəkləyiblər».

«Yağış vaxtı küçələrdə palçıq xirtdəyəcən çıxır. Dörd at bir boş faytonu çəkə bilmir. Arvadları hantallar dallarında bir səkidən o biri səkiyə zorla, çətinliklə keçirirlər».

* * *

«İran şahı Bakıya gəlib Avropaya müalicəyə gedir, hər növ çıxış qadağandır».

Şahın gəlməyini və getdiyini görən bir adam məql edirdi ki, Ənzəlidən gələn gəmi Qafqaz–Merkuri körpüsünə yan aldı. Şah və məiyyəti düşdülər. Şaha baxanda adam dəhşətə gəlirdi. O cavanlıqda, o köklükdə kişiyyə hələ rast gəlməmişdik. Elə bil ət və piydən kötük qayırbılar. İri, girdə sifətindən xəstəlik yağırdı, Başında iranlı papağı vardı; qara libas geymişdi. Pencəyin boyunluğundan qat-qat ət sallanır.

Şəhərdəki İran tacirləri dükanlarını şiri-xurbayraqlarla bəzəmişdilər. Şahı qarşılamağa çoxlu tacir gəlmişdi.

İyirmiyə qədər adam əlahəzrəti müşayiət edirdi, kamerqer libasında idilər; üzdənirəq libaslarındakı baftalar yağlı, çirkli görünür, yəqin ki, əl ilə bozbaş, plov yedikcə üstlərinə tökülüb əllərilə siliblər. Körpüdən birbaşa vəğzala yollandılar. Biz çatanda şah salon-vaqonda idi, o yoğunluğunda adamın vaqona necə girdiyini təsəvvür edə bilmədik. Məiyyəti şahın əşyasını salon-vaqona daşdıqca elə səs-küy salırdılar ki, elə bil bazardadırlar.

Vaqon Batumiyə yollandı. Konsul gedəndən sonra adamlar başladılar şəbədə deməyə, gülməyə.

«Nırx qoyulan kimi ərzaq bazardan yoxa çıxır. Füqəranın halı daha da fənalaşır; dəyirman öz işində, çaxçax baş ağrıdır».

* * *

Bir lövhə: «Ətraf xərəbəlikdir. Binaların çoxu yandırılıb. Bu vəhşilik anarxiya vaxtı baş vermişdir. Yüz illik xərəbələrə oxşayır. Kərpic yığınlar, yanmış dirəklər, kəsəklər... Palçıq dizə qalxır... Xərəbələr ələmi... Yaxınlaşdıqda ətrafın görkəminə uyğun insan sifətindən çıxmış çoluq-çocuqlar insanı sarsıdır. Üzlər qaralıb, dəri sümüyə yapışmışdır. Torpaq üstündə, rütubətdə yatdıqlarından rəngləri torpaq rənginə çalır. Elə bil insan sifəti deyil, yanmış şamdır. Yırtıq paltarlardan əzalar görünür. ayaqyalın, başıaçıq, cır-cındır içində qaralan məxluqlara baxanda göz yaşı axıtmamaq qeyri-mümkündür. Günlərlə ac qalıblar. Son günlərdə onlara bircə dəfə ət şorbasi və əl boyda bir parça çörək verməyə başlayıblar. Yaşadıqları binalar bayquş yuvasından da pisdir. Nə qapı, nə də pəncərə var... Tavan uçmuş, Döşəmə yaş torpaq... daş... hər yer zibil və üfunət. Yazda qar yağanda bu zavallıların halı necə olacaq? Bir kənarında da qaçqınlardan bir məzaristan əmədə gəlmişdir...».

* * *

«Seyid Əzim dövrü ədəbi-şer məktəbinin son nümayəndəsi dərbəndli Mirzə Səməndər məşin altında qalıb vəfat etmişdir. Şiddətli şaxta, qar və çovğunlu bir gündə məruf, qocaman şairin cənəzəsini son iqamətgahına yola salmağa çox adam gəlmişdi. Qəbiristanda, cənəzə üstündə şair Salman Mümtaz atəşin lisanla danışdı, məşhur həcvnəvis şairin tam bir Şərq şairi həyatı keçirib, Suriyaya, İrana, Türkünəstanə səyahət edib, yazıb-yaratmasını nəql etdi, Ədib Seyid Hüseyn də şairə vida sözləri dedi».

* * *

«Dolandırıcı bir dəstə, azyaşlı oğlanları dövlətlilərin evinə qulluqçuluğa düzəldirlər, sonra da küçə yarısında çapqına gəlirlər, uşaq qapını açır».

* * *

Qurban bayramı yaxınlaşır. İki ay yarım bayrama qalmış yaxın qəzalardan, bir də Türkmənistanın Bakıya qoyun sürüləri gətirməyə başlayıblar. Sallaxana – Yasamal tərəflər böyük ağılı xatırladır. Çodarlar çəpər çəkib, heyvanları ora doldurub. Hər gün şəhər bazarlarına gətirib satırlar. Dövlətlilərin çoxu ucuz olsun deyər qurbanlığı bir neçə həftə qabaqcadan alıb, arpa, ot, ələflə, səliqəsinə uyğun bəsləyir, kökəldirlər. Kübarlardan iki, hətta üç qoyun alan da var.

Bayrama yaxın qoyunlara qənd verir, alına, boynuna, belinə, böyürlərinə, quyruğunun üstünə həna yaxırlar, boyunlarına muncuq və mərcan boyunbağılar taxıb, balaca güzgü, həmail asırlar. Təzə gəlinlərə, nişanlı qızlara qurbanlıq aparılacaq qoç və toğluları xüsusi bəzəyib, zər-zibalı xonçalarla, qənd kəllələri, parça paltar, şirniyyat qoşurlar.

Qurşaqılı, çuxalı hacılar, dövlətlilərin cavan oğlanları, ərköyün uşaqları qoyunları dallarınca

yeriməyə öyrədiblər; tez-tez mübahisəyə qalxıb, hərə öz qoçunun üstün olduğunu iddia edir.

Qurban kəsəcək tacirlər, pullular, hacılar taytuşlarına, varlı qonşularına paylanacaq qurban payı, təşrif gətirəcək qonaqlar barədə danışırlar.

Bayram axşamı qoyunların gözünə sürmə çəkib, duz yedirdəcəklər, su içirdib, aparıb pirin üstündə hərlədəcəklər, hacılar qanovuz arxalıq geyib, üstündən tirmə qurşaq sarıyacaq, çuxanı əyinlərinə keçirəcəklər. Tacirlərin naxışlı xara jileti, yun kostyumu, buxara papaqları, qızıl zəncirli qızıl saati, yaqut, zümrüd medalyonları, jilet üstündən bağladıkları qızıl təkbəndləri diqqəti uzaqdan cəlb edəcək. Qurban günü doyunca kabab, ikinci gün plov, üçüncü gün qutab, sonra da baş-ayaq yeyəcəklər. Şəhəri kabab tüstüsü, kabab iyi bürüyəcək.

* * *

El ordusu. Denikinin könüllü Ağ ordusu Dağistanı işğal etdikdən sonra Bakıda vəziyyət çox gərginləşdi. Gündə min bir şayiələr, mülahizələr yayılır, ağızdən-ağıza keçdikcə şişirdilirdi: «Denikinin məqsədi Bakı neft mədənlərini, zavodları bolşeviklərdən qorumaqdır». «Könüllü ordu bütün hazırlıq görüb, cənuba hücumu bu gün keçə, sabah keçə». «Deyirlər ki, Denikin yarı yoldadır».

Belə sözlər şəhər əhlinin həyəcan və vahiməsini daha da artırır, taqətdən düşmüş camaatı qorxudurdu. Bilmirdilər aclığın, bahalığın, ərzaqsızlığın, ailə məşəqqətinin dərdsini, ya da ki, göydən asılmış qəza qılıncının başlarına nə vaxt enəcəyinin intizarını çəksinlər.

Denikin ordusunun Bakıya gələcəyi ilə əksinqilabçı tör-töküntüləri daha da baş qaldıracaqdı.

Xalq diz çöküb yenidən Denikinlərə qul olmamaq üçün silaha sarılmağı qərara aldı və «Hazır ol hərbə, əgər istərsən sülh, səlah» şüarını deyə-deyə var-yoxunu satıb, silah alır, hərbi məşq keçməyə başlayır.

Qədim zamanlardan bütün xalqlar özlərini qəsbkər və zalım-rəhmsiz düşməndən qorumaq üçün həmişə yardım alayları düzəldib, müdafiyyə hazırlayırdılar. Xırda çaylar birləşib böyük nəhrlər əmələ gətirdiyi kimi yardım alayları da bir-birinə qoşulub «El ordusu» yaradır. Vətəni istila təhlükəsindən, əhalini qətli-qarət təhdidindən, köləlikdən xilas üçün hamı səfərbər olurdu.

İndi də Azərbaycanın şimal üfüqlərini qatı qara buludlar örtüb, cəllad, qaniçən Denikin qan axtaran canavarlar kimi dişlərini qıcırdıb, əhalini qan dənizində qərç etmək istəyirdi.

Qəddər düşməne qarşı durmaq üçün Bakıda «Yardım alayları» düzəltməyə başladılar.

«Hümmət» təşkilatı şura düzəldib Denikinlə mübarizə aparmaq məsələsini müzakirə edir və camaatı səfərbər etmək üçün minarələrdən bar-bar bağırırdılar.

Axır günlərdə şəhər küçələrində çoxlu ağ zabitlər görünür, sual olunurdu ki, bunlar bura niyə gəlirlər? Paytaxtımızda işlərinin adı nədir? Zəhmətkeşlər bu yad adamları şəhərdən qovmağı tələb edirlər. General Voskresenski və bir neçə nəfər onun əlaltısı olan zabitlər həbs edilib, evlərini axtarıqda çoxlu hərbi sursat: tüfəng, patron, pulemyot, un, şəkər, qənd, paltar və parça tapılmışdı.

Nadanlıq qurbanı. Bazar (Azərbaycan prospekti) küçəsindən azca yuxarıda Serkov (Vidadi) küçəsində atılan güllə, böyük bir əks-səda yaratdı. Novruz bayramı ərəfəsində Azərbaycan səhnəsinin istedadlı aktyoru Hüseyn Ərəblinski namərd gülləsinin qurbanı oldu.

Mədəniyyətimizin salnaməsinə qara hərflərlə yazılacaq bu xəbər ildırım sürəti ilə şəhərə yayıldı. Azərbaycanlı, rus, yəhudi ziyalıları, incəsənət xadimləri, bütün əhali gözlənilməz qara xəbərdən sarsıldılar.

Mart ayının yeddisində, səhər saat ondən camaat mərhumun yaşadığı evin qabağına axışmağa başladı. Tezliklə ətraf küçələrdə adam əlindən tərpənmək olmurdu.

Yeganə qardaşını itirmiş ağı deyən bacının nələsindən, qəmli avazından təkə müsəlmanlar yox, ruslar, yəhudilər, sözləri başa düşməsələr də, ifadə tərzindən, yanıqlı ahəngindən dərin faciənin mənasını duyurdular.

Cənazəni qaldırmamışdan əvvəl qısa mitinqdə mərhumun bacısı qara libasda hönkürtü ilə göz yaşları axıda-axıda, üzüntülü və ürəkəyandırıcı bir dildə camaata xitab edir: «Tək qardaşımın ana və bacıdan başqa kimsəsi yoxdur... Yalvarırıq, qatilə ən ağır cəza verdirin, qoymayın Hüseynin nahaq axıdılmış qanı yerdə qalsın...».

Cənazəni Təzəpir məscidinə aparırlar. Meyit namazı qılınır, matəm mitinqi başlayır, natiqlər mərhumun bir sənətkar kimi xalqa göstərdiyi misilsiz xidmətindən danışirlər. Səhnəmizin mahir ustadının uzun illər əleyhinə mübarizə apardığı cəhalətin, nadanlılığın qurbanı olduğunu söyləyirlər. Tabutu məsciddən qaldıraraq, orkestrin çaldığı həzin matəm təranələri və nəğmələri altında Quberniski (Nizami) küçəsinə gətirib, Hacıbəyov qardaşları müdiriyyəti idarəsinin qarşısında saxlayırlar... Bəstəkar Üzeyir atəşin nitqində Ərəblinskiyin fitrətən böyük aktyor və istedadlı rejissor olduğunu söyləyir. Müsəlman artistləri tərəfindən Məhəmmədəli Sidqi danışaraq Hüseynin ömrünün bahar çağında amansız xəzana tutulduğunu, səhnəni tərk etdiyini, faciəyə qətl edildiyini yanıqlı bir dillə, təəssüflə bəyan edir. Müsəlman şagirdləri adından Bakı texniki məktəbinin şagirdi, (gələcəyin məşhur dramaturqu) Cəfər Cabbarlı ağlaya-ağlaya danışır: «Bu təlatümlü, qeyri-sabit, ixtişaşlı dövrdə, dünyanın, xüsusən Bakının bu ağır günlərində, duman

və tüstüyə bürünmüş mühitdə böyük sənətkarı qətl etdilər. Üfüqdə bahar havası duyulur, ana təbiət ayılır, qarlar əriyib çaylar daşır, təbiət oyanıb hər yeri yaşıl örtüyü ilə bəzəyir, çiçəklər yer-yerdən baş qaldırır, səhralarda və meşələrdəki yaz tərəvəti insanlara ümid verir, qışın tufanından, şaxta və soyuğundan sonra hər yerdə yeni həyat nəfəsi duyulur. İctimai, siyasi həyatda insan tarixi dəyişdiyi kimi, təbiətdə də dəyişmə gedir. Şaxtılı qışı gülləruz yaz, şən bahar əvəz edir. Yeni il bayramı, Novruz şənlikləri yaxınlaşır, bütün insanlar bu şənliyə hazırlaşdığı bir vaxtda, gözlənilmədən şiddətli qara xəzan yeli, samum küləyi əsib pək, günahsız, təmiz insanı, sənət əşiqini aramızdan aparır. Xalq sənətkarı, yüksək qəyələr məftunu Hüseyn Ərəblinski bizi tərk edir... Əlvida, xalqın böyük sənətkar oğlu». Cəfər özünü toxdadada bilmir, yol boyu göz yaşları axıdır. Onun əynindəki texniki məktəbin qara rəngli, rəsmi paltarları bu qanlı qara matəmlə həmahəng idi. Tabutu qəbiristanlığa aparırlar.

İzdiham sel kimi axırdı. Tabut və mafə güllələ bəzədilmişdi. Camaat böyük gül-çiçək əklilləri aparırdı. Mərhumun bir neçə portretini müəllimlər, artistlər əllərində aparırdılar. Yol uzununu musiqinin ürək yandıran təranələri və matəm nəğmələri susmurdu. Bələdiyyə idarəsi ilə üz bəzən olan «Müqəddəs Nina» məktəbinin qabağına çatanda cənazəni saxlayırlar. Müəllimlərdən bir nəfər Ərəblinskiyin səhnəyə göstərdiyi böyük xidmətlərindən danışır. Müsəlman ziyalıları tərəfindən Xəlil İbrahim mərhumun səhnəyə göstərdiyi on yeddi illik fədakar xidmətini nəql edir. Şair Salman Mümtaz gözəl, dərin mənalı, kədərli, şairanə bir nitq söyləyir və mərhumun az vaxtda çox iş gördüyünü, onun məharətlə ifa etdiyi rolları görüb, Türkcüstan

tamaşaçılarının qəlbədən alqışladıklarını, indi onların da matəm tutduqlarını deyir.

Müsəlman tələbələri tərəfindən Hənifi Zeynalı danışır.

Cənazəni qaldırıb, qəbiristanına (indiki Dağüstü parka) qədər əl üstündə aparırlar. Meyiti qəbirə qoyandan əvvəl qocaman artist Mirzə Muxtar Məhəmmədov cənazə ilə vidalaşır: «Hüseyn, mən də tezliklə dalınca gələcəyəm... Tez... çox tez gələcəyəm. Səni qara torpaq altında tək qoya bilmərəm... Gərək sənin yerinə mən öləydim. Bu xalqa, bu millətə sən daha çox lazım idin. Cəhalətin, nadanlığın qalın, qara pərdəsini parçalamaq üçün sənin şimşək tək çaxan istedadın mənim kimilərinin minini əvəz edərdi... Əlvida,.. əzizim». Musiqi təranələri altında meyiti torpağa tapşırırlar.

Yaşlı adamlar deyirdilər ki, bu, şəhərdə (Həsənbəy Zərdabının dəfn mərasimindən sonra) ikinci ən izdihamlı, ən kədərli matəm mərasimidir ki, milliyyətindən asılı olmayaraq bütün Bakı camaatı küçələrə tökülmüşdü.

Faciənin əsl səbəbi, deyilən mülahizələrdən birinə görə vəhşi, nadan qısqanclıq imiş. Tatyana Maslennikova adlı bir xanəndə qadın kazinoda, restorantlarda gitarada özü çalar, özü də oxuyardı, gözəl və qəşəng olduğu qədər məlahətli səsi vardı. O, oxuyanda salonda adam əlindən tərpənmək olmurdu. Hüseyn bir sənətkar kimi Tatyananın həm səsi, həm də gözəlliyini qiymətləndirirdi, Tatyana isə Hüseynə məftun idi. Ailəvi gediş-gəlişləri vardı. Xudmani məclislər qurub öz dostları, yaxın adamları ilə bir yerdə çalıb-oxuyar, qaranlıq mühitdə vaxtlarını xoş keçirməyə çalışırdılar. Hüseynin dayısı oğlu da demə Tatyana «vurulubmuş» və onu pul gücünə, ya da zorla ələ keçirməyə, ram etməyə cəhd edirmişsə də, cəhdləri boşa çıxır, hər dəfə oxu daşa dəyirmiş. «Bəxtinin» gətirmədiyinin

günahını Hüseynə görə, onu müqəssir hesab edir və bu maneəni aradan qaldırmağı, rəqibini yolundan çıxarmağı qərara alır və Hüseyni qətl edir.

Bakı deposunun fəhlələri nümayişə çıxıb Ərəblin skinin qatili üçün ölüm cəzası tələb edirlər. Uzaq Tiflis şəhərindən dram dərnəyi artistləri onların səsinə səs verirlər.

Mərhumun qətindən on bir gün sonra Ərəblin skinin arvadı Asiya xanım Bakı qubernatoruna ərizə verib, məlum edir ki, Hüseyni öldürən cani Salam Zeynalovu həbsdən azad ediblər. Qatil, Asiyanı da ölümlə təhdid edir. Asiya qubernatorundan kömək istəyir.

Hüseynin dəfnindən iki ay yarım sonra Nəriman Nərimanovun «Nadir şah Əfşar» faciəsi tamaşaya qoyulur. Məqsəd Hüseyn Ərəblin skinin qəbiri üstünü götürmək, kimsəsiz qalmış qoca anasının məişətini qismən də olsa təmin etmək idi. «Nadir şah» əsəri həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən ən müvafiq əsər hesab edilirdi. Bütün aktyorlar küçələrdə bilet satırdılar. Teatr kassası şəhərdən axşama qədər açıq idi... Bu məqsədlə ianə də qəbul edilirdi və ianə verib, kömək göstərən adamların adları qəzetdə elan edilirdi. Nadir şahın rolunu Abbas Mirzə Şərifzadə, mərhum Hüseynin öz zövq və səliqəsilə tikdirdiyi Nadir şah libasında çıxış edəcəkdə.

* * *

Elə bu zaman məşhur aktyor, «Ölülər» pyesində Şeyx Nəsrullah və Kefli İskəndər obrazlarının ən məşhur ifaçısı, «Molla Nəsrəddin»çi mühərrir və şair Əliqulu Qəmküsarın da Tiflisdə qətl edildiyi qara xəbərini teleqrafla xəbər verirlər. Bakı ziyalıları onun üçün də matəm tutdular. Onun yaxın dostu, məşhur xalq artistimiz Mirzə Əliyevə yadigar göndərdiyi əksinin arxasında yazdığı «Həsə-hal» şeri dərc edilir:

Təsviri pür malalımı mütləq görəndə zəvat
Anlar keçirmişəm necə əfsürdə bir həyat,
Gəldim cahənə sanki həmişə bəla çəkəm.
Könlümdə vardı min əməlü, mim təhəssürat,
Dünyada bir məram dilim hasil olmayır,
Yağı olub mənə bütün icrami kayinat.
Bəs kim düşünmüşəm qırışıbdır üzüm,
Zayə edib vücudumu iş bir tōfəkkürat.
Sinnim otuzda tükklərim işte bəyaz olub
Keçmək sifarişin yetirib qasidi məmat.
Qalmıb ümid, çünkü həyatın bəqasinə,
Əksim götürmüşəm qala bəlkə xatirə.

Elə bil yaxın zamanda həyata vida edəcəyini duyubmuş. Mirzağa «Həsb-hal» şerini qəzetdə bu qısa məktubla dərc etdirmişdir: «Əziz yoldaşım. Doğrudur, ölmək təbiidir. Amma bu tövr nahaq, xunxar qatil əlində ölmək ciyərimi parça-parça etdi, Artist yoldaş. Sənin o vəhşi qatilin nəinki tək şər ələminə, həm də bizim əlimizdən almaqla səhnəyə böyük zərbə vurdu. Sevgili yoldaşım. Bu axır vaxtlarda mənə yadigar olaraq göndərdiyin əksinin dalında yazdığın «Həsb-hal»dan görünürdü ki, həqiqətdə dünyadan o qədər incimisən ki, ölməyi istəyirmişsən. Qoy sənin bu küskün halını mən də, şər və səhnə dostlarına xəbər verim, qoy onlar da oxusunlar».

Ordu Bakıya gəlir. Çar dövründə müsəlmanlardan əsgər aparmayıb, bunun əvəzində vergi alırdılar.

Bu məsələdə müsəlmanların vəziyyəti çox ağır idi, çünki onların heç bir silahlı dəstəsi yox idi. Qərb çəbhəsindən Zaqafqaziyaya gələn birinci «Tatar» süvari polkunu müsəlmanlar bu məqsəd üçün istifadə etməyi qərara aldılar, bu yeganə silahlı dəstə idi ki, az-çox kara gələ bilərdi. «Tatar» polku keçmişdə «Dikaya diviziya» tərkibindəki alaylardan biri idi.

Korpus düzəltməyə başladılar; kağız üzərində korpus və iki diviziya ştabları yaradıldı; nə zabit və nə də əsgər vardı. Azərbaycandan adam yığmaq nəzərdə tutulurdu. Bu məqsəd üçün 1918-ci ilin fevral ayında korpusa daxil ediləcək birinci piyada diviziyasının qərargahı Bakıya köçürülür ki, birinci atıcı polku və başqa hissələr yaradılsın. General Mehmandarovun başçılığı ilə qərargah üzvləri şəhərə varid olanda tutub dustaqxanaya salırlar, Həmid Sultanovun xatirələrində yazdığına görə, sonra da taktiki mülahizələrlə azad edirlər.

1918-ci il may ayının 25-də seym öz-özünü buraxır və Zaqafqaziya ərazisində üç milli: Azərbaycan, gürcü və erməni respublikası əmələ gəlir.

1918-ci il may ayının 28-də milli şura azad Azərbaycan yaradıldığını elan edir, əlbəttə, Gəncədə olan Türk İslam ordusunun baş komandanı Nuru paşanın razılığını alandan sonra.

1918-ci il noyabrın 6-da Müsavat Hökumətinin hərbi nazirliyi yaradılır və onun portfelini hökumət başçısı götürür. Nazirliyi təşkil etmək general Səməd bəy Mehmandarova tapşırılır, özü də hərbi nazir müavini təyin edilir. Sonra da hərbi nazir olur. Birinci növbədə baş qərargah və ordu polkları yaradılır. Boş, susuz səhrada məskən salmaq kimi hesab edilən ağır bir şəraitdə general Səməd bəy Mehmandarov ordu yaratmağa başlayır.

Bu fəvqəladə istedad sahibi sərkərdənin tərcümeyi-halını qısa da olsa təsvir etmək vacibdir. 1856-cı ildə Lənkəranda doğulub, Atası zədəgan Sadiq bəy meşə idarəsində qulluq etmiş; xasiyyəti cod, tündməcəz kişi imiş. Səməd bəy Bakıda gimnaziyanı əla qiymətlə bitirib Peterburqa gedir və 2-ci Konstantin topçu məktəbinə daxil olur. Zəka və qabiliyyətinə görə böyük hörmət qazanır. 1875-ci ildə təhsilini başa çatdırıb, topçu praporşik rütbəsi alır. Sibire xidmətə göndərilir. İlk dəfə 1900-cü ildə

hərbdə məharət və istedadını nümayiş etdirir. Həmin il avqustun üçündə çinlilərlə olacaq döyüşdə generaldan əmr alır ki, Tsitskar şəhərindən qaçmağa cəhd edəcək adamları top atəsinə tutsun və bununla Çin əsgərlərinin aradan çıxmasına mane olsun.

Çinlilər şəhərdən əliboş çıxanda Mehmandarov silahsız adamları qırmaqdan boyun qaçırır, atəşə tutmur. Generalla mübahisə edir. Hədələnilir və hərbi səhra məhkəməsinə verilməklə təhdid edilir. Vadar olub top atəşini çinlilərin başları üstündən uzağa yönəltdirir və qaçanların şəhərə qayıtmasına nail olub, qan axıtmadan şəhəri tuturlar.

Sonralar bir il Peterburqda topçu zabitlər məktəbində təkmilləşmə kursunda oxuyur.

1904-cü ilin yanvar ayında, rus-yapon müharibəsi başlayanda Port-Artur qalasına göndərilir. Qalanın müdafiəsi məşhur general-mayor Kondratenkoya tapşırılmışdı. Şücaətinə görə sonralar o, Port-Artur qəhrəmanı adı ilə məşhur olmuşdu.

Qalada ən mühüm obyekt hesab edilən Şərq cəbhəsinin topçu qüvvələrinin rəisliyi, ən igid zabitlərdən biri sayılan Mehmandarova həvalə edilir. Bura daima təhlükə altında idi, Şərq cəbhəsinə düşmənlər təbət edə bilsəydi, bütün qalaya asanlıqla yiyələnəcəkdilər.

General Ə. A. Şıxlinski xatirələrində yazır ki, «Oktyabrın 14-də düşmənlər qalanı topa tutanda Səməd bəy mənim mövqeyimə gəldi. Yaponlar bura 11 düyməli topdan tutmuş, 27 millimetrlük xırda dəmir topuna qədər müxtəlif ölçülü toplardan atəş açırdılar. Mövqeyimiz həm də tüfəng və pulemyot atəşi altında idi. Mehmandarovun lap yaxınlığında 6 düyməli qumbara partladı, ətrafa qəlpələr və qara palçıq sıçradı. Səməd bəyin üst-başını buladı, lakin yaralanmadı. Vecinə almadan çox soyuqqanlı halda cibindən çıxardığı ağ yaylıqla üst-başının bulamış

palçığını təmizlədi.

Dekabrın 16-da çağırılan hərbi şurada qalanın müdafiəsini davam etdirməyi təkidlə təklif edir.

Yaponlar Şərq cəbhəsinin ən həssas məntəqəsi Drakon dağı silsiləsini tutandan sonra, general Stessel qalanı təslim edir.

1908-ci ildə Səməd bəy Mehmandarova general-leytenant rütbəsi verilir.

Mehmandarovun adı gələndə topçu akademiyasını bitirmiş və digər görkəmli qoşun hissələri generalları, bütün arkan hərbi zabitləri hörmətlə, ictimaiyyətlə onu tərifləyirdilər, qibtə və həsəd çəkənlər də az deyildi.

Birinci dünya müharibəsi ərzində, 1914-1917-ci illərdə Mehmandarov 21-ci piyada diviziyasının rəisi olmuş, Avstriya-Almaniya cəbhələrində vuruşmuş, məşhur Lodz əməliyyatında misilsiz məharət və şəxsi igidlik göstərmişdi. Bu diviziyaya 81-ci Abşeron, 82-ci Dağıstan, 83-cü Samur və 84-cü Şirvan piyada polkları daxil edilmişdi. Sonra 2-ci Qafqaz ordusunda korpus rəisi təyin edilmişdi. Özünə və başqalarına qarşı tələbkər, əsgərə ata qayğısı bəsləyən, namuslu, düz danışan, adamlara sözlə və işlə kömək edən general Mehmandarovun yaltaqları, yalançı, oğru, əliyəri və rüşvətخورları görünən gözü yox idi. İgidlik və mərdliyə görə neçə dəfə qızıl silahla, hərbi məharəti üçün «Stanislaw», «Vladimir» və «Georgi» ordenlərilə təltif edilmişdi. Eyni zamanda İranın «Şiri-Xurşid» və iki ingilis hərbi ordeninə, Fransa və Rumıniyanın yüksək hərbi mükafatına layiq görülmüşdü.

General Mehmandarov 1919-cu ildə Vladıqafqazdakı kitabxanasını Bakıya gətirmək üçün üç nəfər adam göndərir. Ağ general Erdel əhvalatı eşidəndə, gələnləri hüzuruna çağıraraq deyir: «Mən Mehmandarov adlı general tanımıram. Mən vahid Rusiyaya xəyanət etmiş Mehmandarovu tanıyıram

və Bakını zəbt edəndə onu xain kimi dar ağacından asacağam. Gedin, xəbəri özünə də çatdırın». Kitablari da verməmişdi.

Yüksək hərbi məharəti, istedadı və təşkilatçılıq bacarığı sayəsində, yuxarıda təsvir etdiyimiz ağır bir şəraitdə və acınacaqlı vəziyyətdə hərbi işə bələd olmayan dəstələrdən qüdrətli qoşun yarada bilmişdi. Denikin hücumu ehtimalına qarşı mümkün, operativ müdafiə planı qurub, dairələr yaratmışdı. 1. Yalama–Xaçmaz–Bakı. 2. Dilican–Qazax–Ağstafa. 3. Dilican–Gədəbəy–Gəncə. 4. Gorus–Şuşa–Yevlax. 5. Dənizdə Samur çayından Ələt stansiyasına qədər.

Ümumiyyətlə əvvəldən qarşıya qoyulan məqsəd 40.000-lik ordu yaratmaq idi, Şəraitin ağır olması, xarici və xüsusən daxili vəziyyət buna imkan vermirdi.

Qoşunların müəyyən hissəsi Bakıya gətirilirdi. On doqquzuncu ilin aprel ayının ilk günlərində camaat arasında «ordumuz sabah paytaxta gəlir» xəbəri ağızdan-ağıza keçir, hamını sevindirirdi. Hər bir sez deyir, hərənin bu barədə öz mülahizəsi vardı.

Aprelin 5-də səhər tezdən, saat 7-dən paytaxtı bəzəyib qurtarmışdılar. Küçələrdə adam çox idi. Dükənlərin üstündə, böyründə, ala qapılara sancılmış üç rəngli – qırmızı, yaşıl və firuzəyi, aypara və səkkiz guşə ulduzlu bayraqları külək dalğalandırırdı. Kübarlar yaşayan məhəllələrdəki küçələrdə bayraqlardan əlavə, eyvanlardan xalılar, xalçalar sallanırdı. Başqa binalar da çox yaxşı bəzədilmişdi, çox yerdə xalı-xalça cecim asılmışdı. Bir sözlə, əsgərlərin ötüb keçəcəyi bütün küçələrdə hər addımda bəzək diqqəti cəlb edirdi. Qırmızı və ağ parçalarda iri hərflərlə şuarlar yazılmışdı: «Yaşasın Azərbaycan!», «Yaşasın hüriyyət!», «Var olsun millət!».

Saat 9-da küçələr məktəblilərlə doldu. Nəğmə

sədaları eşidildi.

Stansiyadan başlamış, əsgərlərin keçəcəyi meydan və küçələrdə adam əlindən tərpənmək olmurdu.

Birdən, «Gəlirlər, qəhrəmanlar gəlirlər!» sözləri ağızdan-ağıza keçdi. Musiqiçilər əsgəri təranələr çalmağa başladılar. «Yaşa! Var ol əsgər!» alqışları ucaldı. Əsgərlərin ilk sırası göründü. Çiyinlərdəki tüfənglərin süngüləri bərg vururdu. Yeknəsəq təpik səsləri ətrafa dolurdu. Öndə piyada, dalmca mitraliyo və topçu hissələri, arxada isə süvarilər gəlirdi. Atların üstündəki qəhrəmanlar diqqəti daha çox cəlb edirdi. Nizələrindən asılmış xırda bayraqlar yellənirdi. Qədim Qafqaz adəti üzrə atlıları zurna-balaban çapanlar müşayiət edirdi.

Piyada əsgərlər səs-səsə verib hərbi şərqi oxuyurdu.

...Qoşun birdən dayanır. Generallardan biri uca səsle komanda verir. Zabitlər onun əmrini təkrar edirlər, Qoşun bütünlüklə hərəkətə gəlir.

Ordunu təbrikə gələnələr gömrükxana qarşısında yığılıblar. Parlamən üzvləri, Şeyxülislam.. müfti, Bakı ünəs «cəmiyyəti-xeyriyyə» üzvləri, bələdiyyə idarə heyəti, Dağıstan, Gürcüstan və Lehstan heyətləri buradadır.

Bir azdan əyanlar və nazirlər gəlir.

Bayraqları külək oynadır. Tez-tez «Yaşasın Azərbaycan!» sözləri təkrar edilir.

İngiltərə qoşunları baş komandanı əlaltıları ilə at üstündə ordu qarşısından və bayraqların altından keçib, qoşunları salamlayır, «Xoş səfa» deyir, sonra da atdan düşüb, toplaşanların yanına gəlirlər.

Hərbi Nazir Səməd bəy Mehmandarov avtomobildə gəlir. Gurultulu alqışlarla və musiqi təranələrilə qarşılır. Avtomobildən düşüb, əsgər sıralarının qarşısından keçərək «Mərhəba!» deyir. Əsgər-

lər; «Çox sağ ol!» cavab verirlər. Mehmandarov heyətlər yığılan yerə yaxınlaşır, sağ əlini öpüb gözləri üstünə qoyur.

Nitqlər söylənir, əsgərlər təbrik edilir. «Siz Azərbaycanın, müstəqil Vətənimizin paytaxtına xoş gəldiniz!».

Müfti və Şeyxülislam da əsgərlərə Qurandan ayələr deyib, Vətəni, xalqı müdafiəyə misallar gətirirlər.

«Hazır ol hər bə, əgər istərsən sülh-səlah!» sözləri eşidilir.

Əsgərləri qəbul edən general: «Bayraqçılar, irəli!» deyərək komanda verir. Salam marşı çalınır. Onlar hərəkətə gəlib, hökumət binası (Azneft) qarşısından keçir. Sadovı (Niyazi) küçəsilə qalxırlar. Musiqi çalınır.

Camaat ordunun dalınca yeriyir.

Ordu parlaman binası (Əlyazmaları fondu) qarşısında gurultulu alqışlarla, təbriklərlə qarşılanır. Ətraf binaların eyvanlarından əsgərlərin üstünə güllər-çiçəklər səpələyirlər. Bu aradakı eyvanlar da bayraqlar və xalı-xalçalarla bəzənib. Lakin qonşuluqdakı yanib, dağılmış, nəhəng skeletə oxşayan «İsmailiyyə» binasının xərəbələri matəm təsiri buraxır, elə bil bina qara libasa bürünüb.

Rəsmi salamdan sonra ordu dəstələri bir-birinin dalınca Bazar (Azərbaycan prospekti) küçəsilə Salyan qışlarına yollanır.

Damlar, küçələr adamlarla doludur. Xalq əsgərləri təbessüm və məhəbbət dolu baxışlarla oxşayır, sevincindən ağlayır, bir-birini qucaqlayıb öpür, təbrik edir. «Yaşa ordu!» sədələri tez-tez təkrar edilir. Əsgərləri göz yaşı ilə yola sala-sala bəzi arvadlar dua oxuyur, xeyir söyləyirlər.

Çoxları əsgərləri yola salır, onlardan ayrılmaq istəmir.

Düz on beş gündən sonra hərbi nazirlik xüsu-

si, gizli məktub-təliqə ilə nazirlər sovetinə müraciət edir ki, qoşun içində bolşevik təbliğat-təşviqatı gündən-günə artır və əsgərləri xüsusi özəklərə cəlb etməyə can-başla səy göstərilir. Həm də təəssüflə qeyd edilir ki, bolşevik azarı yayan təbliğat-təşviqatçılar müsəlmanlardır. Bunun da səbəbi məlumdur, Bakı şəhəri Zaqafqaziyada bolşevik fəaliyyətinin əsas mərkəzidir. Buna görə də polis idarəsinə xüsusi sərəncam verilsin ki, qarnizona ciddi nəzarət yetirsin. Bu və digər yollarla ordunu bolşevizm xəstəliyindən xilas etmək lazımdır.

May ayının 11-də hərbi nazirlik birbaşa daxili işlər nazirliyinə xəbər verir ki, «Bolşeviklər, çox təəssüf ki, hamısı da müsəlmandır, müxtəlif bəhanə və cürbəcür yollarla kazarmalara soxulub, əsgərlərə bolşevizm ideyasının məqsədini başa salmağa cəhd edirlər. Kazarmalara siyasi ədəbiyyat, intibahnamələr yol tapır. Zabit və əsgər paltarları geymiş bolşeviklər qoşun hissələri içərisində iş görürlər, Meyvə satanlar çap edilmiş intibahnamələrdən qovluq düzəldib, içinə meyvə doldurub əsgərlərə, kiçik zabitlərə, matroslara verirlər, açıq-açıqına təbliğat aparıb cavanları yoldan çıxarırlar. Təcrübəsiz cavan əsgərlər də onların dediklərinə uyur və inanırlar.

Buna binaən kazarmalar ətrafında xüsusi polis növbətçiləri təyin edilsin».

Sabiq hərbi nazir müavini Əliağa Şıxlinski maraqlı bir əhvalat yazır: «1920-ci ildə denikinçilər Azərbaycandan qaçanda gəmidən dənizə böyük bir qutu atırlar. Əsgərlər bu qutunu çıxarıb, nazirliyə gətirirlər. Qutu ağzına qədər casusluq materialları ilə dolu idi. Orduya aid xırda təfərrüata qədər məlumat vardı. Əskəri hissələrin yerini dəyişməsi, zabitlərin siyahısı, ünvanları, ordu və hissələr üzrə bütün əmrlərin surəti... Siyahıda elə adam vardı

ki, həm ingilis, həm Denikin casusu, həm də cina-yət polisi idarəsində görkəmli vəzifə sahibi idi».

Baş nazir və xarici işlər naziri gəlib Tağıyevdən xahiş edir ki, icazə ver amerikalı qonaqları sizin mülkdə qəbul edək, şəhərdə sizin evinizdən münasib yer yoxdur. İki nəfər biz olacağıq, bir də qonaqlar. Hacı böyük qızı Sara və kürəkəni Zeynal bəylə qonaqları Şərq salonunda qəbul edir. Məclisdə on nəfər adam iştirak edir.

Neftxuda Səlimxanovun arvadı ləl-cəvahirat içində üzürmüş.

Xəbər verəndə ki, şam yeməyi hazırdı, keçirlər nahar otağına.

Amerikalı qonaq yanında oturmuş hacının sadə geyimpı qızı Sara xanıma fransızca deyir ki, sizin Tağıyevin qızı necə də zəngin geyinib, əsl şərqli kimi, gözümlə görməsəydim, belə təmtəraqlı bəzəyi ağıma sığışdıra bilməzdim. Sara gülümsəyib deyir ki, o, qonaqdır, Tağıyevin qızı mənəm. Amerikalı təəccüblə soruşur: «Siz?!», «Bəli» deyərək Sara xanım təsdiq edir.

İngilislər Bakını tərk edirlər. Hadisələr bir-birini sürətlə əvəz edirdi. Heç kəs sabahkı günün necə qurtaracağını bilmirdi. Hamı intizarda, nə isə gözləyirdi. Hərəkət bir mülahizə yürüdü. On doqquzuncu ilin axırına yaxın ingilis qoşunları Bakıdan Tiflisə yola düşürdü. Zabitlər burada «evləndikləri» xanımları üçün qatarın arxasında xüsusi vaqon qoşdurmuşdular. Onların çoxu erməni dövlətlilərinin qızları idi. Əşyalarını – çamadan, boxça-torbalarını yerbəyer edib, yola düşməyə müntəzir idilər. Onlar İngiltərədə necə yaşayacaqları barədə fikirləşirdilər.

Zabitlər qabaq tərəfdəki, komanda heyəti olan vaqonda idilər. Onlar söhbət edir, danışır-gülürdülər. Belə zəngin, rəngarəng şəhərdən ayrılmağa təəssüf edirdilər.

Parovoz uzun, sürəkli fit çalır, astadan hərəkətə gəlib vaqonları arxasınca sürükləməyə başlayır. Qadınlar üçün qoşulmuş «xüsusi» vaqon isə tərpənməyib yerində qalır. Onlar bunu gördükdə dəhşətə gəlir və başa düşürlər ki, burada da ingilislər hiylə işlədib, onları aldadıblar. İngilis zabitləri isə pəncərələrdən baxıb, istehza ilə gül-gül əlləri ilə həmin arvadlara vida salamı yollayırdılar.

İngilis qoşunları Bakıdan tamamilə çıxıb gəndəndən sonra fəhlə Bıqlı Həsənəli bədiyə yazmışdı; fəhlələr ingilispərəstlərə sataşaraq vedrənin altına döyəcəyib oxuyurdular:

Başlağın nağaranı çalmağa,
Sözlərimi ta yadıma salmağa.
O, gəlmişdi Qafqazyada qalmağa,
Qalaydı mehman, hara çıxdı getdi?

Gül-çuvalın yığışdırıb bağladı,
Qonşumuzun ürəyini dağladı,
Onlar getdi, «arvadları» ağladı.
O mahi-taban hara qaçdı getdi?

Gələn kimi quyruğunu buladın,
Sevincindən lap it kimi uladın.
Qarına-fətir¹ qatırların suladın,
Dərdüvə dərman hara çıxdı getdi?

Qoy getsinlər, daşlarını sən də at!
Min altı yüz biz almışıq qatır, at,
Onlar getdi, dul qaldı çoxlu arvad
Ol can alan, can hara çıxdı getdi?

Qonaq, qonaq, buydu sən qonağın?!
İndi söylə kimə gəlir gümanın?

1 Bir qarın çörəyə, pulsuz maşsız işləyənlərə deyirdilər.

Sən Allahın, sən məzhəbin, sən dinin.
Şapkası fincan hara çıxdı getdi?

Dilləri pis, danışirlar qart kimi,
Söz deyəndə, qalırdılar mat kimi.
Çoxlarının tumanı arvad kimi
Bıgın qırxdıran, hara çıxdı getdi?

Kəndlərdə yaxşı kənddür Bülbülə
Yalanı doldurmuşdulər zənbilə,
O Batuma, sən də ki, cəhənnəmə,
Podrati İran hara çıxdı getdi?

Gəlmiş idi, əsir edə bizləri,
Xırda-xuruş idi bütün sözləri,
Belə deyir açnəbilər özləri,
Bir dəstə «reyhan» hara çıxdı, getdi?

O gündən ki, başladılar gəlməyə,
Cəhd etdilər hər bir işi bilməyə.
Neft aldılar, pulları yox verməyə,
Qatır satanlar hara çıxdı getdi?

Pencəkləri oxşayırdı lap dona,
Çətin işdir, yarı yoldan dönə,
Bir nəfəsə getdilər düz Londona,
Aləmə «Soltan» hara çıxdı getdi?

Bildir bu vaxt ürəyimi dağlardın,
Vedre açıb, jalonkaya bağlardın.

O qaçanda, sən vağzalda ağlardın
Söylə, o qağan hara çıxdı getdi?
Fikr eləmə, pencəyi satdırarsan,
Şapkanı da çevirtirib qoyarsan,

Olmasa, verdirib boyatdırarsan,
O naxələflər hara çıxdı getdi?

* * *

Qocaman müəllim Ağabəy İsrafilbəyli deyirdi ki, «Şirvanşahlar» sarayını müəllimlər ittifaqına vermişdilər və mənə tapşırmışdılar ki, get bax, layihə tərtib elə, eyni zamanda tarixi əhəmiyyəti olan qala divarlarını, məscid, hamam, mədrəsə və yaşayış binalarını siyahıya alın. Sonra hamısı üçün bərpa planı düzəldəcəkdik. Əsas məqsəd xalqın keçmişini, mənəvi varlığını gələcək nəsillərə çatdırmaq idi.

Rəssam Yakov İosifoviç Çelxis İçərişəhər haqda deyirdi: «Baxın, yaxşı-yaxşı baxın! Bu darısqal küçələr, bu daxmalar, bu kəlləbənd, qapı, pəncərələr, şəbəkə və hətta navalçaların hər biri millətinizin tarixidir. Bu iyirmidən çox məscid-mədrəsə xalqınızda elmə, mədəniyyətə, incəsənətə, inkişafa olan həvəs və əzmi göstərir. On beş hamam, bir neçə ovdan çoxlu su quyuları bu xalqın paklığı, təmizliyə, suya aşiq olduğunu nümayiş etdirir, – gedə-gedə əlləri ilə ətrafı göstərib davam edirdi. – «Bu qala divarları, darvazalar, məhəccərlər böyük mədəniyyət nümunəsidir. «Şirvanşahlar sarayı», «Qız qalası», bürclər tükənməz milli sərvətdir».

Saraya çatanda rəssam darvazanı oxşayırmış kimi nəqşlərə toxunaraq əlavə etdi: «Xahiş edirəm, bu qapılardakı geometrik nəqşlərə diqqət yetirin... O minarə və o qübbə sənətkarı özünə tərəf çəkir. Bu kompleks memarlıq incisidir. Adam diz çöküb, səcdə etmək istəyir. Divanxana nə qədər yığcam, lakonikdir... Otaqlar... Salonlar... həyət-baca».

Rəssam danışdıqca mən fikirləşirdim ki, vaxtı ilə buralar gecə bərq vururmuş... Nə təntənə, nə dəb-dəbələr varmış... Ey gidi dünya! İngilislər on səkkizinci ilin yayında Bakıya gələndə ilk növbədə Şirvanşahlar sarayında olan qiymətli sənət əsərlərini gəmilərə yükləyib, Ənzəliyə apardılar. Tarixi zi-qiyət əsərlər... Bina qaldı başlı-başına... İndi də

xarabazara dönməkdədir... Ah çəkdim, ağlamaqdan özümü zorla saxlayırdım. Üfunətdən baş gicəllənir, ürək bulanırdı.

Rəssam üzüntülü bir səsle şikayətləndi: «Sizin müsəlman ziyalıları, varlıları nə qədər kəmetinə, nə qədər ruhən yorgundurlar. Heç güman etmək olmaz, inanmaq olmaz ki, belə sənət incisini yaranların, belə laqeyd xələfləri var. Bu qiymətli incini bərpa etmək üçün neçə ildir qapı qalmayıb ki, açmayam, yer qalmayıb ki, getməyəm. Minlərlə adamdan xahiş etmişəm, yalvarmışam ki, qoymayın. Qoşa qala qapısı yanındakı Bakı xanının sarayı kimi Şirvanşahlar sarayı da yerlə yeksan olsun, it-sin. Boş sözdən, uzun, mənasız danışqdan savayı heç bir kömək görməmişəm. Mən rəssamam, həm də nəqqaşam, gözəl bir abidənin göz qabağında xərabə qalmağı gezlərimi ağrıdır, məni kor edir. Sarayda olan zibilləri daşıyıb, otaqları, həyət-bacanı təmizləyib, qaydaya salmaq lazımdır. Buranı muzeyə çevirmək olar, həyətdə ağac, gül əkilər... Cavanlardan bir neçə nəfərə dərs verib, incəsənəti öyrətmək olar. Onlar da gəlib-gedənləri başa salar, millətin keçmişini öyrənər. Dərnək düzəldib uşaqlara rəsm çəkmək, heykəl düzəltmək təlim etmək vacibdir, müasir mədəni insanlar yaranar. İlk növbədə bu kompleksi bərpa edin, sonra yüzlərlə digər abidələri də...»

Darülfünun açılması. Vaxtilə Zaqafqaziya da bir ali məktəb açmaq barədə Peterburqa, imperiya maarif nazirliyinə dəfələrlə müraciət etmişdilər, təəssüf ki, bütün cəhdlər boşa çıxmış, zəhmətlər hədəf getmiş, heç bir nəticə hasil olmamışdı.

Birinci dünya müharibəsinin axırlarında Zaqafqaziya seymi bir ali məktəb açmaq istədi, amma təşəbbüs nəticəsiz qaldı, sözdən işə keçmədi. Məsələ döndü balıq, xərçənk və ördək əhvalatına. Gürcülər universitet üçün Tiflisi, ermənilər İrəva-

nı, müsəlmanlar isə hər cəhətdən Bakını ən münasib və məqsədəuyğun saydılar.

Nəhayət, 1919-cu ilin ikinci rübündə, Bakıda universitet açmaq barədə qərar çıxarılır və xüsusi komissiya heyəti qurulur. Professor Vasili İvanoviç Razumovski sədr, dörd qəti və üç müşavir səsle yeddi nəfərlik komissiya üzvləri təyin edilir. Təşkilat komissiyasına müəllimlikdə mahir, zəmanə tələbatını bilən yeni əsr ziyalıların birincilərindən, rusca, azərbaycanca, farsca mükəməl savadı olan Əli Cabbar Orucəliyev rəhbərlik edir və yükiün ağırlığını çiyinlərində daşıyırdı. Professor Razumovski başqa şəhərdə yaşayıb işlədiyindən, yalnız vaxtaşırı Bakıya gələ bilirdi. Universitetin heyətindəki 20 müəllimdən yalnız ikisi azərbaycanlı idi.

Universitet keçmiş Kəmərcək məktəbinin (Tusi adına Pedaqoji Universiteti) binasında yerləşdirildi. Dörd fakültəsi-tibb, hüquq, fizika-riyaziyyat və tarix-ədəbiyyat fakültələri açmaq məqsədə faydalı hesab etdilər. Balaxanı (Füzuli) küçəsindeki gimnaziya mülkünü də əlavə bina kimi universitetə verdilər. 1919-cu il sentyabrın 15-də tələbələr ilk məşğələyə başladılar.

Qürbət ellərə səfər-əlvəda Bakı. Rusiya və Avropa ali məktəblərində müxtəlif ixtisaslar üzrə oxumağa 100 nəfər azərbaycanlı tələbə göndərilirdi: 17 nəfər Rusiyaya, 3 nəfər İngiltərəyə, 11 nəfər Almaniyaya, 1 nəfər İtaliyaya, 13 nəfər Fransaya, 4 nəfər Türkiyəyə və 50 nəfər İsveçrəyə. O zamankı Azərbaycanda zor-bəla ilə 100 nəfər orta təhsilli gənc tapdılar, lakin bir nəfəri, Miryusif Seyid Cənab oğlu Mir Abdullazadə qəflətən vəfat etdiyindən və onun əvəzinə orta təhsilli bir gənc tapılmadığından 99 nəfər göndərildi.

1920-ci ilin yanvar ayında, tələbələr xarici ölkələrə yola düşürdülər. Gedənləri yola salmaq üçün stansiyaya çoxlu adam: qohum-əqraba, yoldaşlar və

tanışlar, elm-mədəniyyət xadimləri, ədiblər, şairlər, müxtəlif partiyaların nümayəndələri gəlmişdi.

Məclisə tar və kamança çalan, bir də xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlu dəvət olunmuşdu. Böyük salondan musiqi təranələrinə, Cabbarın ecazkar, əfsanəvi ahənginə darısqallıq edirdi.

Ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz qürbətə gedənlərin şərəfinə çay-şirniyyat-meyvə süfrəsi açdı.

Məclisdə çox xoş bir əhvali-ruhiyyə vardı. Lakin dünyanın bu qarmaqarışq vaxtında Vətəndən, qohum-əqrəba və dostlardan ayrılmaq, övladı uzaq, qürbət ellərə yola salmaq intizarı üzlərdə oxunurdu.

Stansiyadə zəng çalındı. Parovoz uzun, sürəkli xəbərdarlıq fiti verdi.

Həyəcan daha da artdı, gedənlər də, qalanlar da üzüntülü dəqiqələr keçirirdilər, gözlərdə yaş, dodaqlarda həzin bir təbəssüm vardı. Astadan səslər eşidilirdi: «Tezliklə məktub yaz!», «Özümdən muğayat ol!», «Dərslərində diqqətli ol!», «Qürbət eldə xoş rəftar ol!» «Həftədə çox yox, heç olmasa bir sətir yaz!».

Tarzən birdən «Orta Mahur» çalmağa başladı, gözəl xanəndənin ilhamı çoşqun dəniz təki təlatümə gəldi.

Şəbi hicran yanar canım,
Tökər qan çeşmi giryanım...
Oyadar xəlqi əfqanım,
Qara bəxtim oyanmazmı...

Hamı ayağa qalxdı...

Tələbələr, qohum-əqrəba, valideynlərilə vıdalaşb vaqonlara doluşdular.

Musiqi təranələri altında qatar stansiyadan yavaş-yavaş ayrıldı. Pəncərələrdən yaylıqlar göyərçin qanadları təki yellənirdi. Göz yaşları ilə əzizlərini yad diyarlara yola salanlar da əlləri ilə, yellə-

dikləri yaylıqlarla vida salamı göndərir, onlara uğurlu yol diləyirdilər.

Hərbi nazirin evinin girəcəyində bomba partlayışı. Don, Terek və Kuban baş dairəsi nümayəndələri Mixail Zazuliya, Nikolay Baqiyev və Pyotr Govalys Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökumət başçıları ilə görüşmək üçün Tiflisdən Bakıya gəlmişdilər.

Onlar Azərbaycanın Hərbi naziri tam topçu generalı Səməd bəy Mehmandarovu ziyarət məqsədilə Sahil (Neftçilər) küçəsində yaşadığı 51 nömrəli evə gəlirlər.

Bir saatlıq söhbətdən sonra binadan çıxıb, faytona əyləşəndə gözlənilmədən faytonun arxasında çox güclü bomba partlayır. Zazuliya özünü kənara birinci tullayır, onun dalınca Kovalyov düşəndə faytonun kənarına ilişib yıxılır, Baqiyev sıçrayanda ikinci bomba eyni şiddətlə partlayır. Yan-yörəyə səpələnən qəlpələrdən Kovalyovun sol əli, hərbi nazirin qapısı ağzında növbədə olan Qulu Məmməd oğlunun üzü yaralanır. İkinci növbətçi Rəsul Mikayıl oğlu bombanı atıb qaçan üç nəfər sui-qəsdçiyə tapançadan atəş açır, lakin güllələr hədəfə dəymir.

Hərbi nazir Mehmandarov partlayış səsində küçəyə, hadisə yerinə gəlir, tələsdiyindən papağını da qoymağı unudur.

Tezliklə hər şey aydınlaşır.

İçərişəhərdə bir dükanda naməlum bir şəxs yaxalanır – qara paltoda, başında keпка, cibindən çıxan iki pasportdan onun şəxsiyyəti müəyyənləşir: Filipp Fenoqenoviq Novikov. Onun üstündə 2 bomba, tapança, 9 dənə patron, 275 manat Azərbaycan pulu varmış.

Novikovu liman polis şöbəsinə gətirirlər. Daxili işlər naziri və onun iki müavini, ədliyyə nazirinin müavini, general qubernator Tlexas, qalabəyi Yusifov, şəhər komendantı general-mayor Firidun-

bəy Vəzirov, polismeyster Mirzəyev və məhkəmə palatası prokuroru Nəzərov hadisə yerinə gəlirlər.

Polis şöbəsinə dəvət edilmiş nümayəndələri sorğu-sual etdikdə, yağış olduğundan sui-qəsdçiləri görmədiklərini, tanıya bilmədiklərini söyləyirlər.

Hərbi nazirin mühafizəçiləri üç nəfər bomba atanın birisi Novikovun olduğunu təsdiq edir. Təsadüfən, yoldan keçən 14 yaşlı gimnaziya şagirdi Baraşvili də Novikovu geyimindən tanıyır və deyir ki, bomba atanlardandır.

Novikov sərxoş olduğundan əvvəl diş texniki olduğunu, Bakıda işlədiyini, hadisə yerinə təsadüfən gəlib çıxdığını, bomba tullamadığını söyləyir. Üstündə tapılan bombaları ona tanımadığı, naməlum gürcünün verdiyini deyir.

Novikovu polismeyster Rüstəmbəy Mirzəyevin iştirakilə təkrar dindirəndə deyir ki, Batumda «Amur» gəmisində ocaqçı işləyib, içki məclisində gürcü yoldaşları onu şirnikdirib Bakıya gətiriblər, «Astrabad» hərbi gəmisinə işə düzəldəcəklər. Onun üçün təfavütü yoxdur, hara olursa-olsun, tək araş, şərab olsun. Bu ilin (1920) fevral ayının 7-də Bakıya kəlib. Hər iki pasportu da gürcülər ona verib. Saxta pasportları da ona gürcülər düzəldib.

Novikov əvvəlcə Nobel qardaşlarının 172-ci mədəninə işə düzəlir, amma bir həftədən sonra oradan çıxır. Balaxanı küçəsində Yakov, ya da ki, Əli adlı tatarın otağında yaşayıb. Bekar-bekar veyillənirmiş. Bakıda Qriqori adlı bir gürcü ilə tanış olur. Axır günlərdə Parapetin yaxınlığında, zirzəmidəki meyxanada gürcülərlə içib kef eləyirmiş. Martın 11-də səhər saat 8-dən 11-ə qədər onu bərk içirdiblər; meyxanə yiyəsi də onlarla içirmiş. Gürcülərdən biri bomba doldurulmuş bir karzinka gətirir; ona iki dənə bomba, bir də «Parabellium» markalı tapança verirlər. Bulvara göndərirlər. Gürcülər özləri isə, içərisində 12 bomba olan karzinka

ilə «Metropol» mehmanxanasına gedirlər; dediklərinə görə orda tanışları var imiş. Novikov bulvara gedəndə yolüstü İçərişəhərdəki örtülü bazara girib, orada da onu tutublar.

Prokuror, polismeyster və digər vəzifə sahibləri Parapetin yaxınlığındakı şərab anbarı və «Qruziya» meyxanası olan zirzəmiyə yollanırlar, Axtarış zamanı heç nə tapa bilməyirlər. «Qruziya» meyxanasının sahibi Qriqori Davidoviç Paridzeni çəkməçi dükanında tapırlar. Çəkməçi emalatxanasının yiyəsi Lavrenti Stepanoviç Cikulyadır. Bunlar Novikovun dediyi gürcülər idi. Onların yanındakı ucaboy, cüssəli naməlum gürcü Novikova iki bomba və bir tapança verib. Gürcülər həbsə alınır, evləri axtarılır, heç nə tapılmaz.

Təzədən istintaqa başlayanda Novikov deyir ki, 8-ci polis şöbəsinin əməkdaşı Tatarenko da zirzəmidə idi, Yoxlayış nəticəsində məlum olmuşdur ki, Tatarenko martın 12-də səhərdən polis şöbəsində növbətçi olub, heç yerə getməyib, verilən telefonqramları qeyd dəftərinə yazıb, 8-ci şöbənin pristavına xidmət raportu verib.

Mixaylovsk xəstəxanasının aşpazı Ağa Hacı oğlunu gətirib sorğu-suala başlayıblar. O, valideynləri getdiyinə görə elan yazıb pəncərəyə asıbmış ki, tək, subay adama otaq kirayəyə verir. Novikov gəlib otağı kirayələyib, dostunu da yanına gətirib. Sakit dolanırdılar, tez-tez harasa gedirdilər. Novikov arabir içib sərxoş olurdu. Yanlarına şübhəli adamlar gəlmirdi.

20 gündən sonra kirayə pulunu vermədiyinə görə Ağa Hacı oğlu onları qovur. Ondan sonra rastlaşmayıblar. Hər ikisi ev dəftərinə qeyd edilib, sonra da pozulur.

Hərbi nazirin yaşadığı ikimərtəbəli mülkün üst mərtəbəsindəki pəncərələrin şüşələri sınıb. Növbətçilərin hər iki budkası zədələnilib, sağ tərəf-

dəki isə yerindən tərpənilib, taxtalar çatdayıb. Partlayış yerində girdə çuqun və qurğuşun qəlpələr səpələnib, hər bombanın ağırlığı 5–6 kirvənkəyə bərabərdir. Bombalar əldə qayrılmadır. Forma və görkəmləri yarım silindrikdir.

İş hərbi səhra məhkəməsinə verilir. Mart ayının 19-da Novikov əlavə məlumat verir: «28 yaşım var. Orlov quberniyasındanam. Baltik donanmasında «Amur» kreyserində matros olmuşam. Axır vaxtlarda Tiflisdə və Bakıda yaşayırdım.

Mən, İvan Levin və Razin tapşırıqğa görə Don, Terek və Kuban baş dəirələrinin nümayəndələrini öldürməli idik. Dallarınca Aleksandropol şəhərinə getmişdik. Fikrimizdən daşınıb Tiflisə qayıtmalı olduq. Sonra həmin nümayəndələrlə bir qatarda Bakıya gəldik. İstəyirdik stansiyada onlara bomba atmaq, adam çox idi. Günahsız adamların yersiz ölümünə səbəb olmaq istəmədik. Həm də polis məmurlarının orada hərlənməsi mane oldu.

Nümayəndələrin «Metropol»da yerləşdiklərini bizə bildirdilər. Marşrutları öyrənilib izləməyə başladıq. «Metropol»dan çıxanda istədik bomba atmaq, yenə qələbəlik mane oldu. Faytonla hərbi nazirin evi olan yerə gəldik.

Münasib yerdə dayanıb, nümayəndələrin çıxmağını gözləyirdik. Şəxsən mən mühafizlərdən birinə (üzündən yaralanana) yaxınlaşıb, rus dilində xəbərdar etdim ki, uzaqlaş, indi burada partlayış olacaq, buradan çıx get. Dediymi başa düşmədi, başının hərəkətilə mənə işarə elədi ki, öt burdan. Mən də uzaqlaşdım. Nümayəndələr hərbi nazirin evindən çıxıb faytona minəndə yoldaşlarım Levin və Razin hərəsi bir bomba tulladılar. Mənə elə gəldi ki, nümayəndələr öldü. Yoldaşlarım qaçdılar, mən də götürüldüm, özümü verdim, İçərişəhərə. Liman pristavı «dayan!» deyərək qışqırdı. Ayaq saxlayıb, pristava təslim oldum. Başqalarını öldürmək məra-

mım yox idi. Üstümdə iki bomba və tapança vardı.

Özüm Denikinlə vuruşlarda neçə dəfə yaralanmışam, bədənimdə yara yerləri də var. Mən Denikinin amansız əleyhdarıyam.

Bakıya tez-tez gəlib fəhlələrin mənzilində qalırdıq.

Hacıyev müttəhim Novikovun dediklərini və onunla Petrovgildə tez-tez görüşdüyünü təsdiq etdi. Rusiyadan 17.000.000 manat gətirildiyini deyirdilər. Siyasi mövzularda və Denikinə əleyhinə danışirdilər. Petrov onlara rəğbət bəsləyirdi.

Petrov Hacıyevdən xahiş edir ki, iki nəfərə ot-ağında yer versin. Hacıyev razılaşır. Novikovla Levinə yer verir. Bir dəfə onu Sabunçuya fəhlə klubuna aparırlar. Petrov da orada olub. Hacıyev qorxub, daha onları evinə qoymayıb. Çıxıb gediblər və 1.800 manat ona borclu qalıblar. Hacıyev qorxusundan heç yerə şikayət etməyib, hökumətə deməyib. Dediklərindən savayı heç nə bilmir, onların işlərindən xəbərdar deyil.

Petrov ev kirayəsi barədə Hacıyevə söz verib ki, haqqını alacaqsan. Dostlarım harasa gediblər, tezliklə qayıdacaqlar, pulunu verəcəklər.

A. A. Petrov ifadəsində göstərir ki, dülgər işləyirmiş, işdən çıxardıblar. Birtəhər düzəlib Mixaylonski xəstəxanasına, ehtiyacdən otağına kirayənişin buraxıb.

Hacıyevlə üzləşəndə Petrov hər şeyi boynuna alır.

Novikovun hərbi səhra məhkəməsində aparılan istintaqı mart ayının 19-da qurtarır və martın 21-də bu işə polkovnik Nəbibəyovun sədrliyi altında keçirilən iclasda baxılır. F. F. Novikov dar ağacından asılmaqla ölüm cəzasına məhkum edilir.

Höküm mart ayının 23-də, səhər saat 5-də Bayıl qazamatında yerinə yetirilmişdir.

Bakı general qubernatorluğunun məlumatı. 1920-ci il fevral ayının əvvəllərində burjua qəzetləri yazırdılar ki, son günlərdə şəhərdə sayıe yayılmışdır ki, guya camaat hökumətdən narazıdır, çıxış edib, bazar-dükanı talan edəcəklər. Əhali də bundan həyəcana gəlmişdir.

Şəhərə girməyə heç kəsə ixtiyar verilmir. Körpülərə yanaşan gəmilərdəki sərnişinlərin yalnız bəzilərinə düşməyə icazə verilir. Üç gün ərzində şəhərə Ənzəli, Şamil qala (Mahaçqala) və Təzə şəhərdən (Krasnovodsk) 7 gəmidə 500 nəfər gəlmişdir. Gələnlərin bəziləri Tiflisə gedir. İrənlilər İrana qaytarılır, ləzgilər Dağıstana yollanır.

Gəmilərdə səpmə yatalaq və başqa xəstəliklər müşahidə olunur. Radio ilə gəmilərə bildirilib ki, hər kəs Bakıya gəlsə geri qaytarılacaq. Əcnəbi heyətlərə, siyasi nümayəndələrə və dövlət işləri üçün gələn adamlara gəmidən düşməyə izin veriləcək...

Belə məlumatların yazılmasına baxmayaraq sayiələr artır, həm də şişirdilir, ətraf qəsəbə və kəndlərə yayılır, həyəcan və narahatlığı daha da artırır.

Qırmızı Ordu Denikin dəstələrini darmadağın edərək Cənubi Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşır. Qırmızı Ordunun polad pəncəsində qıvrılmaqda olan ağ ordunun nümayəndəsi general Baratov Bakıya varid olub, hökumətə təklif edir ki, qırmızılar yürüşü davam etdirib, şəhərə girsələr əl-ələ verək, bütün neft mədənlərinə və zavodlara od vuraq, bolşeviklərə qalmasını.

Bolşeviklər Bakıda orduda, hərbi, mülki və ticarət donanmasında, fabriklər və zavodlarda, mədənlərdə siyasi iş aparırdılar, xalqı silahlı üsyana hazırlayırdılar.

Hökumətin yarım rəsmi orqanı «Azərbaycan» qəzetində bolşeviklərin süni niyyəti barədə xəbərlər dərc edildi. Hazırkı hökuməti yıxmaq və şura

hökuməti qurmaq üçün üsyan hazırlanırdı. Bu məqsədlə kəndlərdə, fəhlə və əsgərlər arasında gizli şöbələr və hər yerdə hərbi təşkilat yaradılırdı. İşin üstü açılır, dövlət üçün təhlükəli cani kimi Əli Bayramovun axtarıldığı elan olunur. Vətəndaşlardan xahiş edilir ki, Əli Bayramovun yerini bilən varsa mütləq polisə xəbər versin.

Qəzetdə üsyan barəsində uzun-uzadı izahat verilir. Bu sənədlər Həbib Cəbiyevin mənzilində axtarış aparılanda polis əlinə keçmişdi.

Bundan sonra hökumət bolşevikləri təqibə başlayır, ələ keçənləri zindana salır.

Xəfiyyə idarəsi Əli Bayramov və Həbib Cəbiyevin parlaman üzvü Əliheydər Qarayevin mənzilində gizləndiklərini öyrənir, həmin bina mühasirəyə alınır. Bakının general qubernatoru Garay Murad Tlexas əməliyyatı şəxsən idarə edir. Lakin Parlaman üzvünün toxunulmazlığına görə mənzilinə girə bilmirlər. Bu barədə Parlaman rəyasət heyətinin rəsmi qərarı olmalı idi.

Əli Bayramov və Həbib Cəbiyev çıxılmaz vəziyyətə düşdüklerini hiss edib qonşu binanın damına keçirlər, dolambac dalan və döngələrlə aradan çıxırlar.

General qubernator və polis rəisinə Parlaman üzvünün mənzilinə daxil olmağa icazə verilir; o şərtlə ki, yalnız otaqlara və mətbəxə baxa bilərlər, axtarış aparmaq olmaz.

Onlar mənzildə Əlini və Həbibini tapa bilmirlər.

Əli Bayramov şəhərin kənarında, Məhəmmədəli məhəlləsinin ucqar evlərinin birində gizlənir.

Şəhər polismeysteri Mirzəyev casus və agentləri, məhəllə qoçularını səfərbər edir ki, Həbib Cəbiyevin və Əli Bayramovun gizləndikləri evi axtarıb tapsınlar, onları tutub hökumətə versinlər.

Müsavatçılar da iddia etdilər ki, bu provakasiyanı bolşeviklər hökumət böhranını sürətləndir-

mək üçün özləri quraşdırıb, çox güman ki, Əli Bayramovu gizlədib, hökumətə şər atırlar. Əli Bayramov günahkardır, üsyançıdır. Hökuməti devirmək istəyib. Təxsi olan adam cəzalanmalıdır.

Əliheydər Qarayev ikinci dəfə daha gəskin çıxış etdi. «Biz Qırmızı Ordu ilə ciddi danışığa girməliyik. Bu hökumət isə bunu bacarmayacaqdır. Sovet Rusiyası ilə danışığa girmək lazımdır».

Daxili işlər naziri müavini Şəfibəy Rüstəmbəyov izahat verir: «Daxiliyyə naziri burada yox ikən Qarayev Əli Bayramov haqqında danışdı. Bu xüsusdə bir neçə söz deyəcəyəm. Bir neçə gün bundan əvvəl polis dövlət çevrilişi və üsyan qaldırmaq planı kəşf etdi. Burada hökuməti yıxmaq, Parlamanı dağıtmaq və Şura hökuməti qurmaq istəyirlər.

Əli Bayramov da bu çevrilişin iştirakçılarından biridir. Parlaman üzvü Əliheydər də orda imzası var.

Əliheydər Yusifov: Əli Bayramov bolşevikdir. Bakıda nəzərdə tutulan silahlı üsyanla Hökuməti, dövləti yıxmağa çalışanlardan biridir, General-qubernatorun əmriylə tutulmalı idi. Mənzilində axtarış aparılmışdı. Evdə yox idi. Bir neçə nəfər başqa bolşevik tutuldu və xüsusi siyahıya salındı. Əli Bayramovu bu siyahıya yazmadıq. Belə adamları həbsə alanda mənə xəbər verirlər, lakin bu hadisədən xəbərim yoxdur. Mart ayının 30-da bolşevik Bağlı Cəfəri daxili işlər naziri müavimi Şəfibəy Rüstəmbəyova və əmək naziri Əhməd Pepinova dedi ki, Əli Bayramovu tutub və öldürüblər. Belə bir şeyə gəzir. Cəfəri eyhamla polismeysterin bu işdə barmağı olduğunu başa saldı. Nazir müavini mənə dedi ki, əhvalatı prokurora xəbər ver.

Əjdər və Mirrəhimi belə tanıyıram: Mirrəhimin qardaşı Ələkbər dustaqxanadan qaçmışdı. Əjdəri və Mirrəhimi qalabəyi idarəsinə çağırılmışdı ki, Ələkbəri gətirib təhvil versinlər.

Daxili işlər nazirliyindən Cəfəri ilə bərabər prokurorun yanına getdik və Əli Bayramovun öpdürüldüyü barədəki şeyi Cəfəri ona xəbər verdi.

Alı Əkbər xan Şahsuvarov: Qubernatorluqda istixbarət şöbə rəisiyəm. Terek vilayətinin Gizlər şəhərindən gəlmişəm. «Metropol» mehmanxanasında yaşayıram.

General-qubernatorun əmri ilə marthın 19-da Əli Bayramovun mənzilində axtarış aparılmışdı. Hələ 1920-ci il, mart ayının 10-da general-qubernator və qalabəyi mənə tapşırıq verdilər ki, hazırkı Azərbaycan Cümhuriyyətindəki dövlət quruluşunu devirmək istəyən silahlı qiyamçılardan Əli Bayramovu tap. Mən də onun evində nəzarətçi qoydum. Son həftələr o, evdə yaşamırdı. Öyrəndim ki, Sabunçuya, Balaxanıya gedir, bir də Melniçni küçəsindəki 29 nömrəli evdə, arvadının qohumları yanında olur. Həmin evdə tez-tez iclas keçirirlər. Mart ayının 19-dakı axtarış cənab qalabəyi Yusifovun başçılığı ilə pristav müavini Süleyman bəy Sübhanverdixanovun iştirakı ilə aparılmışdı.

Qasım İsmayılov bir neçə dəfə o evə gəlmişdi, Ağarəhim Nəzərov, Bibixanım və Ceyran Əli Bayramovun pusquçuları idi. Ağarəhim poçtalyondan aldığı məktubu aparıb kiməsə verirdi. Oğlan tutulanda ona qoşulub gəlmiş Bibixanımdan nə xəbər alırdıq çalpaşlıq, şübhəli cavablar verirdilər, hiss olunurdu ki, izi itirməyə çalışırlar. Qubernatorun əmri ilə hər ikisi tutuldu. Ayın 21-də Bibixanım buraxıldı. Ceyranla Qasım gəlib oğlanı buraxmağı tələb etdilər. Ceyran və Qasım İsmayılov suallarına qeyri-müəyyən cavablar verdilər. General-qubernator idarədə olmadığına görə, məsələni qalabəyi Yusifova dedim. O da əmr etdi ki, şəxsən general qubernatora xəbər ver, həm də tapşırıq ki, Əli Bayramovun tutulmağı barədə heç kimə heç nə demə, heç yerə də xəbər vermə. Axşam saat 11-də əhvalatı

general-qubernatora nəql elədim. O da hər ikisini – Ceyranı da, Qasımı da üsyan iştirakçısı kimi tutmağı əmr etdi, etiraz etdilər. Ceyranı ayın 22-də buraxdılar. Neçə gündən sonra gəlib mənə xəbər verdi ki, Əli Bayramov heç yerdə yoxdur; tələb etdi ki, harda saxlayırsız yerini göstərin. General-qubernator onu qəbul etdi, nə cavab verdiyindən xəbərim yoxdur.

* * *

Nəriman Nərimanov 1919-cu ilin iyulunda Həştərxandan əksinqilabçı Müsavat Hökumətinin Baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyova yazır: «Bütün siyasətiniz üçün Zaqafqaziya müsəlman fəhlə və kəndlilərinin məhkəməsi qarşısında cavab verməli olacağınız müdhiş saat yaxın aşır...».

M Ü N D Ə R İ C A T

Bir neçə söz	3
Bakının köhnə məhəllələri və ticarət mərkəzləri	5
Neft sənayesinin inkişafı.....	99
Qafqaz müsəlman müəllimlərinin I qurultay ...	213
Birinci dünya müharibəsi	252
1916-1920-ci illərdə Bakıda baş verən hadisələr.	260
Lənkəranda açılan bir güllənin Bakıdakı əks-sədaları	275
Bakı yenə də əldən-ələ keçirdi.....	295
Xəstə bir məhəllənin azarı və dərdləri	302

MANAF SÜLEYMANOV

Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim

Texniki redaktor
Dizayner
Korrektor

Mehri Xanbabayeva
Süsən Zərbəliyeva
Fəridə Ələsgərli

Çapa imzalanıb 14.04.2009. Formatı 60x90 ¹/₁₆

F.ç.v. 21,5. Tirajı 1000 nüsxə

«Xəzər-Etiket» mətbəəsi.